

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України

Видавець: **Український центр політичного менеджменту**;
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**

Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua

Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 4 (19)
2006

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях

Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити нові міфи

Микола Михальченко,

доктор філософських наук,

член-кореспондент НАН України,

керівник центру комплексних досліджень політичної науки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Григорій Дашутін,

кандидат політичних наук, докторант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Київська Русь як держава народилася, досягла розквіту і занепадала. Це окрема сторінка історії. Але цю сторінку бажать „пришити” до своєї історії три країни – Україна, Росія, Білорусь. З наукової точки зору це некоректно. Історія України, Росії, Білорусі повинна писатися з тих часів, коли Київська Русь розпалася і на руїнах цієї середньовічної феодальної імперії (очолюваної великим князем київським) склалися нові народності і нації, постали нові держави. Ці держави у різний спосіб залучали надбання своєї попередниці. Наприклад, Суздальське князівство на чолі з Андрієм Боголюбським залучало ці надбання своєрідно – час від часу захоплюючи Київ і вщент грабуючи місто, знищуючи його. Інші князівства по-іншому використовували досвід Київської Русі. Наприклад, Галицько-Волинське князівство зберігало і примножувало політичні й духовні цінності своєї попередниці.

Київська Русь як держава формувалася на власному етнічному та духовному ґрунті, на специфічних політичних та економічних відносинах прадавніх слов'янських народів, які поступово ввійшли до Київської Русі. Великою теоретичною та історіофілософською помилкою частини російської історіографії є точка зору, згідно з якою й державу – Київську Русь створили прийшли „варяги” (нормани). Дискусія щодо норманського

(„варязького”) походження Київської Русі та антинорманського бере початок з XVIII століття, коли історики розкололися на два табори.

У XVIII столітті німецькі вчені Г. Байєр, Г. Міллер і А. Шлецер, які служили в Росії на запрошення одіозного Е. Бірона, фаворита імператриці Анни Іоанівни, розробили так звану норманську теорію. У ній доводилося, що Київську Русь заснували варяги (нормани), відомі у Європі як вікінги. Автори цієї теорії посилалися на давній східнослов'янський літопис – „Повість временних літ”. Цей твір приписують літописцю Нестору і датують приблизно 1113 роком (тим часом, згадки про давньослов'янські держави з'явилися у арабських та візантійських джерелах на 250 років раніше). Нестор писав, що 862 року слов'яни з Києва через міжродові суперечки та неможливість обрати єдиного князя запросили до себе варягів, трьох братів – Рюрика, Синеуса і Трувера. Княжити в Києві став Рюрик – як старший, інші брати княжили в інших руських землях.

Не будемо вступати в дискусії з істориками; багато хто з них доводить, що коли Рюрик з братами прийшов до Новгороду, там уже існувала держава, так само, як існувала вона і на територіях русичів з центром у Києві. Київська легенда свідчить, що Рюрик з дружиною хитрістю захопив Київ і знищив сім'ю київських князів. І тільки відтоді почав княжити у Київській Русі, яка задовго до цього вже була державою. Є багато точок зору на форми існування не тільки Київської Русі, а й інших слов'янських держав до норманського вторгнення [1].

Можна лише сказати, що ще в середині IX століття у працях арабського географа Джайхані згадуються три слов'янські союзи на східноєвропейській рівнині – Куявія (з містом Куявою), Славія (з містом Новгородом) та Артанія, дуже войовнича країна без постійної столиці, котра не допускала у свій державний простір іноземців і змогла накласти данину на прикордонні терени Рума (Візантії). Отже, давньоруська держава Київська Русь з'явилася як нащадок попередніх праруських (слов'янських) держав, історія яких у подробицях нам не відома. Ненауково-фантастичні розповіді про Артанію (Оратію), про „скіфсько-слов'янські” держави тощо є не більше, ніж вигадки, що мають під собою мізерну джерельну базу з арабських, візантійських або міфічних творів. Історик І. Ісаєв, наприклад, висуває гіпотезу, за якою 882 року два політичні центри давніх слов'ян – Київський і Новгородський – об'єдналися під владою Києва, сформувавши Давньоруську державу. Це державне утворення від самого початку розвитку не можна вважати повноцінною унітарною державою. Спершу це була своєрідна федерація, хоча за формою вона була раньофеодальною монархією [2]. Такої ж думки дотримувався й відомий російський історик А. Шахматов. Історики М. Володимирський-Буданов і М. Дьяконов вважають, що окремі союзи територій на чолі зі „старшим містом” у східних слов'ян були державами й до „запрошення варягів”. Б. Греков твердив, що не підлягає сумніву наявність у них (східних слов'ян) у „передкиївській” історії вже не

родового, а класового суспільства з відповідними політичними організаціями в поки що німецьких державах, які, однак, допомогли подальшому формуванню феодального устрою [3].

Отже, твердити, що варяги (нормани) заснували такі держави, як Київська Русь і Новгород, немає інших підстав, ніж „Повість временних літ”. Але й вона не може бути достовірним джерелом з кількох причин. По-перше, її було написано значно пізніше, ніж про слов'янські держави згадують арабські та візантійські джерела, і ми не знаємо, чи спирався Нестор, якому приписують авторство цієї „Повісті”, на них. По-друге, між описаними Нестором подіями „запрошення варягів” і його часом пролягло майже 250 років. Чи точно Нестор передає події? Чи, можливо, переповідає міф?

У будь-якому випадку „норманська теорія” мала в Росії і за кордоном як прихильників, так і противників. Німецьке походження засновників теорії та підкреслювання ними визначального германсько-скандинавського впливу на слов'ян, які начебто не були здатні створити державу самостійно, викликали, наприклад, вкрай негативну оцінку цієї теорії з боку М. Ломоносова. Російський учений розробив антинорманську теорію, у якій доводив першорядну роль самих слов'ян у створенні давньоруських держав, а вплив норманів (варягів), які втратили свою мову, звичаї та культуру, М. Ломоносов вважав другорядним. Нормани (варяги) могли заснувати нову княжу династію, але самі розчинилися у слов'янському етносі. Відтоді дискусії норманістів та антинорманістів не припиняються.

Деякі історики приймали норманську теорію (М. Карамзін, С. Соловйов), деякі відкидали її (О. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Ю. Забелін, М. Костомаров, Б. Греков, Б. Рибakov, П. Толочко та інші). Тим більше, що доведено: „Повість временних літ” від Нестора до нас дійшла не в автентичному стані. Чимось цей літопис не влаштував Володимира Мономаха, і він віддав його на переробку ігумену Видубицького монастиря Сильвестру. Що змінив у ній ігумен сьогодні встановити неможливо. Та оскільки Володимир Мономах був нащадком Рюрика, то не важко висловити деякі гіпотези.

Своєрідний підхід до цього питання мав В. Ключевський. Він скептично оцінював і радикальних норманістів, і прихильників слов'янської теорії і твердив, що не варто переоцінювати впливу норманів (варягів). Дослідник вважав думку про „запрошення варягів” красивим туманом народних легенд. Поступово точка зору В. Ключевського стала найбільш прийнятною, і сама проблема втратила актуальність.

Однак у 1930-ті роки вже радянські вчені розпочали новий наступ на норманську теорію. Її було оголошено не тільки ненауковою, а й політично шкідливою. При цьому, в критиці норманської теорії використовувалися відомі тези Ф. Енгельса про класове суспільство й про те, що державу неможливо силою, ззовні нав'язати суспільству,

вона є продуктом поступового процесу розвитку. Тому вважалося, що давньоруські держави стали результатом багатостолітнього процесу соціально-економічного розвитку східного слов'янства і наслідком глибоких внутрішніх змін, які відбувалися в східнослов'янському суспільстві в IX – X століттях. І в цій точці зору багато правильного, науково доведеного.

Як говорив Б. Греков, на сучасному рівні науки перестали „працювати” старі наївні погляди про те, що державу можуть створити окремі люди у якийсь певний рік [4]. Ще на початку 1930-х років А. Арциховський довів, що жодних норманських колоній у Смоленській і Суздальській землях не було. Більшість „варязьких” речей, знайдених у похованнях, зосереджувалося в слов'янських могилах. У 1940-х роках М. Артамонов узагальнив позиції російських учених: варяги рано проникли до Русі, але вони стояли на тій же стадії економічного і культурного розвитку, що й східні слов'яни, і не мали достатнього досвіду державного будівництва у Скандинавії, отож не могли принести до Русі ані більш високої культури, ані державності. Вони лише влилися в місцевий процес формування держав.

Таким чином, у 1930 - 1940 роках в радянській науці чітко сформувався погляд, що політичний ідеал давньоруських держав не привнесений варягами, а сформувався на слов'янському ґрунті. Визнавалося, що в руських землях неодноразово з'являлися загони норманських вояків, які служили руським князям, а також норманські купці, які пересувалися водними шляхами. Безумовно, військові загони варягів (норманів) брали участь у внутрішніх слов'янських війнах і могли робити спроби захопити владу й заснувати правлячі династії. Цей процес у 1940-х роках спеціально дослідив В. Мавродін. Він визнавав зафіксовану в археологічних та міфологічних джерелах участь норманів (варягів) у політичному житті й показав досить обмежений характер цієї участі, навіть усупереч норманському походженню київської великокняжої династії. Показувалося, що ця династія тому й втрималася в Київській Русі, що швидко злилася з руською, слов'янською правлячою верхівкою і почала боротися за її інтереси. Водночас у тексті монографії були фрагменти, де роль норманів у процесі розвитку Київської Русі перебільшувалася [5].

У повоєнні роки критиці норманської теорії багато місця приділяв Б. Греков. Ще детальніша критика цієї теорії містилася у праці С. Юшкова [6]. Сьогодні вже можна висунути більш обґрунтовану гіпотезу: варяги стали каталізатором створення великої слов'янської держави – Київської Русі, допомогли частині слов'ян об'єднатися.

Проти норманської теорії походження Київської Русі „працює” історико-богословський документ, який з'явився раніше „Повісти временних літ” (початок XII століття). За фрагментами, відомими з кількох джерел, зокрема і з самої „Повісті”, учені частково знають

перший, уже політичний твір – „Слово про закон і благодать” київського митрополита Іларіона (середина XI століття), у якому здійснено спробу теоретично обґрунтувати походження незалежної від Візантії і політично, і духовно Київської держави та ідеї сильної княжої влади.

У „Слові про закон і благодать” дається витримана в релігійному дусі фантастична концепція всесвітньої історії і місця в ній давньоруського народу. Історія розмежовується на два періоди: Старого заповіту і Нового заповіту. Період Старого заповіту – період богообраності одного, іудейського народу, період підпорядкування законові. Період Нового заповіту – період благодаті, коли християнство стало надбанням усіх народів, які прийняли його добровільно. Руський народ обрав християнство у православній формі з власної волі, а не під впливом Візантії. Відтак він увійшов до рівноправної сім'ї народів і не потребує нічиєї опіки. Іларіон звеличує князя Володимира Хрестителя, могутню та незалежну Київську державу, обґрунтовує верховенство київських князів над усіма іншими руськими князями. Про жодний „норманський вплив” у творі „Слово про закон і благодать” не йдеться. Лінію, окреслену Іларіоном у розумінні ідеалу Київської держави як незалежної, як господаря своєї долі, було продовжено в усіх літописах пізнішої доби.

Варто також подивитися на „норманську теорію” під іншим кутом зору. Нестор у „Повісті временних літ” міг прагнути спростувати візантійський погляд, що могутня Київська держава постала як наслідок хрещення Русі під впливом Візантії. Тому він міг звернутися до популярної в Європі епохи Середньовіччя ідеї про те, що значна частина правлячих династій походить від могутніх іноземних правителів. У багатьох європейських країнах цю ідею використовували для посилення влади монархів за умов феодальної роздробленості. Вагу такої версії Нестора надавали відомі факти про участь норманів у багатьох подіях у Європі, зокрема, і в слов'янському світі. У „Повісті временних літ” прямо засуджувалися княжі міжусобиці, що ослабляли Київську Русь, князі закликалися до єдності та підпорядкування київському князеві.

Отже, у політичному ідеалі сильної, централізованої Київської держави ідея єдності князів, підпорядкування „старшому” князю – Київському – відігравала велику роль. Тенденція феодальної роздробленості, що набула розвитку в Київській Русі XII століття, викликала занепокоєння і політичних діячів, і духовенства. Наприклад, під час правління Володимира Мономаха, який знову з'єднав Київську Русь після необережного розділу держави Ярославом Мудрим серед своїх спадкоємців, у „Повчанні князя Володимира Мономаха” та в „Руській правді” (перший правовий документ – збірка) ідея зміцнення та єднання Руської держави, зняття внутрішньополітичних конфліктів була провідною.

Деякі інші політичні мотиви з'являються в літописах Великого Новгороду, що поступово перетворився на боярську республіку. У

**Політичні і правові ідеї Київської Русі
в різних інтерпретаціях**

Микола Михальченко, Григорій Дашутін

„Начальному зводі” проходить ідея критичного ставлення до княжої влади. Користолюбні тогочасні князі протиставляються справедливим князям минулих часів. У цьому проглядається інтерес правлячої верхівки Новгороду обмежити владу князя в республіці. З історії відомо, що новгородці запрошували князів тільки для воєнних дій. Із завершенням їх князь або від’їздив з міста, або його роль різко падала. Хоча в Новгороді точилася й постійна боротьба між „великим людьми” (боярами) і простим людом, особливо – під час віча (загальних народних зборів вільних громадян).

Політичний ідеал єдності всіх руських земель, ідеї боротьби проти феодальної роздробленості й проти посилення експлуатації селян та ремісників – усе це є характерним для князівств і республік, що сформувалися у XII – першій половині XIII століття (час, що передував татаро-монгольській навалі) на територіях колишньої Київської Русі як колоніальної феодальної держави. А колонії Київської Русі (інколи – майже самостійні князівства: Тмутароканське, Суздальське, Галицьке та інші) простягалися від Карпат і майже до Уралу, від Північного Кавказу до Білого моря. Про домінування цих ідеалів та ідей свідчить „Слово о полку Ігоревім”, написане невідомим автором після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців у 1185 році. В цьому творі, так само, як і в пізніших (наприклад, в „Молінні Данила Заточника”, XII – XIII століття), крім згаданих ідей спостерігається ідеалізація мудрого єдиновладного князя, який позбавить країну та людей від усіх негараздів. Ця ідеалізація згодом переросла в ілюзії „про доброго царя”, що були поширені серед селянства Російської імперії.

Фактично у середньовічній руській політичній думці можна визначити два етапи: IX – XIII та XIV – XVI століття. На першому етапі (період Київської Русі та посткиївської феодальної роздробленості) домінували такі ідеї: а) переважна увага до зовнішньополітичної проблематики – ідеї походження Київської староруської держави, її незалежності; б) внутрішньополітична проблематика зводилася до головного завдання – подолання розколів у державі та феодальної роздробленості, реалізація ідеї єдності землі Руської. На другому етапі, коли реалізовувалася ідея звільнення слов’янських (колишніх староруських) земель від татаро-монголів та захисту від загарбників із Заходу, на перший план вийшли ідеї: а) створення новоруської держави (наприклад, Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське, Московське, Тверське князівства, Новгородська і Псковська республіки); б) формування сильної самодержавної влади, яка б зламала внутрішню опозицію (боярську, церковну, народну) і проводила активну зовнішню політику з метою зміцнення та розширення держави.

Для руської політичної думки обох періодів характерним було те,

що: 1) у політичних творах поєднувалися релігійні ідеї і світська аргументація; 2) хоча теологія була панівною, однак середньовічна схоластика, притаманна цьому періоду в Західній Європі, не відігравала домінуючої ролі; 3) практична спрямованість політичної думки на реалізацію інтересів держави та влади. Крім того, ані в Київській Русі, ані в князівствах пізнішої пори не було дуалізму церковної і світської влади як в країнах Західної і Центральної Європи. Феодальна православна церква, забезпечивши гарантії недоторканності церковного майна, в цілому служила зміцненню влади князів, а згодом і царів. Водночас у політичних теоріях був яскраво відображений напівмістичний погляд на княжу і царську владу як непохитну й богоданну.

Стародавня руська суспільна думка сформувалася на основі взаємодії та протиборства двох напрямів. Перший тяжів до народного міфологічного світогляду й розгорнувся на базі практики суспільного життя; другий був привнесений ззовні і пов'язаний з християнським світоглядом. Така роздвоєність суспільної думки зберігалася в Україні та Росії фактично до кінця XIX століття.

В сучасній Україні ця роздвоєність не спостерігається яскраво. Але час від часу з'являються праці, що реанімують старі міфи і старі світоглядні підходи.

Література:

1. Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953; Исаев И. А. История государства и права России. – М., 1994; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. – М., 1964; Рыбаков Б. А. Мир истории. – М., 1984; Памятники литературы Древней Руси XI – начала XII века / Кол. Монография / – М., 1978; Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. – К., 1993; Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII века. – К., 1988; Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси. – К., 1981; Философская мысль в Киеве. – К., 1982.
2. Див.: Исаев И. А. История государства и права России. – М., 1994.
3. Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 444.
4. Греков Б. Д. О роли варягов в истории Руси // Новое время. – 1947. – №30. – С. 12.
5. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 245, 386 – 388.
6. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949.

„Інститут” та „інституція”: проблема розрізнення понять

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

Олена Шурбована,

магістрант Національного університету

„Києво-Могилянська академія”

Все частіше в риторичі як українських політиків, так і науковців (зокрема, тих, що вивчають явища, процеси, феномени політичної сфери) звучить поняття „інститут” – „політичний інститут”, „правовий інститут” чи, приміром, „інститут держави”. Іноді вживається й інше поняття – „інституція”. Вживається безсистемно, але, що показово, найчастіше або як синонімічне „інституту” поняття, або ж як опозиційне до нього. У зв’язку з цим виникає питання: чи ж правомірною (обгрунтованою, науково спроможною) є така взаємозамінність, своєрідна смислова нівеляція, чи ж навпаки – відверте протиставлення двох понять? Відповідь однозначна: ні.

Щоб зрозуміти різницю між поняттями „інститут” та „інституція”, варто взяти до уваги, найперше, те, що термін „інститут” походить від латинського „institutum”, що означало **встановлення, запровадження, звичай**. „Institutio”, „institutiones” називався **підручник**. Чи не першою відомою інституцією став підручник римського юриста Гая (друга половина II століття), що складався з чотирьох книг. Згодом з’являються інші інституції. Зокрема, у VI столітті широко відомою під такою назвою стала одна з чотирьох частин зводу чинного римського права, створеного за ініціативою імператора Східної Римської імперії Юстиніана I [1]. Отже, в латинській мові чітко простежувалися своєрідні смислові межі між цими однокореневими поняттями.

У подальшому терміни „institutum” та „institutio” були сприйняті

багатьма мовами світу. Особливу ж увагу дослідники, зокрема О. Конт (1798 – 1857 рр.) та Г. Спенсер (1820 – 1903 рр.), почали приділяти „інститутам” тільки з початком XIX століття, використовуючи в процесі їх аналізу наявний дослідницький інструментарій – еволюціоністський чи позитивістський підходи. Відтак починає формуватися інституціоналізм як принцип дослідження.

Інститути витлумачувалися як „природні” утворення. Обґрунтовуючи їх сутність, дослідники розмислювали над сферою компетенції інститутів загалом і політичних інститутів зокрема. Вони акцентували на тому, що політичні інститути слугують задоволенню такої фундаментальної життєвої потреби суспільства, як забезпечення безпеки та соціального порядку. Саме завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції породжувало, як вважав Г. Спенсер, необхідність формування погоджувальної й координуючої суспільної підсистеми – особливого виду регулятивного інституту, в якості якого й поставав політичний інститут [2].

Згодом, на противагу „природному” обґрунтуванню виникнення інститутів, в це поняття включаються (зокрема, М. Вебером та К. Марксом) елементи „штучності”, або соціальної інженерії. Інститути починають розглядати як конструкти, що склалися в результаті послідовно проведеної людьми об’єктивації реальності. Крім цього, Т. Парсонс, приміром, вбачав у них сукупність специфічних нормативних комплексів, задіяних в процесі регуляції статусно-рольової поведінки індивідів; М. Оріу – особливу юридичну техніку, покликану втілювати в практику норми об’єктивного права [3].

Поряд з цим з’являються дослідники (які, приміром, дотримувалися консервативної парадигми), котрі здійснюють спроби витлумачити інститути через традицію, мораль та звичку, протиставляючи „інституту” таке поняття, як „конституція” [4]. Перший з цих термінів вживався консерваторами для позначення соціальних і політичних структур, котрі були плодом традиції, історії, моралі, звички, а другий (що використовувався лібералами) підкреслював вторгнення волі, спрямованої на надання політичній владі раціональної та міцної організації.

Перша половина XX століття стала часом надзвичайного поширення інституційного підходу в англо-американській науці, наслідком чого була поява цілого ряду досліджень, серед яких „Соціальні інститути” Дж. Хертзлера (1929 р.) та його ж праця „Американські соціальні інститути” (1961 р.), „Інститути” У. Гамільтона (1932 р.), „Сучасні американські інститути” Ф. Чепіна (1935 р.), „Соціальні інститути” Л. Балларда (1936 р.), „Соціальні інститути” Г. Барнза (1942 р.), „Головні соціальні інститути” К. Панунзіо (1946 р.), „Інститути суспільства” Дж. Фейблмана (1956 р.) [5]. Дослідники, розкриваючи сутність терміна, розуміли під інститутами

(насамперед – соціальними) досить розмаїте коло речей: форми мислення, що встановилися [6]; вербальні символи, за допомогою яких можна описати групу соціальних звичаїв, що набули поширення і стали незмінними [7]; ідеї [8]; моделі настанов поведінки членів групи [9]; зразки стандартизованих очікувань, які управляють поведінкою індивідів та соціальними відносинами [10]. Згодом М. Дюверже висловив думку, що термін „соціальний інститут” можна було б резервувати для позначення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які складають впорядковану і організовану цілісність [11].

Попри дослідницькі успіхи інституціоналістів, з початком 1950-х років інтерес до вивчення інститутів почав слабнути. І тільки в середині 1980-х років відбулося своєрідне „нове відкриття” політичних інститутів. Постав „новий інституціоналізм”. Відтоді, а особливо нині, їм, за твердженням Р. І. Гудіна та Х.-Д. Клінгемана, (їх сутності, проявам, функціям тощо) науковці приділяють чільну увагу. Більше того: інституційний підхід панує в політичних дослідженнях.

Наслідком праці дослідників-неоінституціоналістів (серед яких Дж. Г. Марч, Дж. П. Олсен, Д. Норт, Р. Патнем, К. Шепслі, Д. Найт, Е. Остром [12]) стало те, що в межах неоінституційного підходу склалось кілька напрямів: історичний, соціологічний, з позиції теорії раціонального вибору (в економічній і політичній науках), семіотичний. Між ними існують розбіжності, кожний з напрямів має свої слабкості, але всі вони є взаємодоповнюючими.

Показово, що в сучасних текстах західних авторів чітко розмежовується „institution” і „institute”, хоча повної згоди щодо визначення сутності „інституту” та „інституції” серед них не існує [13]. Попри це, послуговуючись саме цими термінами, усі гуманітарні науки проводять дослідження інституційних утворень у різних площинах. Наприклад, правова наука незмінно розглядає інститути як стійкі комплекси юридичних правил, „які, переслідуючи одну спільну мету, управляють перманентним та абстрактним вираженням суспільного життя” [14]. Історики зосереджують увагу на еволюційних механізмах розвитку інституцій та інститутів. Соціологія вивчає інститути, виходячи з практики та „повсякденного знання”, не надто цікавлячись абстрактними теоретичними побудовами. Вона пропонує перелік явищ-наслідків, до яких необхідно підібрати явища-причини, детермінанти [15]. Економісти вбачають в інститутах засоби суспільного обміну та складові механізму регулювання ринкових відносин. І, нарешті, політична філософія в контексті інституційних утворень опікується проблемами „правильного” та „справедливого” облаштування суспільного життя.

Інша ситуація спостерігається на пострадянських просторах. Приміром, у політологічній традиції Росії закріпилася своєрідна єдність вказаних двох – ключових – понять інституційного аналізу: „інституції”

та „інституту”, та, як відзначають дослідники, відбулася фактична втрата такої специфічної категорії, якою є „інституція”. Натомість у дослідженнях, присвячених інституціональній сфері, „присутня смислова двоїстість поняття – інститут як норма та інститут як організація” [16].

За першопричину редукції категоріального апарату інституціоналізму в російській мові дослідники вважають закріплення терміну „інститут” (замість „інституція”) в процесі помилкового перекладу основоположної праці „першого інституціоналіста” Т. Веблена „Теорія дозвільного класу”: у її підзаголовку говорилося саме про інституції („An Economic Study of Institution”), а не про „інститути”, як було перекладено [17].

Традиція ігнорування категорії „інституція” чи її неадекватного вживання під час перекладу праць із західних мов побутує часто-густо й нині [18]. Втім, в Україні в цьому розумінні спостерігаються ж певні зміни. Відтак, якщо назва книги неоінституціоналіста Д. Норта „Institutions, institutional change and economic performance” в перекладі на російську звучить як „Институты, институциональные изменения и функционирование экономики”, то на українську – „Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки”, тобто точніше [19].

Що ж означає кожен з двох термінів нині? Як правило, під інституціями хибно розуміють організації, котрі певним чином об’єднують людей (школу, приміром, чи тюрму або й університет тощо); інституції виступають як регулятивні зразки, тобто, по суті, програми, якими суспільство обмежує поведінку індивідів. Проте, як зазначає П. Бергер, „це загальноприйняте вживання надто однобоке... воно занадто пов’язує поняття інституції з тими соціальними сутностями, котрі визнаються та кодифікуються правом” [20]. П. Бергер, акцентуючи увагу на базових характеристиках інституцій, виокремлює серед них такі, як екстернальність, об’єктивність, спонукальна сила, моральний авторитет та історичність. Відтак, правильно було б розуміти за терміном „інституція” встановлення, традицію, порядок, заведений в суспільстві, а „інститут”, відповідно, розглядати як закріплення таких звичаїв і порядків у законах і правових нормах.

Справді, інституція (тут погодимось з А. Туреном) сьогодні має позначати не те, що було інституційовано, а те, що є джерелом інституціонування, тобто, ті механізми, завдяки яким культурні орієнтири трансформуються в соціальну практику [21]. Інституції стосуються більше суспільства, ніж суверенної влади, яка постає лише виразником суспільної волі. Інституції витрактуються представниками інституціоналізму як соціально-психологічні феномени.

З врахуванням цієї обставини, інститут в демократичному суспільстві – завжди інституція (але, завважмо, не завжди за демократії об’єктивно існуюча інституція є офіційним інститутом).

Маючи на думці цю настанову, звернемося до одного з визначень

держави вітчизняними політологами: „...держава – це головна інституція суверенної влади, яка в рамках правових норм ...здійснює управління суспільними процесами” [22]. Але ж доцільніше було б наголосити, що держава, передусім, є найважливішим політико-правовим інститутом, джерелом об’єктивації усіх інших політичних інститутів. Держава – вторинний суб’єкт політики, який постає чи визначається правом. Саме демократична держава є механізмом, котрий трансформує інституції в інститути.

Логіку обґрунтування політичних інститутів дослідники простежують за допомогою невід’ємних (для пояснення інституційних утворень) характеристик, які певною мірою відрізняються від ознак інституцій та наголошують на організаційних формах їх функціонування. Серед цих характеристик, зокрема, виокремлюють **психологічність**, зазначаючи при цьому, що будь-який суспільний інститут за своєю генезою є психологічним утворенням, стійким продуктом обміну діяльністю. Наступною важливою характеристикою інституту є **історичність**: інститути позиціонуються як певний кінцевий продукт історичного розвитку суспільної сфери. Іншими не менш важливими ознаками інституту є **структурність** та **функціональність**. Структурність є підтвердженням того, що кожен інститут існує як наслідок своїх взаємодій з іншими інститутами соціальної системи. Функціональність означає, що інститути існують доти, доки виконують визначені для них суспільством функції, сприяючи інтеграції суспільства й досягненню гомеостазу.

Отже, політичні інститути творяться відповідно, передусім, до потреб існуючої політичної системи. Згідно з цими, декларованими системою потребами, набувають певних функцій, утворюють регламентовані канали зв’язку з іншими елементами системи (підсистемами) тощо. Інституції ж є спонтанними, традиційними утвореннями. Підставою їх функціонування є аж ніяк не потреби (інтереси) системи, але – історична зумовленість.

Оперуючи поняттям „інституції”, інституціоналісти витлумачували їх як певну „організуючу ідею”, первинний елемент, що лежить в основі і соціальної, і політичної структури суспільства та позначає тривало існуюче об’єднання людей або обставин соціального характеру. Інституція як комплекс норм, що регулюють суспільні відносини, протиставляється органам влади та закладам, які забезпечують виконання цих норм. Показово, що один із засновників інституціоналізму, представник юридичної науки М. Оріу, перші називав „інститутами-речами”, а другі – „інститутами-корпораціями” [23]. Тобто, в контексті зазначених аргументів, справедливим є ототожнення вказаних понять з „інституцією” та „інститутом”. Останній, що прикметно, за М. Оріу, може мати, так би мовити, широке значення і вказувати на будь-яку організаційну форму,

створену на основі звичаю чи позитивного закону, хай навіть вони виступають в ролі простого засобу юридичної техніки; в цьому сенсі позов власника, чи протест, чи заява про перевищення влади є інститутами [24].

Згодом до питання розрізнення інституційних утворень звертається неоінституціоналіст Д. Норт. Його пропозиції щодо розмежування двох понять зводяться до наступного: під „інституціями” слід розуміти закони, правила, звичаї, норми, а під „інститутами” – організації, тобто державні органи, політичні партії, профспілки тощо. Для Д. Норта перші – це правила, які визначають спосіб „гри”, другі ж – суто актори, межі компетенції яких – лише формування стратегії та майстерність. За основну особливість інституцій Д. Норт пропонує брати їх здатність визначати та обмежувати сукупність варіантів виборів індивідів, а за головну функцію – зменшення невизначеності шляхом встановлення постійної структури людської взаємодії [25].

Згодом західні науковці пішли далі, зауваживши, що політичні інститути повністю не зводяться до нортівських „інституцій”. Вони певною мірою можуть стосуватися також і „організацій”. Є навіть сенс стверджувати, що політичні інститути – це специфічна форма інтеграції і правил, і стратегій, а тому можуть бути не тільки нормативними межами, а й уособлювати собою саму „рольову гру” [26]. Тобто, власне інститути виступають, можна сказати, полем, на якому розгортається протистояння та взаємодія „способу гри” й акторів. Серед останніх кожен по-своєму інтерпретує (й використовує) цей „спосіб”.

Зазвичай поле діяльності політичних інститутів сприймалося як таке, що обмежується правовими рамками. Проте з часом дослідники наблизилися до формулювання і вивчення проблеми існуючих та активно функціонуючих позаправових інституцій та неформальних інститутів, котрі, як з’ясувалося, справляють об’єктивний та реальний вплив на політичне життя суспільства. Тобто, наука підійшла до розуміння того, що явища політичної сфери, громадянського суспільства (сьогодні – значно численніші, ніж, приміром, в середині XX століття) існують поза правом. Серед них, наприклад, такі прояви аномічного (тобто, того, що не підпорядковується нормативному порядку), як громадська думка, акції непокори (як у мирних формах, так і в терористичних проявах), лобі, клієнтелізм, блат тощо. Відтак методологічна настанова М. Дюверже стосовно того, що навіть політичні інститути, регламентовані правом (встановлені конституцією чи законами, котрі її доповнюють), не повинні вивчатися в юридичному аспекті, але необхідно намагатися визначити, якою мірою вони функціонують у відповідності з правом, а якою вислизають з-під нього, необхідно визначати їх справжнє значення, спираючись на факти і не обмежуючись аналізом теоретичної важливості, якої їм надають юридичні тексти, є абсолютно справедливою і доцільною

для застосування. Тож у жодному випадку їх не можна залишати поза аналізом. Таке розширення традиційного поля дослідження дозволило, зрештою, враховувати не лише юридичну – формальну – сторону інститутів, а й виявити інші їх складові: психологізм, традиційність, нашарування, не прописані у законах, кодексах поведінки тощо.

Політичні інститути постають у двох вимірах: суто зовнішньому правовому та внутрішньому (чи первинному) – звичаєвому. Очевидним є те, що перший не може справедливо та ефективно функціонувати в демократичному суспільстві, не базуючись на другому. Другий же вимір, у випадку, коли не отримує закріплення в праві, діє автономно (в тіні, так би мовити) і детермінує появу нелегальних політичних інститутів.

Остання обставина зумовлює постановня проблеми, пов’язаної з ступенем ефективності поширених (чи перенесених) демократичних принципів інституціонування, які фактично „вживлюються” (чи вводяться) в уже усталену і традиційну мережу політичних утворень конкретного суспільства. Наслідком такої, сказати б, штучної інсталяції є постановня абсолютно непередбачуваних комбінацій інститутів (як легальних, так і нелегальних).

Політичний інститут не можна повністю ототожнювати з політичною інституцією й тоді, коли йдеться про неформальні, позаправові його прояви. Говорячи, наприклад, про „інститут президентства”, маємо на увазі, найперше, інституцію – традицію мати „керівника”, якому суспільство довіряє, сприймає запропоновану ним програму дій чи розвитку. Постановня ж окремого інституту вказує на запровадження правового механізму втілення його (приміром, того ж президента) влади.

„Тіньові” політичні інститути перестають бути суто інституціями, коли стають реальністю, у свій спосіб матеріалізуються у повсякденній практиці, при цьому випродуковуючи свої особливі закони функціонування та чітку й структуровану систему взаємодій. Неформальний інститут є власне таким тоді, коли постає як впорядкована та організована єдність механізмів і засобів втілення в життя певної стратегії чи тактики.

Задеклароване правило чи проголошений порядок речей автоматично не приводять до утворення політичного інституту. Наприклад, прийняття закону про трансформацію форми правління від, скажімо, президентської до напівпрезидентської не створює інституту напівпрезиденталізму, оскільки необхідним є впровадження прийнятих актів у практику, здійснення певного комплексу дій потенційних учасників процесу та функціонуючих державних органів.

Зрозуміло, що є багато політичних утворень, які не можуть існувати без встановлення норм. Але є такі норми, які можуть функціонувати автономно і потенційно, в жодному випадку не сприяти утворенню повноцінного інституту: зміст поняття інституту охоплює і поведінку

індивідів, і їх інтереси, а ще – стратегії, систему цінностей, настановлень тощо. Інститут постає не тільки інституцією, а й організацією з притаманними тільки їй правилами, що випрацьовуються в процесі конкретної взаємодії (взаємовпливу) встановлених норм з емпіричними втіленнями цих норм.

Варто звернути увагу й на підходи до витлумачення інститутів семіотикою. Семіотика ж розглядає інститути як продукт людської комунікації через знакову систему, що постала внаслідок впливу культури і традицій. Зовнішній вияв інститутів проявляється через правове закріплення норм, однак глибинний вияв вони знаходять у цінностях, що сповідуються тим чи іншим народом. Як твердив П. Рікер, інституції є не чим іншим, як віддзеркаленням стану волі та почуттів певної людської групи в певний момент історії; інституції – то завжди абстрактний знак, який ще треба розшифрувати [27]. Вважається, що індивід формує своє розуміння інституціональної сфери на основі певних традиційних суджень, які засвоюються в процесі соціалізації. Отже, існує певний „текст”, на базі якого і виникають інститути. Тобто, їх основою є щось уявне, а не лише раціональне.

Теоретик семіотичного підходу К. Касторіадіс виокремлює дві складові інституту – символічну (правові зв'язки) та уявну (міф, спільна історія), зазначаючи при цьому, що інститут – це символічна, соціально санкціонована система, в якій комбінуються у різних пропорціях і відношеннях функціональна та уявна складові [28]. Уявне виконує функцію легітимації символічної інституції та є джерелом різних модифікацій політичних інститутів (хоча, здавалося б, вони забезпечують одну й ту саму потребу). Тому інститути як концентрат ціннісного і правового забезпечують справжню інтеграцію суспільства як на зовнішньому, державному, так і на глибинному, колективно-несвідомому рівнях.

Отже, питання синонімії понять „інститут” та „інституція” вирішується шляхом окреслення специфіки застосування кожного з них та неприпустимості ототожнення їх значень. Інституціям відводиться значення символічних, звичаєвих, семіотичних значень та практик, закріплення і відтворення яких здійснюється за допомогою таких соціальних організацій, як інститути (зокрема, політичні).

Література:

1. **Быченков В. М.** Институты. Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности. – М., 1996. – С. 8 - 9.
2. **Гавра Д. П.** Понятие социального института
http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/gavra/r_gavra1.html
3. **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. – М.: Nota Bene, 2000. – С.

318.

4. **Дюверже М.** Политические институты и конституционное право. // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук; Руководитель проекта Г. Ю. Семегин и др.; Ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семегин и др. – М.: Мысль, 1997. – С. 645.

5. **Hertzler J. O.** Social Institutions. – N.-Y., 1929; **Barnes H. E.** Social Institutions. – N.-Y., 1932; **Hamilton W. H.** Institutions. // Encyclopedia of The Social Sciences. – Vol. 8. – L., 1932; **Ballard L. V.** Social Institutions. – N.-Y., 1936; **Chapin F. St.** Contemporary American Institutions. A Sociological Analysis. – N.-Y., 1935; **Panunzio C.** Major Social Sciences. – N.-Y., 1946; **Feibleman J. K.** The Institutions of Society. – L., 1956.

6. **Cooley Ch. H.** Social Organization. A Study of the Large Mind. – N.-Y., 1929. – P.313.

7. **Hamilton W. H.** Institutions. – P. 84.

8. **Cilman G.** An Inquiry into the Nature and Use of Authority. // Organization theory in Industrial Practice. – N.-Y., 1962. – P. 119.

9. **Chapin F. St.** Contemporary American Institutions. – P. 412.

10. **Parsons T.** Essays in Sociological Theory. – N.-Y., 1962. – P. 143.

11. **Дюверже М.** Политические институты и конституционное право. – С. 644.

12. **Goodin R. E.** Institutions and their design. // The theory of institutional design. / Goodin R. E. (ed.). – Cambridge, 1996; **Croskery P.** Conventions and norms in institutional design. – Boston: Institutional Design, 1995; **Hall P. A., Taylor R. C. R.** Political science and the four new institutionalism. // Political Studies. – 1996. – Vol. 44; **March J. G., Olsen J. P.** 1984. The new institutionalism: Organizational factors in political life. // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78; **Норт Д.** Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики // <http://ie.boom.ru/Referat/North.htm>.

13. The Encyclopedia Americana: international edition (in thirty volumes). – Glosier incorporated, 1998. – Volume 15. – P. 227.

14. **Бержель Ж. Л.** Общая теория права. – С. 314.

15. **Арон Р.** Мир і війна між націями. – К.: МП „Юніверс”, 2000. – С. 179, 180.

16. **Зазнаев О. И.** Вторая молодость „долгожителя”: концепт „политический институт” в современной науке. // Проблемы политической науки. – Казань: Центр инновационных технологий, 2005. – С. 12.

17. **Иншаков О. В.** Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации. // Социологические исследования. – 2003. – №9. – С. 44.

18. Одним із свідчень цього є, наприклад, переклад праці Д. Герда, Е. МакГрю, Д. Голдблатта та Дж. Перратона „Глобальні трансформації.

Політика, економіка. Культура". (Пер. з англ. Переднє слово Ю. Павленка. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.) Так, на с. 430 читаємо: „Мабуть, найбільш однозначним елементом сучасної культурної глобалізації є розвиток інфраструктури й інституцій, що забезпечують виробництво, передавання та сприймання різного роду продуктів культури та засобів комунікації”. Зрозуміло, що доцільніше у цьому контексті було б говорити про інститути, а не про інституції.

19. Див.: **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.

20. **Бергер П. Л.** Що таке інституція? Випадок мови. / Пер. Ю. Яремко. <http://www.jilviv.ua/n35texts/berger.htm>

21. **Турен А.** Повернення дієвця. – К.: „Альтерпрес”, 2003. – С. 19.

22. **Рєбкало В. А., Шкляр Л. Є.** Політичні інститути в процесі реформування системи влади. – Вид-во НАДУ. – Міленіум, 2003. – С. 23.

23. **Кирдина С. Г.** X и Y экономики. Институциональный анализ. – М.: Наука, 2004. – С. 31.

24. **Бержель Ж.-Л.** Общая теория права. – С. 318.

25. Див.: **Норт Д.** Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги „Начала”, 1997. – С. 17 – 21.

26. **Терборн.** О границах и динамике норм и нормативного действия. // Социологическое обозрение. – Том 3.– 2003.– №4.– С. 50.

27. **Рікер П.** Історія та істина. – К.: „КМ Академія”, 2001. – С. 302.

28. **Касториадис К.** Воображаемое установление общества. – М.: Гнозис; Логос, 2003. – С. 149.

До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України

Від редакції

Для України проблематика етнонаціональних відносин завжди була важливою. Її актуальність в різні часи лише змінювала свою гостроту залежно від динаміки різних сегментів етнічного, етнополітичного життя. Саме ця динаміка в період розпаду СРСР та суверенізації України й розбудови нею власної держави спонукала владу до вироблення етнонаціональної політики, адекватної суспільним викликам. До підготовки законодавчого акта, що визначав би концептуальні засади такої політики та її правового забезпечення, залучалися науковці, парламентські та урядові структури. Розроблялися проекти, подавалися пропозиції, однак узгоджений документ не виходив – надто різнилися погляди авторів та експертів на його зміст і пріоритети. Тим часом, закон, який би в комплексі визначав мету, принципи, завдання та механізм етнонаціональної політики держави, конче потрібен. Тож редакція вирішила опублікувати підготовлений доктором політичних наук В. Котигоренком проект такого закону і пояснення до нього як основу для дискусії, до якої запрошуємо науковців, політиків, представників національних громад. Сподіваємося, що за результатами обговорення суб'єкти законодавчої ініціативи отримають напрацювання, які дозволять внести на розгляд парламенту якісний проект довгоочікуваного документа.

Віктор Котигоренко,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Проект Закону України „Про Основи державної етнонаціональної політики”

Основи державної етнонаціональної політики України є системою загальних положень про мету, принципи, завдання, пріоритети та

механізми діяльності органів державної влади України в сфері етнонаціональних відносин.

Державна етнонаціональна політика України розробляється й здійснюється на основі принципів і норм Конституції України, чинного законодавства Української держави включно з цим Законом та ухваленими на його розвиток і на розвиток Конституції України правовими актами, в тому числі актами Президента України та Уряду України, а також міжнародними правовими актами, ратифікованими Верховною Радою України.

Стаття 1. Визначення термінів

Етнонаціональні відносини в Україні – відносини між особами, групами осіб, організаціями, установами та іншими суспільними утвореннями з приводу питань консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Українська нація, український народ – громадяни України всіх національностей, які утворюють спільноту, що продовжує багатовікову історію українського державотворення, дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклується про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагне розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу.

Національність – усвідомлена належність особи до певної групи, члени якої виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і мають відповідну цьому самоусвідомленню спільну історичну самоназву.

Національне самоусвідомлення – усвідомлення особою своєї належності до групи, членів якої об'єднують спільні уявлення про її національну самобутність.

Національна самобутність групи – етнічна, культурна, мовна та релігійна своєрідність групи осіб певної національності.

Корінні народи України – групи громадян України певних національностей, почуття національного самоусвідомлення та спільності яких між собою відображають генезис цих груп на території, що є територією Української держави, в межах якої проживає більшість осіб відповідних національностей.

Національні меншини України – групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. (Термін поширюється виключно на групи громадян, характеристики яких відповідали змістові терміна на час ухвалення Закону про національні меншини в Україні 25 червня 1992 р. На групи громадян України, які формуються в процесі імміграції в наступний після ухвалення названого Закону період і не є

українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою, термін „національні меншини” не поширюється так само, як і дія українського законодавства, яке стосується національних меншин. На національно самобутні групи іммігрантів поширюється законодавство, яке регулює міграційні процеси та визначає загальні громадянські права).

Українці за національністю – особи, які належать до найчисленнішої серед громадян України національно самобутньої групи, історична самоназва якої відповідає традиційній назві території, що є територією Української держави.

Національно-культурна автономія в Україні – форма добровільної всеукраїнської та (або) регіональної національно-культурної самоорганізації громадян України для самостійного вирішення ними питань збереження та розвитку їх історичної свідомості і традицій, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Національно-культурні і мовні потреби українців, які проживають за межами держави, – усвідомлені потреби осіб, незалежно від їх національності, які походять з України, мають або не мають громадянства України, проживають за її межами і виявляють групову солідарність у прагненні збереження своєї національної самобутності, пов’язаної з територією їх походження.

Депортація – здійснене на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, примусове переселення осіб за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територією України.

Депортовані за національною ознакою особи (далі: депортовані особи) – особи з-поміж громадян колишнього СРСР, які в 1941 – 1944 роках на підставі рішень, ухвалених органами державної влади колишнього СРСР, були примусово переселені за національною ознакою з місць постійного проживання, що є територію України, і набули громадянство України, а також особи, які народилися в сім’ях депортованих за національною ознакою осіб до моменту повернення цих осіб в місця постійного проживання і які набули громадянство України.

Стаття 2. Мета і принципи державної етнонаціональної політики

1. Метою етнонаціональної політики Української держави є консолідація та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України на основі забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

2. Українська держава дотримується таких принципів етнонаціональної політики:

2.2.1. верховенство права;

2.2.2. право особи вільно і без будь-якого примусу виявляти своє

національне самоусвідомлення – визначати та вказувати свою національність, належність до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;

2.2.3. рівність прав і свобод громадян України; належність до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України є виявом і наслідком індивідуальної та групової самоідентифікації громадян України і не надає будь-кому жодних індивідуальних або групових переваг та привілеїв;

2.2.4. недопущення привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;

2.2.5. право громадян, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, здійснювати свої права і свободи одноосібно та разом з іншими, в тому числі щодо збереження й розвитку національної самобутності – мовної, культурної, релігійної та іншої;

2.2.6. забезпечення прав і свобод української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України як невід'ємної частини прав і свобод людини;

2.2.7. визнання багатонаціонального складу населення України і національної багатоманітності української культури як суспільної цінності, сприяння розвитку національних складових української культури;

2.2.8. забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

2.2.9. гарантування захисту, вільного розвитку і використання мов всіх корінних народів України, російської та інших мов національних меншин України, в тому числі на засадах Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, а також сприяння вивченню мов міжнародного спілкування;

2.2.10. рішуча протидія розпалюванню расової, національної, релігійної ворожнечі;

2.2.11. заборона, відповідно до чинного законодавства, об'єднань і організацій щодо ідеологічних засад і діяльності яких виявлено і в судовому порядку доведено наміри або дії з розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі;

2.2.12. постійний моніторинг етнонаціональних відносин, в тому числі для відвернення, виявлення, мирного розв'язання конфліктонебезпечних та конфліктних ситуацій;

2.2.13. здійснення заходів посиленої підтримки окремих територій України з метою подолання регіональних диспропорцій в умовах задоволення громадянами їх соціально-економічних, політичних,

культурних, мовних, релігійних прав і свобод, через забезпечення яких реалізується мета державної етнонаціональної політики. Відповідні заходи не є обмеженням прав і свобод громадян, які проживають на територіях щодо яких не здійснюються заходи посиленої підтримки;

2.2.14. забезпечення територіальної цілісності і суверенітету Української держави;

2.2.15. сприяння задоволенню національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами Української держави і виявляють групову солідарність щодо збереження своєї національної самобутності, пов'язаної з територією їх походження.

Стаття 3. Основні завдання державної етнонаціональної політики

Для реалізації мети державної етнонаціональної політики, згідно з принципами цієї політики, Українська держава та українське суспільство вирішують такі основні завдання:

3.1. у сфері права, політики та управління:

3.1.1. вдосконалення систем державного управління та місцевого самоврядування для посилення їх ефективності й оптимізації співпраці, розподілу повноважень і бюджетних відносин між органами влади Української держави, її кримської автономії та територіальними громадами і структурами місцевого самоврядування, розвитку самоорганізації населення з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних, етнічних і культурних особливостей територій;

3.1.2. забезпечення правових, політичних та організаційних умов реалізації громадянами особисто і в групі прав, свобод і обов'язків, пов'язаних з етнонаціональними відносинами, без привілеїв і обмежень, в тому числі шляхом розроблення, ухвалення та неухильного дотримання законів щодо гарантування прав всіх корінних народів і національних меншин України, порядку застосування в Україні національно-культурної автономії, мов, відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою;

3.1.3. правовий захист осіб і груп від посягання на національну честь та гідність, від дискримінації, ворожого ставлення, погроз та насильства через їхню етнічну, культурну, мовну, релігійну своєрідність;

3.1.4. посилення відповідальності за розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі;

3.1.5. запровадження заходів запобігання і розв'язання конфліктних ситуацій в міжнаціональних відносинах;

3.1.6. організація діалогу та взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, громадянського суспільства, політиків, громадських і релігійних діячів в інтересах міжнаціональної і міжконфесійної злагоди та порозуміння;

3.1.7. забезпечення громадянам прав на

- об'єднання, виявлення поглядів і свободу думки, совісті та віросповідання, утворення національно-культурних і релігійних установ, організацій, асоціацій;

- одержання і поширення інформації мовою своєї національної групи без втручання держави і незалежно від її кордонів, якщо ця свобода не обмежує свободу і право громадян одержувати і поширювати інформацію державною мовою та не створює загроз національній безпеці України;

- вільний доступ до засобів масової інформації, захист від дискримінації громадян з-поміж національно самобутніх груп населення України в доступі до засобів масової інформації, а також право цих громадян створювати і використовувати засоби масової інформації згідно з нормами українського законодавства;

3.1.8. свобода користування зручною для громадян мовою, в тому числі в публічних сферах суспільного життя (ця свобода не поширюється на сферу службових обов'язків посадових осіб і працівників адміністративних органів, уповноважених функціонувати державною мовою і поряд з нею регіональними мовами або мовами національних меншин, та на спілкування громадян з цими посадовими особами і працівниками у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків);

3.1.9. створення умов для політичної участі представників національно самобутніх груп громадян України, в тому числі для їх участі у владі, в підготовці, ухваленні та реалізації рішень органів державної влади та місцевого самоврядування.

3.2. в соціально-економічній сфері:

3.2.1. забезпечення рівноправності громадян України всіх національностей в користуванні природними об'єктами права власності українського народу, що перебувають в межах території України, – землею, її надрами, атмосферним повітрям, водними та іншими природними ресурсами, в тому числі ресурсами континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

3.2.2. подолання територіальних диспропорцій в умовах користування громадянами економічними і соціальними правами та благами;

3.2.3. розвиток міжрегіональних господарських зв'язків та всеукраїнських систем комунікації для оптимізації єдиного економічного, інформаційного, наукового та освітнього простору України;

3.2.4. реалізація спеціальних програм соціально-економічного розвитку та забезпечення зайнятості населення на основі раціонального використання ресурсів і господарських особливостей регіонів, територіального та пов'язаного з етнічними традиціями і досвідом господарювання розподілу праці, врахування загальнонаціональних і регіональних потреб розвитку науково-технічного, інформаційного і кадрового потенціалу.

3.3. у сфері духовного життя:

3.3.1. створення оптимальних умов для збереження та розвитку всіх

національних мов, культур, віросповідань, традицій, охорони історичних пам'яток на території України;

3.3.2. всебічний розвиток і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України та посилення її ролі як чинника соціальної інтеграції громадян і груп громадян різної національності, консолідації української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, як феномена культури та інструмента розвитку національного інформаційного простору і формування національної системи інформаційної безпеки, в тому числі для мінімізації наслідків деструктивного втручання в світоглядні, політичні та інші процеси в Україні з боку іноземних держав;

3.3.3. гарантування всім корінним народам і національним меншинам України прав на

- національно-культурну автономію;
- використання свого прізвища (по батькові) та ім'я мовою своєї групи, в тому числі офіційно, відповідно до умов, визначених чинним законодавством;
- відновлення та використання традиційної для цих груп топонімії в місцях їх постійного проживання, в тому числі топонімії їх національними мовами, якщо в цьому є достатня необхідність;
- вільне і безперешкодне вивчення мови своєї національної групи, виховання, навчання та користування цією мовою приватно і публічно, в усній та письмовій формі, в міжособистісному спілкуванні, а також, по можливості, в спілкуванні з адміністративними органами, включно з судовими та іншими правоохоронними органами, в тому числі, якщо це передбачено законом, на правах регіональної мови або мови меншини, але в будь-якому разі – без обмежень у використанні державної української мови, її вивченні та навчанні нею;
- участь у розробленні та реалізації державних програм захисту та розвитку національних культур;
- отримання від органів державної влади та місцевого самоврядування фінансової, організаційної та іншої допомоги для задоволення національно-культурних потреб згідно з законодавством України;

3.3.4. сприяння збереженню та науковим дослідженням історичної спадщини і національної самобутності груп громадян, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України, розвиток та поширення знань про їх історію, культуру, релігію і традиції через систему освіти, засоби масової інформації та іншими способами;

3.3.5. заохочення міжкультурного діалогу та просвітництва для національного взаємопізнання, взаєморозуміння та формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до цінностей, толерантності й співпраці осіб та груп, що відрізняються ознаками етнічної, культурної,

мовної та релігійної самобутності;

3.3.6. примноження духовних цінностей української нації, українського народу на основі здобутків мистецтва, літератури та культури всіх національно самобутніх груп громадян України;

3.3.7. створення та функціонування, за потребою і по можливості, в Києві, обласних центрах та інших адміністративно-територіальних одиницях Будинків національних культур України;

3.3.8. вдосконалення навчальних програм, підручників і посібників для дошкільних, середніх спеціальних і загальноосвітніх та вищих навчальних закладів, установ підвищення кваліфікації, системи навчання та виховання військовослужбовців Збройних Сил України в напрямі їх концептуальної переорієнтації від етноцентризму до національної полікультурності та формування культури міжнаціонального спілкування;

3.3.9. створення умов для подолання негативних стереотипів та негативних історичних міфів щодо національно самобутніх груп населення України та осіб, які належать до цих груп, зокрема, через вдосконалення змісту освіти на користь міжнаціонального взаємопізнання та популяризації позитивного досвіду міжнаціональної культурної та іншої взаємодії, шляхом утвердження стандартів етнонаціональної толерантності в професійній поведінці працівників засобів масової інформації, освіти, управління та ін.;

3.3.10. культивування почуттів загальноукраїнського громадянського патріотизму та загальноукраїнської громадянської тотожності осіб, які представляють всі національно самобутні групи в складі української нації, українського народу.

3.4. щодо відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою:

3.4.1. визнання актів органів державної влади колишнього СРСР щодо відновлення прав депортованих за національною ознакою осіб;

3.4.2. створення умов для добровільного повернення в Україну депортованих осіб та для їх облаштування і соціальної адаптації в Україні як громадян України, в тому числі впровадженням пільг та інших тимчасових заходів посиленої підтримки з метою вирівнювання умов забезпечення прав і свобод депортованих осіб з умовами забезпечення аналогічних прав і свобод інших громадян, які проживають в місцях, куди депортовані особи повертаються;

3.4.3. гарантії депортованим особам щодо

- відновлення історичної топонімії місць їх постійного проживання на момент депортації;
- забезпечення їм однакових з усіма громадянами України прав і соціальних благ, включно з умовами забезпечення земельними ділянками та житлом, працевлаштування, освіти, збереження й розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності (при розробленні та

реалізації відповідних державних програм щодо депортованих осіб не допускається обмеження прав інших громадян України);

- права на утворення виборних інституцій, уповноважених представляти їхні інтереси у відносинах з органами державної влади і місцевого самоврядування;

3.4.4. розроблення та ухвалення державних і регіональних програм, пов'язаних з поверненням, облаштуванням, відновленням прав та соціальною адаптацією депортованих осіб, а також фінансування цих програм коштами Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та бюджетів міських, районних, селищних, сільських рад на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів;

3.4.5. ініціювання та заохочення відповідних законодавству України процедур залучення коштів міжнародних організацій та іноземних держав (передовсім тих, що утворилися на основі республік колишнього СРСР), а також коштів юридичних та фізичних осіб для вирішення проблем депортованих за національною ознакою осіб.

3.5. у сфері зовнішньої політики:

3.5.1. співпраця з іноземними державами та міжнародними організаціями

- в інтересах задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами Української держави;

- для задоволення національно-культурних і мовних потреб громадян України, які проживають в Україні і належать до різних національно-самобутніх груп її населення;

- в галузі розроблення та реалізації пов'язаних з етнонаціональними відносинами програм наукових досліджень, освіти, культури та інших;

- з метою вдосконалення вітчизняного законодавства, яке регулює сферу етнонаціональних відносин, у відповідності з міжнародними стандартами та з урахуванням специфіки запровадження цих стандартів в українських умовах;

- для забезпечення й захисту прав та інтересів громадян всіх національностей, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;

3.5.2. створення сприятливих умов для вільного налагодження й підтримування зв'язків громадян України з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, в тому числі для здійснення взаємодопомоги в задоволенні мовних, освітніх, культурних, духовних потреб, для участі в діяльності міжнародних неурядових організацій та ін.;

3.5.3. ініціативний розвиток зв'язків Української держави з країнами проживання вихідців з України, а також з країнами, населення яких має етнічну, мовну, культурну, релігійну та іншу спорідненість з національно-самобутніми групами громадян України, в спільних економічних, політичних, культурних та інших інтересах.

Стаття 4. Механізм реалізації державної етнонаціональної політики

Мета, принципи та завдання державної етнонаціональної політики вимагають ефективного механізму їх реалізації. Складовими цього механізму є:

4.1. нормативно-правове та концептуальне забезпечення державної етнонаціональної політики Верховною Радою України, Президентом України, Урядом України;

4.2. дотримання принципів державної етнонаціональної політики в діяльності всіх органів державної влади, місцевого самоврядування, неурядових організацій та інших інституцій громадянського суспільства і окремих громадян;

4.3. врахування мети, принципів і завдань державної етнонаціональної політики при розробленні та реалізації стратегії внутрішнього розвитку і зовнішньої політики України;

4.4. розроблення та реалізація цільових всеукраїнських та регіональних програм, які забезпечують об'єднання можливостей, зусиль та ресурсів органів державної влади, органів місцевого самоврядування, організацій, установ та інших суспільних утворень, а також громадян в досягненні мети і завдань державної етнонаціональної політики з урахуванням регіональних відмінностей в умовах задоволення економічних, соціальних, політичних, мовних, культурних, віросповідних та інших потреб громадян всіх національностей, які належать до української нації, українського народу, всіх корінних народів і національних меншин України;

4.5. оперативно-управлінська та імплементаційна діяльність Кабінету Міністрів України, в тому числі спеціалізованої центральної урядової установи у справах національностей;

4.6. робота Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

4.7. діяльність представників національно самобутніх груп населення України в складі консультативно-дорадчих органів при Президентові України, парламентові та урядових структурах, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування та інших;

4.8. інформаційне забезпечення державної етнонаціональної політики: постійний моніторинг та аналіз стану етнонаціональних відносин, інформування суспільства щодо цього стану та про діяльність органів центральної і місцевої влади, структур громадянського суспільства у сфері етнонаціональних відносин;

4.9. наукове забезпечення державної етнонаціональної політики на основі державного замовлення досліджень і використання результатів досліджень історії та процесу консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також історії й розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних

**До питання про концептуальні засади
етнонаціональної політики України**

Віктор Котигоренко

народів і національних меншин України, динаміки етнонаціональних відносин, впливу на цю динаміку політики Української держави, інших держав, діяльності міжнародних організацій, політичних партій та інших суспільних суб'єктів тощо;

4.10. організація підготовки та підвищення кваліфікації кадрів державних службовців і працівників органів місцевого самоврядування, які залучаються до реалізації завдань державної етнонаціональної політики;

4.11. взаємодія органів державної влади і місцевого самоврядування з об'єднаннями громадян України, утвореними за національною, національно-культурною ознаками, з політичними партіями та іншими суспільними суб'єктами для реалізації мети, принципів та завдань державної етнонаціональної політики;

4.12. фінансування коштами державного і місцевих бюджетів цільових всеукраїнських та регіональних програм, орієнтованих на реалізацію завдань державної етнонаціональної політики, на основі законів України та з урахуванням можливостей цих бюджетів;

4.13. фінансування коштами державного і місцевих бюджетів програм та проектів, пропонуєваних національно-культурними об'єднаннями та представниками національних груп, на засадах конкурсів, які організовують органи виконавчої влади відповідного рівня; в разі заснування при цих виконавчих органах дорадчо-консультативних утворень з представників національних груп – за обов'язкової участі цих утворень;

4.14. регулювання актами законодавчої та виконавчої влади порядку самофінансування національно-культурної автономії та заохочення добровільної діяльності, спрямованої на збереження й розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної своєрідності, а також на задоволення інших потреб національно самобутніх груп громадян України.

* * *

**Пояснювальна записка до проекту Закону України
„Про Основи державної етнонаціональної політики”**

Необхідність ухвалення, цілі та завдання акту

Україна традиційно була й залишається поліетнічною країною. З одного боку, це її перевага – в сенсі можливостей взаємодоповнення етнічними культурними, інтелектуальними і навіть генетичними ресурсами, а з іншого – це чинник ускладнення суспільних відносин через протиріччя і вірогідні конфлікти, природа, зміст та динаміка яких зумовлюються спадщиною комуністичної системи, специфікою етнодемографічних, етномовних, етносоціальних та міграційних процесів,

особливостями вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, геополітичних і геоецивілізаційних викликів сучасності та різниці у відповідних орієнтаціях населення різних регіонів країни тощо [1].

Групова етнонаціональна належність населення України формалізована в правових термінах, зміст яких здебільш не визначено: українська нація, український народ, корінні народи і національні меншини України, національності, українці за національністю, українці, які проживають за межами держави, закордонні українці тощо. При цьому правова ідентифікація національних груп громадян України та їх індивідуальна і групова самоідентифікація часто не збігаються. Так, групи, які за всіма юридичним стандартами належать до національних меншин, нерідко самоідентифікуються як народи або нації. Частина їх відносить себе до корінних народів або корінних національних меншин України. І ті й інші звертаються до органів влади або виголошують заяви з вимогами законодавчого визнання їх особливих статусів і особливих прав.

Тим часом, групові та індивідуальні права громадян в етнонаціональній сфері, а також гарантії цих прав зафіксовані в Конституції України, низці інших актів. Серед них закони про мови в Українській РСР, про громадянство України, про національні меншини в Україні, про освіту, про свободу совісті та релігійні організації, про об'єднання громадян, про місцеве самоврядування, про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, про географічні назви та інші, а також чинні міжнародні акти, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Попри загалом високу якість і відповідність міжнародним стандартам більшості з названих та інших документів, вони не кодифіковані, зокрема, в сенсі системності та узгодженості змісту вживаних в них термінів, зафіксованих норм і порядку їх застосування. Це спричиняє суперечливість їх тлумачення та практичного використання. Як наслідок, реальною є небезпека виникнення правових колізій, здатних трансформуватися в колізії і конфлікти суспільні – між етнічними і регіональними спільнотами, між ними й державою, між органами центральної і регіональної влади тощо.

Показовим щодо цього прикладом останнього часу стали ухвали деяких обласних і міських рад про визнання російської мови на територіях відповідних адміністративно-територіальних утворень регіональною в означенні Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин та реакція на ці рішення з боку Міністерства юстиції України і деяких інших державних установ, громадських організацій. Цю ситуацію характеризують такі політико-правові аспекти.

Перший. Закон України про ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин (далі: Хартії) зобов'язує Українську державу застосовувати низку охоронних та заохочувальних положень Хартії до російської мови, звичайно, без шкоди чи обмежень в застосуванні української мови як державної. „Охоронно-заохочувальні” положення аналогічні за змістом, а в багатьох випадках – і за „правовою буквою”, містяться не лише в Хартії, а й в інших правових актах України, зокрема, в Законі про мови.

Другий. Рішення обласних і міських рад не змінили чинних порядку та реалій застосування російської мови у відповідних регіонах по суті.

Третій. Ці рішення можна кваліфікувати як протиправні передовсім на рівні обласних рад, оскільки, за Законом України про місцеве самоврядування, сільські, селищні та міські (але не обласні) ради вирішують на своїх пленарних засіданнях питання, якою мовою (або мовами) користуються у своїй роботі рада, її виконавчий орган та яка використовується в офіційних оголошеннях.

Четвертий. Пункт 4 статті 92 Конституції України передбачає, що порядок застосування мов визначається виключно законами України. Тож потрібна правова визначеність щодо того, чи є в обласних і міських рад достатні підстави обґрунтовувати правомірність своїх рішень посиланнями на ратифіковану Законом України Хартію? Відповідь на це запитання належить до компетенції Конституційного Суду. Його формування та винесення ним відповідної ухвали слід було дочекатися і після цього без ажіотажу ввести ситуацію в правове русло. В тому числі, для розширення можливостей практичного використання української мови на територіях, де етноукраїнське населення становить меншість порівняно з громадянами України інших національностей (як це передбачає Хартія та рекомендації щодо порядку її застосування, ухвалені Парламентською Асамблеєю Ради Європи).

П'ятий. Міністерство юстиції України розгорнуло велику інформаційну кампанію щодо незаконності „мовних” рішень Луганської обласної і Харківської та Севастопольської міських рад, а згодом і деяких інших. При цьому використовувалися не лише власне правові аргументи, а й „лінгвістичні”, не властиві для „жанру” такого документа як юридичний висновок Мінюсту на конкретні рішення органів місцевого самоврядування, а саме – теза про „неправильний офіційний переклад тексту” Хартії українською мовою.

Шостий. Навіть якби міркування авторів мінюстівського юридичного висновку щодо назви Хартії тягли за собою якісь правові наслідки або спонукали парламентарів ухвалити акт про нову редакцію цієї назви („Хартія регіональних або міноритарних мов”), це б жодним чином не змінило параметрів мовного середовища, на яке положення Хартії поширені згідно з ратифікаційним законом України.

Сьомий. Замість фахової дискусії правників і правозастосовних установ щодо згаданих ухвал обласних і міських рад відбулася дискусія зовсім іншого рівня і якості. Вона більше нагадує вдалий піарпроект однієї політичної партії, яка ініціювала питання регіональної мови для консолідації своїх прихильників і дискредитації центральної влади та її позиції в питаннях застосування мов в Україні. Наслідком дискусії такої якості може стати поглиблення розділеності населення України за ознакою мовних переваг і симпатій та загострення інших етнополітичних протиріч.

Отже, вкрай важливим є якнайшвидше ухвалення парламентом документа, який би а) визначав концептуальні основи державної етнонаціональної політики; б) містив адекватне українським реаліям тлумачення застосовуваних у національних правових актах термінів; в) конкретизував інші засадничі складники законодавства, покликаного регулювати етнонаціональні відносини в Україні, в тому числі – г) встановлював параметри упровадження в національне законодавство норм і термінології міжнародного права; д) формулював принципи подальшого законотворення, управлінських та інших практично-політичних дій щодо етнонаціональної сфери.

Проекти такого документа час од часу виносяться на обговорення зацікавленим загалом. Але жоден з них досі не став законом через значні розбіжності в позиціях авторів та експертів. Зазвичай ці проекти готувалися в жанрі концепцій і, відповідно, називалися: Концепція державної етнонаціональної політики, Концепція державної політики в сфері національних відносин тощо. Готувалися вони в Державному комітеті України у справах національностей та міграції, в інших державних установах. З квітня 2006 року їх розглядом опікується робоча група Міністерства юстиції України з опрацювання проблем етнонаціональної політики в Україні.

До розроблення й експертизи законопроектів про концептуальні основи державної етнонаціональної політики долучалися наукові інституції та відомі українські вчені (О. Антонюк, Б. Бабін, В. Євтух, О. Картунов, О. Копиленко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Курас, О. Майборода, О. Мироненко, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Онищенко, М. Панчук, В. Пироженко, В. Погорілко, Ю. Римаренко, М. Скиба, В. Трощинський, Ю. Шемшученко, Л. Шкляр, М. Шульга та інші). Їхні напрацювання, а також результати власних наукових досліджень, експертних висновків і рекомендацій використані автором при підготовці проекту Закону України „Про Основи державної етнонаціональної політики”.

Мотивація термінів, які вживаються в проекті. Пояснення концептуальних засад проекту

Терміни, наведені в Статті 1 проекту, тлумачаться в контекстах

герменевтичного праворозуміння, яке орієнтує на забезпечення відповідності норм права і суспільних реалій, що потребують правового регулювання.

Оскільки об'єктом етнонаціональної політики Української держави є не етнонаціональні відносини взагалі, а **етнонаціональні відносини** безпосередньо **в Україні**, відповідним чином визначено й термін. Його зміст включає зміст Статті 11 Конституції України в частині, яка виокремлює основних суб'єктів етнонаціональних відносин в Україні, акцентує їх ідентифікуючі ознаки та формулює завдання державного регулювання цих відносин.

Термін „етнонаціональні відносини” не властивий євроатлантичній мовній традиції, за якою „етнічне” стосується культурної, релігійної, мовної та іншої самобутності осіб і груп, а „національне” – громадянства і власне держави. Однак в українському законодавстві варто застосовувати пропонований синтетичний термін, аби чіткіше визначити об'єкт відповідної державної політики та уникнути колізії з термінологією чинних правових актів, які вживають поняття „національного” і в сенсі етнічного, і в сенсі державно-громадянського. Крім того, термін „етнонаціональні відносини” адекватно відбиває специфіку багатоетнічності загалу громадян України, які сукупно утворюють українську націю, український народ. Цей термін також виокремлює в структурі суспільних відносин ті, що стосуються відносин між громадянами, їх групами, установами та організаціями як щодо власне етнічного, так і щодо взаємозв'язку етнічного і національного в сенсі громадянського, загальнодержавного.

Українська нація, український народ. Ці два терміни подано як синонімічні. В тлумаченні їх змісту очевидним є використання положень преамбули Основного Закону України. Такий підхід, на нашу думку, виправданий, оскільки будь-які універсальні дефініції понять „народ” і „нація” (а таких дефініцій багато і дуже різних) недоречно використовувати для означення об'єкт-суб'єкта етнонаціональної політики конкретної держави – в даному разі Української. Тому поняття „українська нація” та „український народ” пропонується поширювати безпосередньо на громадян України, причому в аспекті, традиційному для євроатлантичної правової практики. В ній поняття „нація” і „народ” поширюються на всіх громадян держави, незалежно від їх етнічного походження. Таке тлумачення дозволяє преамбула Конституції, де терміни „українська нація” та „український народ” подано через кому для означення „громадян України всіх національностей”.

В літературі, виступах політиків і державних діячів України поняття „українська нація” іноді тлумачиться як означення винятково спільноти етнічних українців. Щоб акцентувати таке розуміння, застосовують ще два, супутні терміни – „титультний український етнос”, „титультна

українська нація”. Останній є логічно не коректним, оскільки, в разі його прийняття, доведеться визнати, начебто наявність в Україні разом з „титульною” українською етнонацією ще якоїсь теж української, але не титульної нації.

В якості синоніма поняттю „український народ” (в сенсі громадян України всіх національностей) пропонують терміни „українська політична нація”, „українська політична поліетнічна нація” або близькі їм за змістом.

Останніх немає в правових актах держав і міжнародних організацій євроатлантичного регіону. Крім того, „нація” в значенні терміна, яким позначається певна спільнота, взагалі не потребує якихось роз’яснювальних прикметників. Їх зручно вживати в наукових і публіцистичних працях для пояснення відповідних суспільних феноменів, але ними недоречно обтяжувати вітчизняний політичний і правовий дискурс. Тим більше, що в разі їх введення у цей дискурс треба шукати правову відповідь на питання, а чи може бути нація не політичною, і, якщо так, треба з’ясовувати, що ж то за феномен „неполітична нація”, чи є така нація в Україні, яка група українських громадян її представляє тощо. Такі застереження спричиняє й використання поняття „поліетнічна нація”.

Ні Конституція України, ні будь-які інші чинні акти Української держави не етнізують терміна „українська нація”. Якщо точніше – вони допускають подвійне його тлумачення: з одного боку – української нації в етнічному сенсі як спільноти осіб – „українців за національністю” (етнічне тлумачення нації утвердилося за часів СРСР, науковці та ідеологи якого послуговувалися відповідними підходами праць В. Леніна і Й. Сталіна), а з іншого боку – української нації (українського народу) в сенсі громадянському, політичному. Саме останнє, європейське розуміння пропонується впровадити як норму вітчизняного законодавства. Таке розуміння допускає частина третя преамбули Конституції України.

Запереченням цієї пропозиції не може бути те, що в рішенні Конституційного Суду України №10-рп/99 від 14 грудня 1999 року про українську націю йдеться як про етнічну спільноту, що „історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі”. І ось чому.

По перше, тлумачення терміна „українська нація” є прерогативою Верховної Ради України – як складова парламентського законотворчого процесу. Згадане тлумачення терміна Конституційним Судом виходить за межі його повноважень. По-друге, це тлумачення не відповідає історичним реаліям і науковим фактам. Не етнонім „українці” дав назву Українській державі, а назва території „Україна” стала одним з чинників утвердження в XIX – на початку XX століття поняття „українці” як самоназви найбільшого автохтонного етносу (народу) земель, що здавна

називалися Україною. Саме географічна назва була покладена в основу назви українських державних утворень – і теперішнього, і тих, що йому передували, відбувшись на початку XX століття, коли етнонім „українці” тільки ставав масовим.

Поняття „**національність**”. Згідно зі світовою й вітчизняною політико-правовою практикою, особа самостійно визначає свою національність, байдуже, вкладає вона в це самовизначення етнічний чи громадянський зміст. Однак в правових відносинах євроатлантичного світу термін „національність” використовують для означення саме громадянства. Коли громадянин України будь-якого етнічного походження (етнічної належності або „національності” – останнім терміном етнічну належність громадянина визначає Конституція) виїздить за кордон, при в’їзді в іншу державу, принаймні на Заході, у „в’їзній” анкеті в графі „національність” (nationality) він пише про свою українськість, чим засвідчує своє українське громадянство, а не етнічну належність.

Пропоноване в проекті тлумачення терміна „національність” передбачає його застосування в сенсі права особи самостійно визначати свою групову належність. Передовсім належність до групи з певними спільними, власне – етнічними ознаками. Так само вільно особа може відносити себе до групи, яку наука називає субетносом.

Складовою дефініції терміна „національність” є термін „**національне самоусвідомлення**” в сенсі самоідентифікації особи з групою, що має певні уявлення про свою групову своєрідність. Йдеться саме про уявлення щодо національної своєрідності. Адже особа може не володіти національною (рідною) мовою своєї групи або не сповідувати традиційну для цієї групи релігію – тобто, не бути носієм ознак своєї групи. Але при цьому вона визнає й виявляє свою належність до групи, щодо своєрідності якої в неї та інших осіб сформовано ті чи інші стійкі уявлення.

Національне самоусвідомлення особи як усвідомлення нею своєї належності до певної етнічної групи продукує необхідність запровадження в законодавство пояснюючого терміна „**національна самотутність групи**”. Він застосовується в сенсі етнічної самотутності і є інтегральним означенням сукупності параметрів цієї самотутності, як вони визначені Статтею 11 Конституції України.

Як конкретний приклад застосування терміна „національність” до етнотемографічної специфіки України до проекту закону включено дефініцію терміна „**українці за національністю**”. Включення цього терміна і його дефініції необхідне для адекватного розуміння змісту терміна „**національні меншини**”. Тлумачення останнього чинним Законом про національні меншини повнотекстово відтворено в проекті. Але відтворено з уточненням, яке встановлює обмеження в застосуванні терміна до окремих національно самотутніх груп у складі населення України, а саме – до „нових” іммігрантів.

Описане етнізоване розуміння терміна „національність” не позбавляє особу права на самовизначення як представника групи, об’єднаної ознакою українського громадянства або ж належності до спільноти громадян України різних національностей (групи осіб різного етнічного походження), які утворюють українську націю, український народ. Тобто, використання терміна „українець” для означення національності в етнічному сенсі не виключає можливості використання цього терміна в сенсі громадянському, для означення українського громадянства особи будь-якого етнічного походження.

До найбільш дискутованих термінів, вжитих у тексті чинної Конституції України, належить термін „**корінні народи**”. Щодо нього Основний та інші закони держави не містять дефініції. Таку дефініцію дає проект. Яка її мотивація?

Ідентифікуючі ознаки „корінних народів” й донині не мають універсальної формалізації в міжнародних правових актах і в українському законодавстві. Про це писали науковці [2]. Тим не менше, еліта деяких з національно самобутніх груп населення України та окремі вчені пропонують впровадити в українське правове поле критерії „корінного народу”, суголосні з тими, які запропонувала створена під егідою ООН Робоча група щодо корінних народів. У підготовленому цією групою проекті йдеться про проживання на землі предків або, принаймні, на частині цих земель; спільне походження від людей, які споконвіку населяли ці землі; спільну культуру в цілому або в деяких її конкретних проявах (таких, як релігія, племінний спосіб життя, належність до певної спільноти корінного населення, одяг, засоби господарювання, стиль життя тощо); мову (використання власної мови як єдиної мови, рідної мови, мови, яка застосовується для спілкування у родинних стосунках, або як основна, переважна, звична, загальна або звичайна); проживання у певних регіонах країни або у певних регіонах світу; інші суттєві умови [3]. Робоча група ООН допускає визнання спільноти „корінним народом” не за обов’язковою сукупністю всіх вищенаведених критеріїв, а за відповідністю навіть деяким з них. За такого підходу при вирішенні питання про надання народу статусу „корінного” не обов’язковою може стати і ознака, за якою у міжнародне право був запроваджений сам термін „корінний народ” і яка винесена в назву відповідних документів – конвенцій Міжнародної Організації Праці (МОП) №107 (1957 р.) і №169 (1989 р.) [4].

Друга з них набула чинності з 5 вересня 1991 року, вона модернізувала зміст першої і закрила її для ратифікації. Але в назвах обох документів йдеться про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах. При цьому Конвенція МОП №107 застосовувалася до осіб, що входили до складу певних груп населення. Конвенція МОП №169 проголосила свою чинність для суб’єктів групових прав – для

народів. Отже, МОП переглянула своє бачення співвідношення індивідуальних і колективних прав на користь других. Мабуть, для такої зміни пріоритетів були підстави. Спроба їх викладу зроблена в преамбулі документа. При цьому до його тексту (частина 2 статті 1) було введено положення, що основоположним критерієм визначення груп, на які поширюється положення Конвенції, є самоідентифікація народів як корінних або таких, що ведуть племінний спосіб життя. Упровадження цього принципу та пріоритету колективних прав в українське законодавство надавало б щонайменше кільком етнічним спільнотам України підстави й стимули для домагань політико-правового статусу корінного народу і особливих „статусних” прав, спричинило б конфліктонебезпечну змагальність етнічних груп за особливі статуси і права.

Дехто вважає, що різниця між „корінними народами” і „національними меншинами” полягає в тому, що перші не мають власного державного утворення поза межами України; натомість етнічні групи, історична батьківщина яких – за межами України і які мають етнічно тотожну національну державу, не можуть вважатися корінними народами, тобто вони звичайні національні меншини. Тим часом, в Україні проживають етнічні групи, які хоча й мали у глибокій давнині етнічні батьківщини, нині території їх етногенезу входять до складу інших держав, з якими ці групи не є етнічно тотожними. Ці групи фактично вже не мають ні етнічних батьківщин, ні етнічно тотожних держав. Тому ніщо не заважає їм „самоідентифікуватися” як „корінні народи”, чого, власне, їхня еліта й прагне. До таких етносів належать, приміром, роми (цигани), чие втрачене генетичне коріння формувалося на території Індостану. Хоча з позиції і етнології, і правознавства немає підстав ідентифікувати ромів ні як корінний, ні як автохтонний народ України.

Іншим етнічним групам також не можна заборонити відмову від визнання їх етнічної спорідненості з населенням певної національної держави (якщо визнати, що національні в етнічному сенсі держави взагалі існують) для набуття ними статусу „корінних народів” з відповідним обсягом особливих прав. Адже визнання наявності у спільноти етнічно тотожної їй національної держави, згідно з логікою Конвенції МОП №169, також має бути результатом самоідентифікації самої спільноти.

Приміром, чимало росіян України вважають, що вони не тотожні росіянам Росії, і при цьому заперечують проти віднесення їх до національних меншин України. В разі їх самоідентифікації як „корінного народу” навряд чи можна буде відшукати ґрунтовні аргументи, щоб відмовити їм у такому праві: адже кордони етнічної батьківщини росіян чітко не окреслені, а Російська Федерація, попри першу частину своєї назви, не може бути ідентифікована як етнічна російська держава.

Подібно до росіян Слобожанщини і Півдня України, у свідомості болгар

та гагаузів Буджацького степу, румун і молдован Буковини, греків Приазов'я, угорців Закарпаття панує переконання, що вони є корінними етносами місць свого компактного проживання. Важко сподіватися на швидкий успіх спроби переконати їх у протилежному, пояснюючи відмінності в застосуванні поняття „корінний народ” для означення правового статусу спільноти, а поняття „етносу-автохтона” – як поняття науки етнології.

Ще в серпні 1996 року, невдовзі після ухвалення чинної Конституції України, науковці звертали увагу колег і політиків на вірогідність негативних наслідків введення в Основний Закон термінів, які інституювали різні форми групової етнонаціональної ідентичності населення України поряд з ідентичністю громадянською. Зазначалося, зокрема, що запровадження в правовий дискурс словосполучення „корінні народи” спричинить прагнення здобути статус „корінного народу” кількома етнічними спільнотами України, а це може призвести до конфліктних відносин між претендентами на цей статус та між ними і державною владою [5]. Висловлений тоді прогноз не був позбавлений слушності. Статус „корінного” народу дедалі більше приваблює частину представників українського поліетнічного загалу. Вияви цього мають місце зокрема тому, що не тільки частина політичних активістів етнічних спільнот України, а й деякі представники наукової громадськості та державних органів, які мають право законодавчої ініціативи, ототожнюють етнологічні терміни „автохтонний народ” та „автохтонна меншина” з правовим терміном „корінний народ”. Принаймні, до Державного комітету України у справах національностей та міграції надходять численні звернення від представників національних меншин, в яких порушуються питання щодо надання їхнім спільнотам статусу „корінних народів” або „автохтонних”. Йдеться про етнічні групи євреїв, угорців, ромів, румунів, греків, німців, вірмен, болгар, поляків, гагаузів та інших, які, у відповідності з досвідом міжнародного права, на теренах України насправді не можуть називатися народами й віднесені до категорії меншин. Вірогідно, не без впливу таких звернень у Держкомнацміграції все ж було розроблено проект Закону України „Про статус корінних (автохтонних) народів України”, чинність якого пропонувалося поширити на громадян України білоруської, болгарської, вірменської, гагаузької, грецької, єврейської, караїмської, кримськотатарської, кримчацької, молдовської, польської, російської, румунської, словацької, угорської, чеської національностей [6]. Відповідно, особи інших національностей, що прибули й прибудуватимуть в Україну внаслідок міграційних процесів, мали ідентифікуватися як „звичайні”, а не корінні меншини.

Насправді ж „автохтонними народами” України можна називати лише етнічних українців, кримських татар, караїмів і кримчаків – 4 спільноти,

етногенез яких відбувався на території їх теперішнього проживання. Названі у законопроекті українські білоруси, болгари, вірмени, греки, євреї, молдовани, поляки, росіяни, словаки та чехи є діаспорою відповідних народів, які живуть в державах на своїх історичних землях поза межами України. Населення України згаданих національностей у правовому сенсі є національними меншинами Української держави. І тільки до деяких з них, таких, наприклад, як румуни Чернівецької області та угорці Закарпаття, є підстави застосовувати поняття „автохтонні національні меншини” – не через їх укоріненість в Україні внаслідок тривалого тут проживання, а саме з огляду на специфіку їх етногенезу. Однак „корінними народами” в етнологічному і правовому сенсі вони також не є.

І все ж еліта та політичні активісти багатьох етнічних спільнот продовжують домагатися законодавчого надання цим спільнотам особливих статусів з особливими правами, в тому числі статусу корінного народу.

Тим часом, за власним визначенням розробників проекту Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, у цьому документі колективні права викладені по-новому, вони „розглядаються такою мірою, яка є безпрецедентною для міжнародного права в галузі прав людини” [7]. Такою ж безпрецедентною для міжнародного права мірою колективні права корінних народів формулює й Конвенція МОП №169.

Чи суперечать подібні новації концептуальним засадам ратифікованої Україною у грудні 1997 року Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, де права меншин передбачено захищати не як власне колективні права, а „шляхом захисту прав окремих осіб, які до таких меншин належать”? На це запитання можна буде відповісти лише після прийняття ООН остаточного тексту згаданої Декларації, яка поки що існує в проекті. Втім, Декларація не матиме обов'язкової сили для держав – на відміну від вищезазначеної і вже ратифікованої Україною Рамкової конвенції, яка є юридично зобов'язувальною для країн-підписантів. Такою ж зобов'язувальною є Конвенція МОП №169. В разі її ратифікації парламентом в українське правове поле можуть бути впроваджені взаємозаперечуючі принципи, а відтак неминуче виникне правова колізія.

Законодавство країни не може будуватися на двох пріоритетах, які заперечують одне одного. Або пріоритет прав особи, або пріоритет прав групи. Якщо ж український законодавець віддасть перевагу останньому, в сфері етнонаціональних відносин посиляться відцентрові, дезінтеграційні щодо українського народу та Української держави тенденції, бо актуалізується змагальність етнічних спільнот за особливі групові статуси. Це спричинить загострення етнічних протиріч, інші

похідні негативні наслідки.

Парламенти 10 країн, які ратифікували Конвенцію МОП (Болівія, Гватемала, Гондурас, Данія, Колумбія, Коста-Ріка, Мексика, Норвегія, Парагвай, Перу) зобов'язалися застосовувати її положення до етносів, які затримались у своєму розвитку порівняно з більшістю населення. Подібним чином вирішують проблему всі 17 (станом на початок 2003 року) країн – учасників конвенції.

В Україні, як відомо, немає подібних до згаданих країн відмінностей в рівнях розвитку етнічних груп населення. У пропонованій проектом редакції дефініція **„корінних народів України”** уможливорює відповідну самоідентифікацію громадян з-поміж чотирьох автохтонних національно самобутніх груп населення України – українців за національністю, кримських татар, караїмів та кримчаків. Однак ідеологія і концепція проекту виходять з визнання безальтернативної рівності прав громадян, базуються на пріоритетності прав особи і громадянина при забезпеченні як індивідуальних, так і групових прав і свобод. Тому індивідуальна і групова самоідентифікація осіб, котрі належать до вищеназваних груп населення України як її корінних народів, не тягне за собою жодних для них привілеїв або виняткових прав – ні індивідуальних, ні групових, а також виключає перспективу ухвалення законів про особливий статус якоїсь етнічної спільноти чи спільнот.

Стосовно кримських татар та деяких інших національно самобутніх груп населення, щодо яких радянським режимом було вчинено злочини депортації і порушення прав, то їх рівноправ'я з іншими громадянами України має забезпечуватися на засадах відновлення прав депортованих, які повертаються в місця свого проживання на території України і набувають громадянства України. Саме тому до проекту включено терміни **„депортація”, „депортовані за національною ознакою особи”**. Частина третя пункту 3.4.5 статті 3 проекту, на нашу думку, може слугувати компромісною правовою формулою легалізації Курултаю та Меджлису кримськотатарського народу, а також представницьких органів громадян України інших національностей з-поміж осіб, раніше депортованих за національною ознакою.

Надано також змістової визначеності узвичаєним, але недостатньо в правовому аспекті поясненим термінам **„національно-культурна автономія в Україні”** та **„національно-культурні і мовні потреби українців, які проживають за межами держави”**.

Формулювання мети і принципів державної етнонаціональної політики в Україні базуються на положеннях Конституції України, чинних законів і ратифікованих парламентом документів міжнародного права.

Базовим є визнання індивідуальних і групових прав громадян України в сфері етнонаціональних відносин. Однак щодо умов забезпечення цих прав – пріоритет надано правам особи. Саме особа

**До питання про концептуальні засади
етнонаціональної політики України**

Віктор Котигоренко

визначає, належати їй до якоїсь групи чи не належати. Реалізовувати й захищати свої права в етнонаціональній сфері індивідуально чи разом з іншими, в групі – в цьому питанні пріоритетним є право самої особи. Держава ж гарантує громадянину можливість реалізації цього права в межах законодавства.

Відповідні принципи акцентовані в статті 2 проекту. Завдання цієї статті – визначати концептуальні засади й пріоритети роботи української законодавчої, виконавчої та судової влади у сфері етнонаціональних відносин.

Виокремлення в статтях 2 і 3 проекту спеціальних гарантій щодо прав корінних народів і національних меншин України, а також осіб, депортованих за національною ознакою, є виокремленням саме гарантій рівноправності, а не встановленням якихось особливих прав. Такі гарантії необхідні для забезпечення громадянам України, які представляють український народ, українську націю, всі національно самобутні групи населення України – її корінні народи і національні меншини, права на захист традиційного національно-культурного середовища від уніфікації, денационалізації та деформації як висліду об'єктивних асиміляційних, глобалізаційних і міграційних процесів. Подібним чином інституціоналізовано гарантії прав і обов'язки держави, зокрема, в частині розвитку та функціонування державної мови тощо.

Стаття 4 проекту визначає механізми реалізації державою мети, принципів та завдань її етнонаціональної політики.

Наслідки набуття чинності акту

Ухвалення Закону в пропонованій або наближеній до пропонованої редакції проекту сприятиме оптимізації державної етнонаціональної політики та приведенню її нормативно-правової бази, принципів і змісту до тих євроатлантичних політико-правових стандартів, які відповідають станові та тенденціям розвитку етнонаціональних відносин в Україні, узгоджуються з конституційно визначеними цілями і завданнями регулювання цих відносин Українською державою.

Організаційний та фінансовий аспекти

Набуття Законом чинності не передбачає утворення нових адміністративних органів та спеціальних витрат з державного бюджету, вимагатиме оптимізації структури і повноважень окремих підрозділів системи державного управління та місцевого самоврядування, а також деяких змін в структурі витрат державного і місцевих бюджетів.

Література:

1. Див.: **Котигоренко В.** Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній

Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

2. **Майборода О. М.** Ідентифікація „корінного народу” як суб’єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнаціміграції України. – 2002. – №4. – С. 91–97; **Беліцер Н.** Проблема забезпечення прав корінних народів: міжнародний досвід і Україна // Правова допомога раніше депортованим громадянам: теоретичні та практичні аспекти як шлях до законодавчих змін. – К., 2004. – С. 122 – 132 та ін.

3. Бюлетень Центру плюралізму Інституту демократії ім. Пилипа Орлика. – К. – 1996. – Вип. 4. – С. 2–3.

4. У викладі однією з робочих мов ООН – російською – назви документів подано так (офіційного україномовного перекладу поки що не існує): Конвенция 107. Конвенция о защите и интеграции коренного и другого населения, ведущего племенной и полуплеменной образ жизни, в независимых странах // <http://www.ilo.ru/standards/conv/conv107.htm>; Конвенция 169. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах // www.ilo.ru/standards/conv/conv169.htm.

5. Див.: **Панчук М., Котигоренко В.** Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС). Матеріали „круглого столу” в Інституті історії НАН України (26 лютого 1996 року). – К., 1997. – С. 172–184.

6. Закон України „Про статус корінних (автохтонних) народів України”. Проект / Державний Комітет України у справах національностей та міграції // Архів автора.

7. Проект декларации Организации Объединенных Наций о правах коренных народов // <http://www.un.org/russian/hr/indigenous/guide/brosh5.html>

Українська політична чи етнополітична нація?

Володимир Кафарський,

кандидат філософських наук,

народний депутат України III і IV скликань

Президентські вибори 2004 року, які увійшли в українську історію під назвою „помаранчева революція”, ще раз підтвердили, що національні проблеми в Україні не вирішені, а етнокультурні особливості регіонів стають предметом політичних спекуляцій, що, зрештою, ставить під реальну загрозу цілісність української держави.

Зазначені проблеми особливо яскраво проявилися на з'їзді у Северодонецьку, організованому регіональною елітою східноукраїнських областей¹. Проблеми націотворення відтінили й парламентські вибори 2006 року. Вони ще раз засвідчили, що політичні питання не цементують українську націю, а навпаки – ділять на різні пострадянські політико-культурні сегменти.

Більше того, не викристалізувалися етнічні та політичні основи, на які б могла спиратися національна ідея. Щоб оминати ці проблеми, стара влада заявляла про становлення української політичної нації. Хто ж тоді будує українську незалежну державу? Громадяни з пострадянською ментальністю, етнічні українці чи космополіти-прагматики? Офіційна наука, як і влада з підпорядкованим їй старим бюрократичним апаратом, що не сприймав нічого українського, не давали відповіді на це питання. Тим часом в суспільстві не припиняються дискусії щодо етнічної та політичної основи української нації. При цьому, з поля зору випадає такий різновид нації, як „етнополітична нація”.

¹ Делегати з'їзду прийняли низку рішень, спрямованих на перетворення України з унітарної на федеральну державу (створенні на базі східноукраїнських областей так званої Південно-Східної автономії). На з'їзді також лунали заклики до відокремлення східноукраїнських областей зі складу української держави і входження їх до складу Російської Федерації.

В сучасній вітчизняній науці не зустрічаємо визначення поняття „етнополітична нація”. Немає визначення цього терміна і в зарубіжній політології, хоча в ній він вживався ще на початку XX століття ².

На Заході найбільш поширене розуміння нації як нації етнічної і нації політичної. В українській політичній науці нація розглядається як „тип етносу, соціально-економічна і духовна спільнота людей з певною психологією і свідомістю, виникнення яких відбулося історично і яким властива стійка сукупність сутнісних характеристик” [1]. До числа таких характеристик відносять: культурно-психологічні особливості людей, об’єднаних спільною долею, а також мова, звичаї, культура, релігія, політичні й неполітичні інституції, історія, з якою вони себе ідентифікують, і територія, яка формує відповідний спосіб буття.

Зрозуміло, що нація надто складне суспільне явище, щоб укласти його в прокрустове ложе тієї чи іншої дефініції. Бо крім названих є цілий ряд інших невлених ознак. Вони значною мірою наповнюють особливим змістом цей соціальний феномен. „Нація, – підкреслює Е. Ренан, – це душа, засада духовна. Дві речі, які, правду кажучи, є те саме, творять душу, цей духовний принцип. Одна – це спільне посідання багатой спадщини спогадів. Друга – це теперішня згода й бажання жити разом, воля продовжувати та відновлювати цю неподільну спадщину минулого...” ³. Звідси ще одна ознака – ментальність ⁴ – сукупність способів і змістів мислення та сприйняття на свідомому і підсвідомому рівні, сприйняття „стале і змінюване у взаємній залежності всіх матеріальних та духовних вимірів” [2]. Нація – категорія історична, філософська, соціальна і політична.

До однієї з найскладніших проблем політології, етнології та націології можна віднести аналіз співвідношення етнічного, соціального та національного. Е. Сміт вказував, що хоча між етносом і нацією існує „величезне історичне перекривання”, ці поняття суттєво відрізняються одне від одного. Так, окремі індивіди чи групи, що входять до складу того чи іншого етносу, не обов’язково мають проживати на „своїй” території (батьківщині), і їхня культура не завжди повинна мати громадянський характер, тобто бути спільною для всіх членів. Представники етносу часто не мають спільного поділу праці, єдиної економіки, юридичних прав та обов’язків через те, що проживають у межах різних державно-політичних систем. З іншого боку, нації для

² Вперше термін етнополітична нація з’явився у працях шведського мовознавця і політолога Р. Челлена.

³ Цит. за **О. Бочковський**. Вступ до націології.- Мюнхен, 1991 – 1992.- с. 178.

⁴ Термін „ментальність” був введений етнологом Л. Леві-Брилем та засновниками сучасної історіографічної школи „Анналів” М. Блоком та Л. Февром.

своїї ідентифікації не потребують таких ознак, як кровна спорідненість, спільність мови і культурно-господарського типу та інших рис, необхідних для ідентифікації етнічної спільноти [3].

Формування етнічних націй, пише І. Варзар, пов'язане з „титульним етносом”, тобто з тією етнічною спільнотою, яка зазвичай є найбільшою за фізичною чисельністю та найстарішим жителем певної території. Титульний етнос є тим народом-етносом, який робить найвагоміший вклад у соціальну результативність життєдіяльності даного суспільства. Він є основним номінатором і дає своє ім'я не лише країні, а й державі та державно-політичним атрибутам владності – території і кордонам, природній специфіці й ландшафту, копалинам і шельфу, територіальним водам і повітряному басейну, дипломатичній службі і збройним силам, валютно-фінансовій системі й типові економіко-господарської діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування і моделі культурного засвоєння людиною світу, торговельно-культурним і зовнішньо-політичним взаєминам народів тощо [4].

Коли немає „титульного етносу”, нації формуються на політичній основі і розвиваються як нації політичні. Немає, наприклад, „титульного етносу” в США, Австрії, Великій Британії, Мексиці тощо – у цих країнах суспільства багатоетнічні, але такі, в яких кожний народ-етнос добровільно і свідомо розчинився в загальній масі населення, виявляючи себе лише інколи і лише в культурологічному, а не в політичному сенсі, що в підсумку обумовлює формування в цих країнах „єдиної політичної нації”.

Виходячи з цього, сучасні націологічні концепції, як пише Е. Сміт, умовно можна поділити на дві частини: переніалістичні і модерні.

Переніалісти у визначенні нації відштовхуються від „титульного етносу” як основи, навколо якої формуються національні спільноти, і наділяють нації такими ознаками: 1) мовна, культурна і духовна спільність; 2) нація існує як вічний історичний феномен, який своїм корінням сягає глибокої історичної давнини і має спільний історичний міф; 3) внутрішня органічна єдність; 4) розглядається як цілісність; 5) заснована на родовій приналежності [5].

На думку переніалістів, нації існували ще з часів родового ладу. Тому такі історичні періоди суспільної організації людства, як рід – плем'я – етнос, вони розглядали як етапи розвитку націй.

Модерністи, у свою чергу, вважають, що нації можуть виникнути лише в період нової (модерної) історії, тобто в XVI – XIX століттях. На відміну від переніалістів, вони стверджують, що етнічний і соціокультурний чинники не є визначальними у процесі формування націй, що нація є, перш за все, політичним утворенням. Виходячи з цього, нація, на думку модерністів: 1) політична спільнота; 2) феномен нового часу; 3) створюється механічно елітою, яка, у свою чергу,

напрацьовує основні цінності і надбання, які стають ідейно-культурною основою консолідації нації; 4) нація не має внутрішньої органічної єдності і консолідується на комунікаційній основі; 5) на формування націй впливають і такі чинники, як урбанізація, масова освіта, активна участь у політичному житті; 6) в націогенезі провідна роль належить політиці і законодавству [5].

Що стосується процесу формування українців як нації, то він не вписується в жодну з розроблених на Заході теоретичних схем, що, зрештою, значно ускладнює проблему. Зокрема, англійський славіст Е. Вілсон визнає, що українці є „несподіваною нацією”, поява якої викликала подив серед дослідників Заходу. Однак далі він пише: „Та, попри це, несподівана нація (українці – **авт.**) все ж є нацією – не більшою і не меншою мірою, ніж багато інших. Так само, як ми звикли із плином часу до незалежної Бельгії, до країн, що називаються Туреччина, Кувейт чи Словаччина, й не сумніваюся, що може б звикнули до незалежної конфедерації північних штатів чи до Курдистану, так само ми при звичаємося до України” [6].

Отже, Е. Вілсон вказує на модерний характер української нації і наголошує на слабкості, а почасти й розмитості самої етнічної основи, навколо якої б відбувався процес консолідації і подальшого розвитку українців як нації.

По суті, Е. Вілсон зводить у своїх оцінках українців до такої собі сліпої навіть не етнічної, а протоетнічної аморфної маси з характерними для неї негативними параметрами.

Таке розуміння українського етнонаціогенезу властиве не лише Е. Вілсону, але й іншим представникам західної націології, яка в методологічному плані прагне механічно переносити засоби сучасної етносоціології та етнопсихології на вивчення процесу націотворення в Україні. Але для розуміння цього процесу слід об’єктивно оцінити як минуле, так і сучасну історію українців. Нищення, русифікація (полонізація), нівелювання культури, підміна традицій і звичаїв радянськими святами та обрядами, як і ліквідація Київського християнства, не могли не відбитися на ментальності українців.

Необхідно мати на увазі, що на етнічну історію українців наклало специфічний відбиток їхнє географічне розташування на Великому степовому кордоні між Європою та Азією, і саме в цьому, як зазначає О. Гринів, і полягає кардинальна різниця історії українців та інших народів Європи [7].

Незважаючи на всю складність політичної історії, на українських землях завжди існував титульний етнос. Як зазначає Я. Дашкевич, „протягом багатьох століть етнічна субстанція українців не мінялася, а формальна зміна етнічного цілком не торкалася фактичного етнічного змісту поняття” [8]. Звідси випливає, що поширене в сучасних публікаціях

жонглювання етнонімами українців на кшталт руси – руські – русичі – малороси – хохли – українці є, з наукової точки зору, абсолютно безпідставними і передбачає, перш за все, „демагогічну мету”.

Визнання наявності на українських землях титульного етносу значною мірою заперечує донедавна офіційна схема націотворення, згідно з якою націогенез розвивався за ланцюжком „етнос – народ – народність – національність – нація”. При цьому, у визначенні національності і нації значну роль відводили соціально-економічним орієнтирам, що теж не відбиває об’єктивної картини. Річ в тім, що соціально-економічні фактори стосуються не нації, а, передусім, держави, оскільки єдиний ринок формується не в „межах етносу чи нації, а в межах держави, яка, в свою чергу, створює необхідні для цього соціально-економічні і політичні умови з метою його регламентування і захисту” [9]. Для українців, які переважну більшість своєї етнічної історії розвивались в умовах бездержавності, така схема теж не спрацьовує.

Тому, ми вважаємо, що в періодизації процесу українського націогенезу варто дотримуватися тричленної формули: плем’я – народ або етнос – нація, з якої виникає свідомість, а саме свідомість племінна (трибальна), етнічна і національна. Адже „рудименти трибальної свідомості виявляються серед українців і до сьогодні” [10]. Зокрема, йдеться про реліктову свідомість гуцулів чи лемків, а на регіональному рівні – про галицьку, закарпатську, полтавську тощо, яка вже в умовах нового часу трансформувалася в субетнічну свідомість або самосвідомість [11].

При цьому слід зважати на поліетнічний характер процесу українського націогенезу та особливості формування української етнічної і національної свідомості.

Зокрема, у процесі етногенезу українців брали участь представники іраномовних етнічних груп, починаючи із землеробських племен Трипільської культури, скіфів і сарматів, а також готського, хазарського, варязького, балтського, тюркського та інших етнічних субстратів, які в складному історичному процесі міжплемінного політичного, економічного, біологічного і культурного взаємообміну сформували спільну мову, звичаї, традиції, культуру, а також міф про спільне походження слов’ян від Дажьбога. Тому Я. Степко ще раз підкреслює, що: „наші предки вірили, що вони внуки Дажьбога, створені на образ і подобу Дажьбога” [12].

Наступний міф, розроблений значно пізніше в дусі християнської традиції, знаходимо у „Повісті минулих літ” Нестора Літописця. Відповідаючи на запитання, „Звідки пішла та є земля Руська?”, автор „Повісті” виводить походження слов’ян із „Яфетового гнізда” [13].

Однак каталізатором етногенетичних процесів в Україні стали два фактори: хазарське національне гноблення і прихід норманів, що, зрештою, у період VIII –IX століть призвели до утворення Київської

держави та формування давньоруської етнічної спільноти, а з часом субетносу і суперетносу.

За короткий історичний проміжок часу Київська Русь поширилася на значній території Східної Європи. До її складу, поряд із слов'янами, увійшли й інші етноси. Зокрема, на території Північно-Східної Русі жили племена угро-фінської мовної групи, на території Білої Русі і Новгород-Псковщини – племена балтів, які згодом, так само, як і угро-фіни, були засимільовані потужнішим слов'янським етнічним елементом.

Виникнення та подальший динамічний розвиток Київської Русі був продовженням загальноєвропейського процесу становлення державних утворень. Однак, на відміну від західноєвропейських держав, Київська Русь розвивалася за рахунок активного розселення, чому сприяло її географічне межування з малозаселеними територіями. Вже на середину XI століття Київська Русь стає за своєю територією найбільшою державою в Європі.

Одночасно з розширенням території в Київській Русі формується власна правляча та інтелектуально-духовна еліта. Яскравим віддзеркаленням цього служить твір митрополита Іларіона „Слово про закон і благодать”.

Однак обширна територія, а також обмеженість комунікаційних зв'язків та віддаленість від центру призвели до регіоналізації як суспільно-політичного, так і культурно-духовного розвитку Давньоруської держави. А брак єдиного інформаційного поля та нових шляхів сполучення не сприяв формуванню загальноруської свідомості – основна маса людності навіть не мала уявлення про розміри Русі.

Слабкий зв'язок з Києвом як єдиним духовно-адміністративним і політичним центром компенсувався з'явою регіональних етнополітичних центрів, які ще мали спільну мову, релігію і культуру. Однак у них вже виникла власна етнічна історія та історична доля [14]. Все це далось взнаки в ході феодалної роздробленості другої половини XI - XIV століття.

Стосовно України, то тут існували два етнополітичні центри: перший в особі Києва, який, попри втрату свого значення як єдиного давньоруського політичного і духовно-адміністративного центру, ще залишався для всіх давньоруських земель центром релігійно-духовним і культурним; другим стало Галицько-Волинське князівство, куди, особливо після знищення Києва ордами Батия, перемістився центр духовно-політичного і етнічного життя українців.

У XIV – XV століттях під впливом несприятливих зовнішньополітичних обставин українці остаточно втрачають свою державність. В цих умовах більша частина українських етнічних земель опинилася під владою Литовської держави, а територія Галицько-Волинського князівства потрапила під вплив Польщі.

Все це загалом негативно вплинуло на етногенез праукраїнської спільноти, а втрата власної держави значною мірою загальмувала подальший етнонаціональний розвиток українців. Настає епоха першого занепаду української етнічної спільноти, яку Я. Дашкевич називає страшною катастрофою [15]. Позбавлена державності, українська спільнота втрачає і власну аристократичну еліту, яка поступово інкорпорується до чужих державних організмів, а відтак зраджує інтереси українського народу.

Проте, незважаючи на всі ці негативні тенденції, українська етнічна спільнота не зникає. Саме в цей критичний період розпочинається процес чергового етнонаціонального піднесення, в якому важливу роль відіграє історично сформована свідомість. Зростанню національної свідомості українців періоду XVI – першої половини XVII століття сприяли такі чинники: загроза фізичного винищення українців як етносу з боку степових кочівників, польське національне та релігійне гноблення, а також національна зрада української еліти [16].

Початки етнонаціонального відродження знаходимо у військово-політичній сфері, пов'язаній з виникненням козащини. Згодом національне відродження переходить у сферу культури. В цей же час елемент національної свідомості проявився як захист в умовах конфронтації на двох рівнях: нижньому (етнічному) і вищому (ідеологічному). За висновками Я. Дашкевича, до нижнього (етнічно-побутового) рівня належать: 1) поширення самоназви „руський народ” у латинському варіанті „Natio Ruthena”; 2) наявність національних стереотипів з образливим відтінком для характеристики інших народів: ляхи, москалі, жиди, турки, татари; 3) переконання в існуванні спадкового фактора у вигляді особливої „руської мови”; 4) наявність національних бар'єрів зі степом у вигляді Великого кордону; з Росією – постійна учать у війнах проти Москви; з Польщею та Угорщиною – мовні й релігійні; з Молдовою – мовний; з Білоруссю, яка не підтримувала козацьких повстань. У свою чергу, вищий (ідеологічний) рівень становлять такі елементи: боротьба за національні справи з опрацюванням програми так званих вольностей для нації і відновлення історичних традицій; боротьба за офіційні державні права української мови; осуд національної зради; національна суть релігійних конфліктів з протиставленням „людей руського обряду” людям „лядської віри”; національне мотивування козацьких повстань, утворення національної адміністрації на території Запорозької Січі та прилеглих до неї земель [17].

Саме національне відродження другої половини XVI – початку XVII століття створило соціально-політичне, етно-духовне підґрунтя визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

В українському націогенезі Хмельниччина стала своєрідним рубіконом, під час якої була чітко визначено українську національну

ідентичність. Створена Б. Хмельницьким українська держава сформувалася на власній українській основі, охопила українські етнічні землі, виробила і практично втілила суто українську модель державно-правової системи, яка базувалася на козацькому полково-сотенному устрої. Поряд з цим, до влади прийшла нова українська еліта в особі козацької старшини, яка визначала подальший розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави.

В цей же час в середовищі української еліти формується ідея розбудови незалежної української держави. Однак новостворена українська козацька держава з панівною українською нацією зустріла концентричну протидію Росії, Польщі, Туреччини і Кримського ханства, які сприймали її як загрозу для себе. Крім того, після смерті Б. Хмельницького державу підточував „вічний елемент внутрішньої національної зради” [18]. Українці опинилися на роздоріжжі свого національного розвитку, який в подальшому міг розвиватися за кількома сценаріями.

Перший сценарій стосується витворення єдиної східнослов'янської нації на базі злиття української та білоруської нації з російською. Реалізація другого сценарію пов'язувалася з перемогою асиміляційних (російських чи польських) ідентичностей, внаслідок чого український етнос мав остаточно зникнути. Третій сценарій пов'язувався з утвердженням окремих національних ідентичностей для кожної з більших етнічних груп (української, російської чи білоруської) або поява певних змішаних ідентичностей типу спільної „руської” ідентичності для українців та білорусів.

В силу відповідних політичних умов подальший націогенез українців розвивався за другим сценарієм. Після ліквідації української гетьманської державності наприкінці XVIII століття основна частина українських етнічних земель опинилася під владою російської держави, котра докладала максимум зусиль для ліквідації українців як етнічної спільноти. Дії російського царату вилилися в політику нищення української мови, культури та історії. Задля прискорення асиміляційних процесів російська влада заохочувала міграцію у промислово розвинуті райони півдня та сходу України вихідців з етнічних російських територій, які в короткий історичний термін фактично перетворювали промислові міста на центри масової русифікації.

За таких умов українська інтелігенція опинилася у досить скрутній ситуації. Я. Грицак стосовно цього зазначає, що, з одного боку, та її частина, яка піддалася асиміляції, відчувувалася від українського села як єдиного на той час фундатора української нації. З іншого боку, та частина української інтелігенції, яка ще спромоглася зберегти українську національну ідентичність, почувалася чужою у панівному культурному світі [19]. Все це загалом призвело до формування в масовій свідомості

українців комплексів меншовартості і малоросійства, які закріпилися в ній на довгі десятиліття і результати яких ми відчуваємо і сьогодні.

Кінець XVIII та початок XIX століття ознаменувався географічним зовнішньополітичним розколом української нації, оскільки після першого поділу Речі Посполитої західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської імперії, що призвело до порушення національної єдності українців, які жили в принципово різних державно-правових і цивілізаційних системах: кожна з цих частин української нації розвивалася за власною етнічною історією, що, зрештою, відбилося на їх мовно-культурних та ментальних особливостях.

Четвертий сценарій став логічним продовженням другого і був пов'язаний з національною політикою радянського тоталітарного режиму, який мав на меті ліквідувати ідентичні відмінності націй і народів, що входили до складу СРСР, і в такий спосіб сформуванню нову радянську ідентичність, яка, до речі, виявилася дуже живучою, зокрема у Східній та Південній Україні [19].

Треба сказати, що і в ці часи націотворчі процеси не припинялися: згуртування в період російської революції, українізації, національно-визвольний рух в роки Другої світової війни, реалізація ідеї „народного соціалізму” в повоєнний період, „хрущовська відлига” формували національну свідомість та відроджували українство [20].

Здобуття Україною незалежності 1991 року докорінно змінило характер і напрям розвитку етнополітичних відносин. Титульний етнос (етнічні українці) з фактичної національної меншості, якою він був в умовах радянської системи, отримав можливість утвердити себе як націю в повному значенні цього слова. Чисельне домінування етнічних українців, які становлять близько 37 мільйонів чоловік (близько 72 % усього населення країни), як і їх особлива роль в українській історії та національно-визвольному русі, давала їм всі підстави для самовизначення в статусі єдиної державотворчої нації. Водночас суттєве перевищення частки поданих на референдумі 1 грудня 1991 року голосів за незалежність України над кількісною часткою українців давало підстави й іншим національностям, насамперед – росіянам, яких в Україні налічувалося 11 мільйонів (близько 22 % населення), вважати себе рівноправними учасниками державотворення. Визнання за етнічними спільнотами такого статусу знайшло своє закріплення в Конституції України та чинному законодавстві, зокрема в Законі України „Про національні меншини”, в „Основах законодавства про культуру” тощо.

Подальший розвиток етнонаціональних відносин, що відбувався в умовах економічної кризи, розчарування значної частини населення в політиці українського керівництва та психологічного тиску з боку Росії, характеризувався загальною стабільністю, але не завжди відповідав очікуванням основної маси населення України від проголошення

незалежності.

Звичайно, складнощі перехідного періоду не могли не відбитися на міжетнічних стосунках. Особливо чутливою до цих питань виявилася психологія російської меншини, яка сформувалася як психологія панівної на євразійському просторі нації з відповідним комплексом ворожості до Заходу, схильністю до державного патерналізму, звичкою домагатися від інших народів повного підкорення їх національних інтересів інтересам Росії.

Внаслідок цього проголошена українським керівництвом орієнтація на ринкові реформи, свободу підприємництва, приватизацію та інтеграцію України у європейські структури викликала опір значної частини громадськості, ментальність якої пов'язана з Росією і яка не бачить свого майбутнього інакше, як в інтегративному зв'язку з нею.

Пік загострення міжетнічних стосунків виявився в ході останніх виборів Президента України. Саме в ході цієї виборчої кампанії певні політичні сили зробили ставку на експлуатацію регіональних і ментальних відмінностей жителів Заходу і Сходу України. Цю схему намагались використати деякі партії і блоки (опозиційний блок „Не так!”, Партія політики Путіна, виборчий блок „За Союз!”) під час виборів до Верховної Ради, але народом вони не були підтримані.

Та саме в ході виборів особливо актуалізувався фактор українського національного єднання населення України, незалежно від їх соціального чи майнового становища. „Помаранчева революція” показала як українському громадянству, так і світовій громадськості, що українці мають всі підстави вважати себе європейською нацією, здатною ефективно захищати національні інтереси. Це дає підставу стверджувати, що українська нація відродилася як нація етнополітична і саме на етнічній (посилений політичними чинниками) основі має відбуватися її подальший розвиток. Якщо на формування політичної нації впливає політична воля, цілеспрямований рух до поставленої мети, то етнополітична нація розвивається завдяки єдності духу (взаємопов'язаного ментального життя), спільного вільного вибору, політичної рівності та етнокультурної гетерогенності, що унеможливорює формування політичних субкультур.

Поле діяльності етнополітичної нації пов'язане, насамперед, з відродженням національної свідомості тих українців, які втратили свої етнічні корені: 18,8 % вважають себе українцями, але рідною для них є не українська, а російська мова [21].

Національні почуття та усвідомлення реалізуються в національній свідомості та поведінці і, по суті, викристалізують національну (етнічну) самоідентифікацію. Національна свідомість виконує історичну місію в житті кожного народу, сприяє розвитку національної культури, зберігає традиції і звичаї, культивує національні цінності, пробуджує потенціал і джерела саморозвитку, що слугує прогресу в усіх сферах суспільного життя. Заради цього українська нація і держава мають всебічно сприяти

культурному розвитку всіх етнічних груп (етнофорів) та етнічних меншин, що проживають на території України.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. - К., 2004. - С. 396.
2. Історія Європейської ментальності. / Під ред. П. Дінцельбахера. / - Львів, 2004. - С. 21 - 28.
3. Савчук Б., Кафарський В. Вступ до етнології. - Івано-Франківськ, 2003. - С. 89 - 94.
4. Варзар І. Політична етнологія як наука.- К., 1994. - С. 127.
5. Сміт Е. Націоналізм і модернізм. - М., 2004. - С. 58
6. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. - К., 2004. - С. 9.
7. Гринів О. Українська націологія. Від Другої світової війни до відродження. Історичні нариси. - Львів, 2004. - С. 482.
8. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. // Україна. Наука і культура. - 1993. - Вип. 26 - 27. - С. 46.
9. Каняк Ф. Національна ідея. Поняття та принципи. // Розбудова держави. 1994. - №11. - С. 19.
10. Гринів О. Українська націологія. Від Другої світової війни до відродження. Історичні нариси. - Львів, 2004. - С. 183.
11. Там само. - С. 185.
12. Степко Я. Магія Віри. Рідна українська національна віра (РУНВіра). (Співвідношення віри, науки і філософії, історії). - Велика Британія - США - Канада - Австралія, 1979. - С. 557.
13. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. // Україна. Наука і культура. - 1993. - Вип. 26 - 27. - С. 50.
14. Шевченко І. Володимиро-Суздальське князівство як суперник та епігон Києва. У кн.: Україна між Сходом і Заходом. - Львів; 2001. - С. 65.
15. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. // Україна. Наука і культура. - 1993. - Вип. 26 - 27. - С. 51.
16. М'ясников О. Національна ідея в національних шатах. // Віче. - 1994. - №3. - С. 34.
17. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. // Україна. Наука і культура. - 1993. - Вип. 26 - 27. - С. 52.
18. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї: - К., 2004 - С. 209.
19. Там само. - С. 207.
20. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. - Ів.-Франківськ, 2002. - С. 188 - 645.
21. Тощенко Ж. Этнократия: история и современность (социологические очерки). - М., 2003. - С. 412.

Мовна політика Естонії: джерела і наслідки застосування

Костянтин Вітман,

кандидат історичних наук, доцент
Одеської національної юридичної академії

Етнонаціональна політика Естонії не є чимось винятковим у Балтійському регіоні. Вона, як і Латвія, вдалася до моделі етнонаціонального самозахисту, суть якої полягає у забезпеченні привілейованого становища титульного етносу через вибіркові умови набуття громадянства, мовну, кадрову політику [1].

Мовна політика Естонії яскраво демонструє дію моделі етнонаціонального захисту як прикладу напрацювання чітких критеріїв належності до спільноти, що ототожнюється з титульним етносом – естонцями, і передбачає формування держави однієї нації. Але нації політичної – саме завдяки тому, що в основу формування естонської нації покладено не етнічний, а мовний критерій. Офіційне завдання мовної політики – відновити вживання естонської мови в усіх сферах життєдіяльності, особливо в освіті та новітніх технологіях. Однак політичні механізми коригування соціолінгвістичної ситуації завжди впливають на етнонаціональний баланс та злагоду в суспільстві.

Корені цієї моделі етнонаціональної політики в цілому і мовної зокрема бачимо в історії Естонії переважно другої половини ХХ століття. Естонія як незалежна держава постала 21 лютого 1918 року після Жовтневої революції і проіснувала до 16 червня 1940 року – початку радянської окупації. Її етнічний склад до радянської анексії був досить таки етнологічним. Домінувала титульна нація – естонці; інші етнічні групи не перевищували 7,11 % від усього населення. Після відновлення естонської незалежності титульна нація становила 62 % населення. Більшість неестонського населення становили не етнічні та національні меншини, які проживали в Естонії до анексії, а росіяни та російськомовні громадяни СРСР, які мігрували до республіки. Естонці, як і латвійці, так і не стали частиною інтернаціональної радянської нації і увесь час плекали надію на відродження своєї держави і чинили пасивний опір політиці Радянського Союзу, що впроваджувалася на території Естонії.

А етнонаціональна політика СРСР якраз і полягала в тому, щоб зруйнувати естонців як окремішню націю. Протягом першої декади окупації „за тоталітарного правління Сталіна застосовувалися жорстокі методи для створення сприятливих соціальних і демографічних умов для винищення естонців та їх мови, а також залишків корінних меншин з метою заміщення їх російськомовним, вартим абсолютної довіри особовим складом” [2]. Ось так естонські підручники з історії та публіцистика тлумачать радянський період історії Естонії.

Необхідність подивитися на цей період „естонськими очима” абсолютно очевидна для неупередженого, порівняльного бачення не просто мовної політики держави, а етнонаціональної парадигми, яка полягає в коригуванні етнонаціональної палітри держави.

За радянських часів всі публічні сфери життя було русифіковано для того, щоб полегшити інтеграцію в естонське суспільство неестонських прибульців. Тому для того, щоб отримати роботу певного статусу, естонці мали вивчити російську мову. Російській мові було фактично надано статус другої державної мови (не як іноземної) в освіті, в деяких сферах державного життя вона стала першою. Знання ж місцевої мови російськомовні мігранти не вважали за потрібне, цим пояснюється низький рівень володіння нею (13 – 20 % серед неестонців). У прибульців не було жодних стимулів вивчати мову країни проживання, а тим більше шанувати її культуру. Зрозуміло, якщо естонцям відмовляли в етнічній належності, то іншим етносам Естонії, за винятком росіян, теж відмовлялося в етнічній належності та мовних правах. На додачу, після введення радянських збройних сил в Естонії почали масово з’являтися російські робітники і колгоспники, яких надсилав уряд СРСР через систему оргнабору. Таким чином, частка титульної нації постійно скорочувалася: якщо на початку радянської окупації вона становила 97,3 %, то у 1989 – лише 61,5 %. Одночасно з напливом прибульців розпочалися необоротні зміни мовної ієрархії [3]. Естонська мова витіснялася російською не тільки тому, що неестонці не бажали обтяжувати себе її вивченням, а й тому, що Естонія була безпосередньо підпорядкована Москві в банківській, військовій, транспортній, енергетичній сфері, статистиці тощо. А Москва ніколи не обтяжувала себе знанням локальних мов чи перекладами з них.

Спонуки мігрувати до Естонії з інших частин Радянського Союзу були досить потужними. Це кращі умови життя, організоване масове працевлаштування (нафтовидобувна галузь), привілейоване становище в певних галузях, де естонцям просто не довіряли – навігація, авіація (ризик саботажу), комунікації (державна таємниця). Деякі інституції та особливості їх функціонування були абсолютно новими в Естонії, тому не мали відповідників в естонській термінології і повністю обслуговувалися російською мовою. Наприклад, Держплан або КДБ. Вся

державна політика була пронизана ідеологічним наповненням з Москви, в якому не було нічого сприятливого для розвитку титульної нації. Тільки пригнічення. В результаті на початку 1980-х років естонці становили менше половини працевлаштованих в промисловості та комунікаціях Естонії.

Соціальний статус естонців знижувався, занепадала естонська мова, тоді як російська процвітала. І не тільки тому, що російська була обов'язковою та єдиною мовою міжнаціонального спілкування. В Естонії утворилося ціле російськомовне середовище, яке складалося з мереж заводів, інституцій та установ, що функціонувало паралельно з естонським соціолінгвістичним середовищем і охоплювало усі сфери життя людини, включно з дозвіллям, спальними районами, та забезпечувало освіту повного циклу та сервіс російською мовою. Це середовище постійно підживлювали масові впливання російськомовних мігрантів. В результаті штучно створене в Естонії російськомовне середовище дуже мало контактувало з естонцями, перешкоджаючи інтеграції соціуму.

Представники інших національностей та етносів активно асимілювалися російськомовним середовищем. До цієї категорії належали українці, білоруси, поляки, татари, євреї. Згідно з переписом 1989 року, серед згаданих національностей лише 40 % використовували рідну мову як першу, 52 % було русифіковано, лише 8 % перейшли до естономовного середовища. Частка осіб, які назвали російську мову рідною, становила 78,4 % серед євреїв, 67,1 % серед білорусів, 63,4 % серед поляків, 56,5 % серед німців, 54,5 % серед українців. Ситуація набувала катастрофічних обрисів.

Русифікаційна політика Радянського Союзу в державах Балтійського регіону здійснювалася на ідеологічному рівні. Її завданнями були:

- абсолютний російськомовний монолінгвізм для росіян, естонська мова, як і будь-яка інша локальна, вивчалася добровільно або формально (без уроків або навіть вчителів);
- білінгвізм для меншин і титульних націй з домінуванням та розширенням російськомовного середовища;
- асиміляція „третіх національностей” в російськомовне середовище, а відтак асиміляція російським етносом.

Безпосередньо в Естонії радянська мовна політика впроваджувалася через заохочення міграції. Іммігранти консолідувалися на базі саме російської мови такими засобами:

- створенням російськомовного автономного середовища, функціонування кого не передбачало знання естонської мови взагалі;
- переведенням найважливіших сфер життя з естонської на російську мову;
- ідеологічними преференціями та перевагами російської мови над

естонською.

Щоб протидіяти естономовному середовищу та інтеграції прибульців на базі естонської мови, використовувалися такі засоби:

- постійне розширення російської мови в сфері адміністрування та мас-медіа;
- масова русифікація всіх рівнів освіти.

Така мовна політика мала нищівні наслідки для титульної нації. Вже наприкінці 1980-х років естонське суспільство почало трансформуватися й чинити опір політиці Москви. Домінують націоналістичні тенденції. Власне, місцевий націоналізм поклав край всій радянській імперії. Естонія не стала винятком. Законодавці розуміли, що саме мовна політика є наріжним каменем відтворення етнічної палітри Естонії початку 1940-х років, оскільки саме вона стала механізмом її розмивання. Але завдання було не з простих. Пошук виваженої моделі етнонаціональної політики унеможлиблювався тим, що в Естонії існували дві мобілізовані етнолінгвістичні групи – естономовна і російськомовна. Обидві ідентифікували себе з більшістю і мали різні погляди на розвиток країни.

Естонія, як і інші балтійські держави, скористалася з переваг „перебудови” і пішла далі, ніж передбачала Москва, домогшись відновлення національного суверенітету і права на домінування в країні естонської мови і культури. Спочатку естонську мову було проголошено офіційною через внесення 1988 року поправки до Конституції Верховним Судом. Розпочалися заходи зі зміни мовної ієрархії та повернення естонській мові статусу єдиної державної.

У серпні 1990 року естонський уряд скасовує акти усіх рівнів, які дискримінують використання естонської мови, і вирішує створити орган підготовки закону про мову. 23 листопада було створено Національну мовну колегію (National Language Board). Цей орган відповідав за планування мовної політики, моніторив використання естонської мови як рідної і як другої. Головним завданням Національної мовної колегії було вироблення мовної політики та стратегій мовного планування, аналіз передумов прийняття закону про мову, нагляд за розробкою термінології тощо. Його діяльність ускладнювалася необхідністю дотримання прав людини тих осіб, які мали постраждати під час спланованої зміни мовної ієрархії. В Естонії спостерігалася конфронтація між двома мовними спільнотами, які ототожнювали себе з двома різними етносами. Титульна нація – естонці почувалася вповноваженою історією покласти край окупації та гнобленню, включаючи й мовне гноблення. Російськомовна громада не чекала такого повороту подій, отож виявилася неготовою зустріти жорсткі вимоги, пов’язані зі знанням мови, натуралізацією, працевлаштуванням, що з них випливали. Наслідок – зниження стандартів життя для тих росіян та російськомовних, що виявилися нездатними задовольнити ці вимоги країни проживання. Але відродження

титульної нації для естонців означало швидке відновлення всіх своїх прав, не лише політичного та економічного суверенітету, а й національної культурної самобутності.

Перший закон про мову було прийнято 1989 року. Цей закон мав на меті розпочати трансформаційний процес зміни мовної ієрархії в Естонії. І хоча він надавав естонській мові статусу єдиної державної, але здебільш обслуговував перехідний період до встановлення домінування титульної нації та її мови в державі. З точки зору політичної доцільності застосування закону 1989 року базувалося на принципі естоно-російського білінгвізму, який вимагав від працівників певних професій знання як естонської, так і російської мови (у більшості випадків словникового запасу останньої обсягом 1000 слів вистачало). Закон про мову передбачав чотирирічний перехідний період для вивчення естонської мови і витіснення російської, він остаточно набрав сили 1993 року [4].

Закон був покликаний вирішити не лише мовну проблему, а й етнонаціональну. А головною проблемою Естонії було катастрофічне зростання російськомовного монолінгвізму, низький статус естонської мови в багатьох сферах життя та в регіонах. Тому головними принципами закону про мову 1989 року були:

- принцип білінгвізму сфери послуг та державної сфери з правом клієнтів і споживачів обирати мову спілкування з одночасним впровадженням обмежень щодо одномовності працівників сфери послуг, що фактично стали обмеженнями для одномовних російськомовних жителів на той час, з точки зору кар'єри та вертикальної мобільності;

- мовний критерій замінив критерій етнічної належності у відтворенні титульного етносу. Законодавець поставив у центр національної ідентичності саме мову як запоруку національного відродження. Це послабило наголос на етнічності та запобігло створенню етнократичної держави. Тому законодавство та адміністрування впровадило не етнічні преференції, як твердять росіяни, а лінгвістичні. Щоб стати представником титульної нації достатньо належним чином оволодіти державною мовою, базовими законами та історією. Ці вимоги відкриті для кожного негромадянина, тому вважаються в Естонії цілком демократичними;

- закон про мову мав більше декларативних положень, які ніколи не реалізовувалися у виписаному сценарії. Деякі положення не мали законодавчого застосування, оскільки суперечили принципу демократичності та загострювали міжетнічні стосунки. Закон був більше зорієнтований на майбутнє і давав російськомовній меншині час змиритися зі своїм меншинним становищем і оволодіти естонською мовою.

Водночас мовна політика мала на меті відновлення домінування титульного етносу через жорсткі мовні вимоги. Таким чином, мовна політика, що проводилася в Естонії на основі закону про мову 1989

року, задекларувала майбутню модель етнонаціонального розвитку країни. Жорсткі мовні вимоги при працевлаштуванні вказували російськомовній меншині на втрату домінуючого статусу в країні та необхідність переходити не лише в іншу мовну ієрархію, а й ієрархію етнічних взаємовідносин за принципом меншина – більшість, а не більшість – меншина. Крім того, закон про мову своїми положеннями призвів до перерозподілу влади між етнічними групами естонського суспільства. Росіяни та російськомовні особи почали втрачати привілейовані позиції в соціумі через невідповідність мовному критерію закону. Хоча закон про мову кардинально не змінив мовної ієрархії, він розпочав процес підвищення статусу естонців у порівнянні з російськомовним населенням. Закон про мову вивів естонську мову з меншинного статусу і надав їй державного статусу як мови влади та адміністрації, а пізніше й соціуму механізмами зовнішнього втручання в мовну ієрархію.

1995 року було ухвалено новий закон про мову. В першій його статті зазначено, що естонська мова – єдина державна. Будь-які інші мови, навіть мови історичних етнічних меншин, вважаються іноземними (ст. 2.) Це викликало бурю незадоволення російського етносу. Навіть попри те, що естонський закон про мову не такий жорсткий, як латвійський. Статті 8 і 10 закону про мову проголошують такі винятки: „В усному спілкуванні між працівниками органів державної влади та місцевого самоврядування, за недостатнього рівня володіння естонською мовою за взаємною згодою, припускається використання іноземної мови, якою володіють працівники” та „особа, що звертається до органів державної влади і місцевого самоврядування, має право отримати відповідь поряд з естонською мовою також мовою національної меншини, коли щонайменше половина постійних жителів адміністративної одиниці належать до цієї національної меншини”. Однак можливості використання інших мов суттєво обмежені.

Після прийняття досить жорсткого закону про громадянство більша частина представників нетитульної нації Естонії отримали статус негромадян, який позбавляє їх усіх політичних прав та суттєво обмежує економічні права. Лише особи, які були громадянами до анексії Естонії в 1940 році та їх нащадки визнавалися громадянами. Таких на момент здобуття незалежності було близько 62 %. Всі інші отримали право натуралізуватися. А головною передумовою натуралізації є володіння естонською мовою.

Уряд Естонії під тиском демократичних інституцій ЄС спростив мовний тест для аплікантів на естонське громадянство, вилучивши 10 % найскладніших запитань. Успіхи охочих здобути громадянство країни проживання зросли. Але, згідно з опитуваннями, 50 % - 70 % негромадян неспроможні, за їх власною оцінкою, виконати вимоги щодо знання

естонської мови. З іншого боку, 50 % - 60 % російськомовних негромадян хотіли б здобути естонське громадянство, якби мовні вимоги не були такими жорсткими [5]. Масових програм вивчення естонської мови протягом 1990-х років з належним фінансуванням не було, тому мовні вимоги гальмують процес натуралізації негромадян і досі. Негативом мовної політики можна назвати те, що увага більше приділялася короткостроковим перехідним програмам, тоді як довгострокові програми адаптації на зразок освітніх або інтеграційних залишилися поза увагою держави, що призвело до загострення міжетнічних стосунків між власне титульним етносом та російськомовним сегментом естонського суспільства і маргіналізації останнього.

Мовне законодавство не просто підвищило статус естонської мови, воно вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади на користь титульного етносу, який володів мовою і замінив у владі представників російського етносу завдяки відповідності мовному критерію як головному при обійманні будь-якої посади.

Мовна політика мала чітке етнонаціональне завдання – відродження Естонії як держави естонців. Це не могло не викликати невдоволення в неестонців, які, тим більше, є негромадянами. В країні навіть виник спеціальний термін, який обслуговував зміну мовної ієрархії в суспільстві – „мовне планування”. Це планування, точніше – послідовна мовна політика, впроваджувалося через понад 400 законодавчих актів, Конституцію та безліч інших нормативних документів.

Найповніше завдання мовної політики Естонії відображені в Конституції. Національне будівництво Естонії як національної незалежної держави досить збалансоване в тексті Основного Закону. Воно здійснюється через впровадження естонської мови як офіційної (національної) мови, а також ієрархії та регулювання мов національних меншин. Конституція проголошує Естонію як національну державу (державу-націю), політично унітарну (ст. 2). Тобто, будь-які етнічні автономії, створення яких вимагала російськомовна меншина, є антиконституційними. На практиці дві головні характеристики національного будівництва, а саме – запровадження єдиної офіційної мови та ієрархізація мов меншин, призвели до запровадження Конституцією двох мовних режимів: естонський монолінгвізм на всій території Естонії; білінгвізм меншин зі знанням естонської мови поряд з рідною.

Крім того, Конституція передбачає впровадження функціонального режиму іноземної мови при потребі. Саме монолінгвістичний режим створювався за допомогою вимогливого та безкомпромісного мовного законодавства.

2000 року вносилися зміни до мовного законодавства, завдяки чому воно стало ще більш жорстким стосовно тих жителів країни, які

недостатньо мірою володіють естонською мовою. Представники всіх професій бізнес-середовища, сфери громадського обслуговування, органів влади мали підтвердити свій рівень володіння мовою. Фактично зміни законодавства негативно вплинули на права всіх працевлаштованих в Естонії, для кого естонська мова не є рідною – від обслуговуючого персоналу до професорів. Але естонські законодавці вважають, що вони в такий спосіб захищають більш фундаментальне право людини, витворюючи монологістичне середовище – право спілкуватися на всій території Естонії рідною мовою, запроваджене ст. 4 закону про мову. Саме для захисту цього права і створювалося естономовне середовище через встановлення чітких мовних зобов'язань перед усіма інституціями та окремими особами. Закон не містить розрізень щодо їх виконання для публічних та приватних юридичних осіб. Виконання мовних зобов'язань ст. 5 закону про мову (вимога знання та використання естонської мови) делегувалося до працівників державних інституцій та органів місцевого самоврядування у веденні справ з усіма іншими організаціями чи фізичними особами.

Єдине, в чому мовне законодавство пішло на поступки вимогам Євросоюзу, – впровадження єдиної європейської системи оцінювання рівня володіння естонською мовою. Згідно з нею рівень компетенції в естонській мові поділяється на три основні категорії:

- основний (базовий) рівень володіння (раніше поділявся на три рівні – A, B, C);
- середній рівень володіння (D);
- вищий рівень (раніше мав два рівні – E, F).

Водночас на регіональному рівні для захисту мовних та етнічних меншин Естонії існують два двомовні режими. Територіальний двомовний режим прописаний в ст. 51(2) та ст. 52(2) Конституції, згідно з яким в адміністративних одиницях, де постійні жителі належать до етнічної меншини, всі мають право зажадати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування та їх чиновників давати відповіді на запити і звернення мовою етнічної меншини [6]. Місцеві органи влади можуть також використовувати мову більшості територіального утворення постійних жителів (а на національному рівні – етнічної або мовної меншини) у внутрішньому спілкуванні.

Щоправда, російська етнічна меншина так і не змогла скористатися цим положенням. Право ради органу місцевого самоврядування запропонувати іншу мову окрім естонської для внутрішнього вжитку та адміністрування спробували використати в міста Narva та Sillamae 1995 року. Однак уряд відхилив ці пропозиції з кількох причин. По-перше, жителі цих міст хоч і є росіянами за походженням, однак вони не становлять меншини згідно з ст. 2 закону про культурну автономію, оскільки не мають естонського громадянства. По-друге, не виконувалася

умова використання другої мови як додаткової; малося на увазі, що органи місцевого самоврядування повинні були вести роботу естонською, а вже потім вводити мову меншини. А оскільки до цього органи влади більше послуговувалися російською, а отже порушували пріоритет принципу створення естономовного середовища, а вже потім двомовного, то уряд відмовив їм.

Другий різновид двомовного режиму базується на культурній автономії. Ст. 50 Конституції гарантує етнічним меншинам „право з метою збереження їх національної культури формувати органи місцевого самоврядування згідно з порядком, встановленим Законом про культурну автономію національних меншин”. Цей закон було прийнято 1993 року як відповідник закону 1925 року. Тоді Ліга Націй визнала естонський закон взірцевим для впровадження культурної автономії для національних меншин. Нинішній закон дещо спрощений. Він визначає національними меншинами громадян Естонії, які: живуть на території Естонії; мають довготривалі та міцні зв'язки з Естонією; віддалені від естонського етносу за етнічними, культурними, релігійними характеристиками; вмотивовані збереженням їх культурних, мовних традицій на базі спільної ідентичності.

Офіційно було визнано, що культурну автономію національної меншини можуть встановлювати німці, росіяни, шведи, євреї та інші національні меншини, чисельність яких перевищує 3 тисячі осіб. Таким чином, закон про культурну автономію гарантує громадянам Естонії, які належать до національної меншини, утворювати власні культурні та освітні інституції, використовувати рідну мову в приватному та офіційному спілкуванні згідно з законом про мову. Негромадяни, які проживають в Естонії, мають право брати участь в діяльності культурних та освітніх інституцій національних меншин, але формувати культурну автономію не мають права. А це те, що найбільше турбує російськомовну меншину, яка й досі не натуралізувалася і не здобула прав громадян Естонії [7].

Таким чином, попри ліберальніший характер, ніж в Латвії, мовна політика Естонії є головною перешкодою інтеграції російськомовного населення до політичної нації естонців. Водночас мовний критерій замінив етнічний критерій, а оволодіти естонською мовою російськомовні жителі Естонії мають невід'ємне право, а отже й право інтегруватися в естонську націю і здобути права на культурну автономію для забезпечення своїх культурних та мовних прав як меншини. Інша справа, що вони тривалий час не могли, а дехто й досі не може призвичаїтися до свого меншинного статусу.

Та все ж мовна політика Естонії дала свої результати. Серед російськомовного населення зростає запит на естонську мову та освітні, кар'єрні перспективи, які вона дає, якщо не представникам

російськомовної меншини, то вже їх нащадкам. Бажання долучитися до стандартів життя, які зараз пропонує своїм громадянам Естонія в межах Європейського Союзу, інколи є вищим за етнічне невдоволення меншинним статусом або статусом негромадян.

Література:

1. **Tsilevich B.** Minority Rights in the Baltics. // <http://www.ssees.ac.uk/baltic.htm>
2. **Rannut M.** Language Policy in Estonia. - http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm04primavera-estiu/rannut1_6.htm
3. **Druviete, I.** Linguistic Human Rights in the Baltic States. - International Journal of the Sociology of Language no.127, - 1997. - 161 - 185 pp.
4. Language Law Of The Estonian Soviet Socialist Republic - http://www.minelres.lv/NationalLegislation/Estonia/Estonia_Language1989_English.htm
5. **Любарская Е.** Каким должно быть положение жителей Эстонии и Латвии, говорящих по-русски? - <http://lenta.ru/articles/2005/02/03/latvia/>
6. Estonia – Constitution - http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/en00000_.html
7. Language issues: Where does one observe language to be a problem in the country? - <http://www.us-english.org/foundation/research/olp/viewResearch.asp?CID=61&TID=3>

Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств

Людмила Лясота,
кандидат політичних наук,
провідний науковий співробітник
Національного інституту стратегічних досліджень

Проблемним полем сучасних транзитологічних досліджень стало вивчення різних траєкторій розвитку поставторитарних суспільств. Йдеться про широкий спектр результатів політичних трансформацій – від консолідації ліберальних демократій до появи „гібридних” суспільств і до цілком сформованих різновидів нового авторитаризму. Аналітики вважають, що в багатьох суспільствах пострадянського простору формальні демократичні інститути часто й ефективно використовуються як фасад для реалізації недемократичних „правил гри” і неінституційованих владних відносин. Тіньові практики стали поширеним явищем. Лише останнім часом їх почали аналізувати за структурним, інституціональним, соціокультурним та іншими підходами [1, с. 27].

У межах раціонального інституціонального підходу увага акцентується на тому, що панування неформальних практик значною мірою обумовлювалося слабкістю інституціонального дизайну відповідних країн і вадами інституціонального будівництва. Домінування неформальних інститутів над формальними зумовлюється інтересами учасників процесу інституціонального будівництва, „раціональними діями” акторів, які мали можливість нав'язати свої правила гри [2, с. 21 - 24]. Аналізуючи цю проблему, В. Гельман наголошує на тому, що еволюція інститутів на початковій стадії реформ багато в чому зумовлювалася не тільки інтересами акторів, але й прикладною ідеологією, яка виконувала роль фільтра для опрацювання необхідної інформації про дії інших акторів і

допомагала виносити певні судження щодо відповідності інститутів їх нормативним уявленням. Нові, недосконалі формальні інститути на стадії свого утворення мали безліч лакун, які легко заповнювалися неформальними інститутами завдяки активності акторів. Деякі з цих інститутів у ході реформування було зліквідовано, але інші, що продемонстрували свої переваги для тих чи тих акторів, вкорінилися, а відтак практика деформалізації правил стала рутиною [3, с. 12 - 14].

Інституціональний аналіз посідає центральне місце в методологічному арсеналі сучасної політичної науки. Але остаточне пояснення деяких соціально-політичних феноменів потребує глибшого аналізу саме сфери взаємовідносин системних акторів. Згідно з інституціональною теорією, природа неформальних практик формується завдяки егоїстичному інтересу акторів, дії яких спрямовані на максимізацію прибутку. При цьому імпліцитно передбачається, що актори володіють вичерпною інформацією і можуть прораховувати наслідки своїх та чужих дій, всі можливі альтернативи. Помилковість такого припущення була доведена ще в теорії обмеженої раціональності Г. Саймона (1957 р.) [4].

Для з'ясування природи неформальних практик, варіацій політичної поведінки у трансформаційних суспільствах доцільно звернутися до додаткових параметрів, а саме – до аналізу особливостей соціальних контактів у політичній сфері, які формують структури мережевих взаємодій. Соціальні мережі є компонентами середовища, в якому діють політичні інститути; ці мережі відіграють значну роль як визначник відмінностей між інституціонально близькими і навіть ідентичними суспільствами. Мережевий підхід є гнучкішим інструментом, ніж інституціональний. Він виходить за межі локальних порядків. Узгодження практик у мережах здійснюється на основі принципів міжособистісних відносин, а зв'язки в них більш усталені, ніж інституціональні порядки.

Мережеві структури первинні відносно інститутів. Це означає, що при достатньому поширенні мережі і наявності легітимізуючого принципу мережеве утворення може „перерости” в інститут. Учасники політичних чи економічних трансакцій, які утворюють мережу, розгортають свою діяльність в умовах вже існуючих інституціональних порядків, які відтворюють у своїх діях чинні інститути, одночасно утворюючи нові принципи регулювання. Отже, здійснюється інституціоналізація нової структури. Тобто, утворена мережа може змінюватися під впливом зовнішнього інституціонального середовища або сама перетворюватися на інституціональне утворення. В будь-якому такому утворенні можна знайти елементи мережі, як і в будь-якій мережі можна знайти елементи інституціональних порядків. Саме мережеві відносини сприяють боротьбі з невизначеністю, стають на заваді поширенню опортунізму, дозволяють здійснювати успішні економічні й політичні трансакції в умовах обмеженої раціональності акторів.

Метою статті є з'ясування ролі мережевих структур у формуванні неформальних практик у політичному просторі трансформаційних суспільств.

Хоча в теорії соціальних мереж поняття „інститути” відіграє значну роль, але не вони, а зв'язки та відносини перебувають у фокусі її досліджень. У найширшому сенсі мережа – це розширена група людей зі схожими інтересами, які взаємодіють та підтримують неформальні контакти задля взаємопідтримки.

За соціологічним підходом, мережа „складається з акторів та їх відносин, а також певних дій і ресурсів та залежностей між ними” [5]. Основні компоненти мережі – структура і ресурси. Структурний компонент – це певна конфігурація акторів і обумовлені нею зв'язки. Ресурсний компонент – це ресурси, якими обмінюються, і які зрештою призводять до диференціації позицій. В соціальній мережі можна виокремити й реляційну форму, яка означає інтенсивність і силу зв'язків, рівень взаємного залучення до спільної діяльності.

У багатьох працях, виконаних у межах цього підходу, підкреслюється, що ідеї, вірування, цінності та консенсуальне знання забезпечують пояснювальні можливості при вивченні соціальної мережі. Ці елементи конструюють також логіку взаємозв'язку між їх членами. З точки зору концепції згуртованості, соціальні мережі – це сукупність відносин, принципів і практик дії за цими принципами. Відносини і дії, якими вони продукуються, передбачають, передусім, те, що інші агенти діятимуть певним чином, причому їх дії не обов'язково підкріплюватимуться санкціями, вони можуть базуватися лише на принципі довіри [6, с. 332]. Тобто, мережевий світ існує завдяки вкоріненості у мережах міжособистісних відносин, породжуваних відносинами довіри.

Поняття довіри ключове для розуміння функціонування соціальної мережі. Довіра сприяє утворенню особливого феномена – соціального капіталу. Поняття „соціальний капітал” ввели у науковий дискурс П. Бурдє, Г. Лоурі, Дж. Коулмен, Р. Патнем і Ф. Фукуяма. На думку Р. Патнема, соціальний капітал нагромаджується в нормах взаємності міжособистісних відносин саме в горизонтальних мережах та зв'язках суспільної активності. Вчений акцентує увагу на відмінностях горизонтальних зв'язків співробітництва, кооперації та взаємної добровільної відповідальності від вертикальних суспільних відносин ієрархії, підкорення і залежності [7, с. 204]. П. Бурдє визначав соціальний капітал як „ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у групі членства, які є необхідними та передбачають тривалі суб'єктивно-емоційні зобов'язання – почуття вдячності, поваги, дружби тощо” [8, с. 249 – 250]. За Дж. Коулменом, соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що цілераціонально формується в

міжособистісних відносинах; його формами є зобов'язання та очікування, інформаційні канали і соціальні норми [9].

Дослідники звертають увагу на різні функціональні аспекти соціального капіталу. Він сприяє створенню громадянських ініціатив та асоціацій, які підвищують громадянську компетентність і політичну грамотність. Він може полегшувати виробничу діяльність, збільшувати ефект групової кооперації, призводить до скорочення витрат при здійсненні контролю за виконанням угод і контрактів як формальної основи суспільної взаємодії, сприяє ефективному демократичному правлінню, підвищенню добробуту, економічному процвітання (Р. Патнем, Ф. Фукуяма, Дж. Коулмен).

Соціальні мережі виконують роль каналів, якими здійснюється обмін різними ресурсами як між учасниками одного поля, так і між різними полями. Прилучення індивіда до соціальної мережі дає йому змогу підвищити свій потенціал, отримати допомогу ресурсами в різних формах. Наприклад, у бізнесі участь у соціальній мережі дає можливість одержати грошовий кредит, навіть пільговий. Соціальні мережі надають також і моральну підтримку, соціальний захист, формують громадську думку в певному напрямі, що теж має велике значення для індивіда.

Говорячи про обмін ресурсами в соціальних мережах, слід мати на увазі, що мережеві взаємодії можуть бути симетричними й асиметричними. До перших належать зв'язки, засновані на реципрокності (взаємообміні дарами між членами горизонтальної мережі). Регулюють ці відносини культурні норми. Тут обмін виконує роль символу „доброї волі”, наміру зміцнити відносини, встановити довіру для підтримання соціальної включеності. Реципрокність є інструментом прирощення соціального капіталу.

Асиметричні зв'язки відтворюють відносини за типом патрон - клієнт. Їх можна розглядати як усталену систему відносин суб'єктів, що володіють диференційованою ресурсною забезпеченістю внаслідок приналежності до різних рівнів ієрархії, що їх об'єднує. Патрон опікується клієнтом за рахунок ресурсів, які має у своєму розпорядженні, та збирає відповідну данину у формі вдячності за опіку. Клієнтські мережі можуть контролювати розподільчі механізми широкого профілю – від розподілу матеріальних благ, робочих місць, землі і до розподілу дозволу, ступеня відповідальності та санкцій, привілеїв тощо. Ресурсна залежність є тією прихованою пружиною примусу, яка набуває вигляду добровільних актів. Зовнішньо добровільний обмін ієрархічно організованих суб'єктів не породжує відносин реципрокності. Скоріше, здійснюється мімікрія під відносини реципрокності коштом зовнішніх атрибутів обдаровування. У реальності ресурси циркулюють у формі данини, яку „патрон” збирає зі своїх „клієнтів”. У найзагальнішому вигляді різниця між реципрокністю і патрон-клієнтськими відносинами полягає в наступному [10, с. 26 - 28]:

1) різна природа примусу. Реципрокність будується на основі підкорення людей соціальним нормам, засвоєним у процесі соціалізації. Відносини патрон-клієнт не добровільні через їх ієрархічну диспозицію. Примус має управлінську – організаційну природу, і це усвідомлюють учасники мережі. Дарунки, що породжуються соціальними нормами, протистоять данині, яка породжується організаційною ієрархією;

2) невизначеність форм і терміну реципрокних взаємодій протистоїть прогнозуванню контактів клієнтських мереж. Форми і терміни послуг патрона і клієнта якщо не обговорюються, то чітко усвідомлюються;

3) реципрокність є реальністю, що не регулюється формальними інститутами, а патрон-клієнтизм є протилежністю формального порядку;

4) мережі реципрокної підтримки більш інерційні та менш залежні від змін формального порядку, ніж патрон-клієнтські відносини;

5) можливість збирання данини залежить від діапазону функціональних можливостей патрона, а можливість отримати дарунки – від особистого становища оточуючих;

6) реципрокність засновується на симетричній мережевій структурі (горизонтальній), а патрон-клієнтські відносини передбачають ієрархію. Тому останні формуються за рахунок вертикальної впорядкованості суб'єктів. Горизонтальний рух дарунків протистоїть вертикальним каналам данини;

7) реципрокні взаємодії демонструють можливості володіння соціальним капіталом, а патрон-клієнтизм – переваги володіння адміністративним капіталом;

8) відносини реципрокності не потребують ідеологічного забарвлення – вони перебувають поза ідеологічним дискурсом, їх не кваліфікують як позитивні чи негативні. А патрон-клієнтські відносини часто піддаються критиці або розглядаються як інститут, що сприяє цілісності системи за рахунок набуття гнучкості.

Слід підкреслити, що в реальності виокремленні типи відносин у соціальних мережах часто породжують різні варіанти гібридів, але в аналітичних цілях ці конструкти допомагають виявити особливості функціонування різних видів соціальних мереж, механіку соціального примусу, а також форму і розмір плати за привілейований доступ до мережевих ресурсів.

Соціальна мережа будується на принципі взаємності і не може існувати (або набуває неусталеного характеру), коли одна сторона надає ресурси і підтримку, а інша тільки користується ними. Це об'єктивна структура з певною формою регулювання відносин, яку учасники мають засвоїти, якщо бажають увійти до неї. Використовуючи поняття мережевих зв'язків як соціального капіталу, котрий, як і деякий інший, розподілений нерівномірно, можна сказати, що перед „новачками” мережа створює певний „бар'єр”, який необхідно подолати для успішного

входження до цієї структури. Це передбачає інтеріоризацію відповідних правил і практик, вмонтованих у модель певної мережі. Більше того, агенти можуть не просто вбудовуватися в існуючі соціальні структури, але й свідомо виробляти обмеження і правила. Використовуючи термінологію А. Олейника, можна сказати, що вони утворюють спільний „проект”, в основі якого є певні формальна та неформальна угоди [11]. Це положення важливе для подальших розвідок щодо формування неформальних практик у пострадянських суспільствах.

Аналіз стандартних практик у політичному просторі пострадянських суспільств дає змогу як західним, так і вітчизняним фахівцям зробити висновок про поширення асиметричних обмінів у мережевих взаємодіях, переважно клієнтелістського характеру. При цьому, йдеться не про всю сукупність відносин в суспільстві, а про найтиповіші, котрі охоплюють як відносини між управляючими й тими, ким управляють, так і відносини серед панівної верстви, які певним чином її структурують та організовують. Клієнтарні відносини формують широкі соціальні мережі, ієрархічно організовують соціальний простір. Основними гравцями у полі владних відносин виступають досить рухливі і не дуже тривалі актори – це персонально орієнтовані команди, які завжди шукають покровителів і періодично змінюють їх. Персональні вертикальні і горизонтальні зв'язки повністю забезпечили масштабну інфраструктуру для власних взаємодій подібних відносин.

З точки зору соціокультурного підходу, клієнтелістські неформальні практики у пострадянських суспільствах є наслідком радянської культури, коли групи взаємної підтримки і взаємодопомоги відігравали велику роль, а володіння акціонерним капіталом та відносини взаємного кредитування підкріплювалися дружніми або родинними зв'язками. Саме тоді такі слова, як „блат”, „рука”, „наша людина”, „кругова порука” тощо, міцно увійшли в загальний лексикон. Деякі дослідники говорять про традиційність, але не в якості якогось інституціонального наслідку, а скоріше як про етнічні константи, адаптаційно-дійові стереотипи, що переносяться на нові інститути і відтворюються в соціальних обставинах, що змінюються [12].

Зазначимо, що стереотипи особистих взаємин, які призвели до повторюваних персоніфікованих і локалізованих практик, сформувалися давно, у традиційному суспільстві. За радянських часів вони зміцніли й поширилися завдяки „технології виживання”, пов'язаної з розкуркуленням і формуванням „нового робітничого класу”, а згодом з війною і повоєнним лихоліттям. Як зазначає В. Степаненко, „наявність та стійкість неформальних відносин у пострадянських країнах, зокрема в Україні, були (та й досі є) об'єктивною раціональною життєвою стратегією виживання у колі „своїх людей” у період болісної соціальної трансформації” [13]. Орієнтація на особисті зв'язки у соціальних мережах

свідчить про глибоко вкорінений, усталено відтворений у масових практиках неофіційний інститут, який визнається значно ефективнішим, ніж інститути офіційні.

Неформальні персональні зв'язки, при всій їх комерціалізації та монетаризації, ніколи повністю не зводяться до платних послуг і підкупу як таких, оскільки не тільки забезпечують учасників взаємодії необхідними й бажаними ресурсами, але й задовольняють їх потребу у довірі. Пострадянський досвід свідчить, що існує особливий механізм функціонування довіри, який обмежується родинно-клановими стратегіями. Брак історичної традиції нагромадження та розвитку соціального капіталу у горизонтальних мережах суспільної активності і співробітництва створює певний соціальний вакуум. Він заповнюється по мірі створення мережі клієнтарних взаємозв'язків, формування „вертикальних” міжособистісних відносин „патрон - клієнт” та розвитку мафіозно-інституціонального порядку [14, с. 33].

Так, за даними опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України 2005 року, рівень деперсоніфікованої довіри в українському соціумі складає 34,6 % (тобто, саме стільки українців вважають, що більшості людей можна довіряти, 48,2 % не згодні з цією позицією, а 17,3 % не знають, як відповісти на це запитання) [15, с. 44]. Додамо, що більше половини населення України (50,2 %) впевнено, що нікому не довіряти у житті – найбезпечніша позиція [15, с. 46]. Тим часом, навіть вирахований аналітичним шляхом мінімальний рівень довіри, необхідний для здійснення найпростіших угод на ринку, складає 35 % [16, с. 100 - 102].

Соціологічні дані свідчать, що пострадянська людина не є носієм колективістських цінностей. Зазвичай вона розраховує тільки на себе або на своє близьке оточення, але й не є вільною від державно-патерналістського комплексу. Протягом останніх десяти років, на тлі низького рівня інституціоналізованої довіри, найбільший ступінь довіри демонструється респондентами на рівні власної родини, другий і третій рівні посідають люди, з якими підтримується постійний контакт – сусіди і колеги [15, с. 55]. Проблема пострадянських суспільств полягає в тому, що в ньому панують здебільш саме партикулярні, а не універсальні норми. Більшість норм мають своїм атрибутом групу людей, поєднаних сімейно-родинними зв'язками або тривалими особистими знайомствами. Ці норми підтримуються персоніфікованими відносинами, а важливу роль у забезпеченні їх виконання відіграють соціальні санкції (втрата репутації, ostracizm).

У цьому контексті цікавими є висновки американського антрополога Ж. Уедел, яка виявила зв'язок проблеми розвитку громадянського суспільства і функціонування особливого феномена довіри в радянські часи з формуванням вертикальної мережі у пострадянський період. Її

концепцію було викладено 1998 року в книзі „Зіткнення та змова: дивний випадок західної допомоги Східній Європі у 1989 - 1998”. Аналізуючи комуністичні суспільства, автор відзначає, що поширена на Заході теорія стосовно того, що громадянського суспільства за часів тоталітаризму не існувало, не відповідає дійсності, оскільки представники цієї теорії відшукували звичні для західного суспільства критерії його функціонування, тобто альтернативні структури, які б могли боротися з „демонічною” державою. Але, як пише Ж. Уедел, вони не помічали діяльності неофіційних інститутів, які „не відповідали ні західним, ні східним моделям”. Ці інститути існували як „непублічні та неусталені”, хоча становили цілий лабіринт каналів (заснованих як на патрон-клієнтських, так і на горизонтальних зв'язках), за якими здійснювалися угоди та обмін як між приватними особами, так і між приватними особами і представниками держструктур.

Для позначення альтернативних східноєвропейських інститутів автор використовує термін „кліки” та визначає їх як групи, члени яких об'єднані щільними та багатоплановими мережами взаємовідносин, що мають спільну ідентичність [17, с. 104]. Кліки виконували роль посередників між державним і приватним секторами, а також між бюрократією і приватним бізнесом. Діяльність у якості елемента стратегічного союзу дозволяла членам таких утворень виживати в умовах невизначеності. Згодом, коли країни перейшли до фази реформування, послаблення традиційної влади і традиційних інститутів, вони одержали дуже широкі повноваження без серйозних обмежень своєї активності. Вони, перш за все, прагнули особистих цілей незалежно від формальних інститутів, бо обставини вимагали від них лояльності до групи, а не до формальних інститутів. Іншим результатом цієї ситуації стала концентрація ресурсів і власної здатності приймати рішення в економіці, політиці та соціальній сфері в руках обмеженої кількості осіб [17, с. 105 - 106].

Парадоксально, але саме ці групи, сформовані завдяки глибоко вкоріненним відносинам довіри та організаційним здібностям, мали стати (або, принаймні, мали можливості для цього) основою для розвитку структур громадянського суспільства. Називаючи більшість пострадянських країн державами-кланами, Ж. Уедел стверджує, що в останніх одні й ті самі люди одночасно складають клан і обіймають державні посади. Такі держави мають обмежену відповідальність, характеризуються непрозорістю управління. Як правило, вплив одного клану може бути припинений або обмежений тільки конкуруючим кланом, оскільки судові органи часто керуються політичними мотивами. Клан влаштовує людей на різні формальні та неформальні посади, завдяки чому вони отримують доступ до ресурсів, необхідних для досягнення цілей клану [18, с. 480 - 481].

Зосереджуючись на проблемі клієнтелістських неформальних практик саме в ієрархічних структурах, відзначимо, що цей феномен досить чітко простежується, наприклад, у Росії, де панівна верства перехідного періоду визначається як постноменклатурний патронат [12]. Це визначення відображає генезу та розвиток актуального типу панування, який є результатом приватизації соціальної могутності номенклатури, що розпалася, проте, як і раніше, синкретично поєднує політичну й економічну владу. Крім того, воно вказує на патерналістський, „сімейний”, неформальний характер панування, який усталено відтворюється на практиці відносин між управляючими й тими, ким управляють. Це визначення позначає й найбільш дієві засоби панування та обміну ресурсами – патрон-клієнтські зв'язки, зокрема, приватні союзи захисту і підтримки („команда”, „дах”). Утворені за таким принципом вертикальні мережі забезпечують, з одного боку, дозований ступінь конкуренції й відкритості, а з іншого – постійне відтворення та визначальну роль особистих зв'язків, тіньових узгоджень і клієнтурних мереж.

В концепції підпорядкування вертикальних мереж неопатримоніальній логіці в українському політичному полі О. Фісун справедливо підкреслює, що проблема стосується саме специфіки асиметричної конвертації й обміну капіталів. Посилаючись на дослідження Р. Теобальда, він вбачає сутісну особливість патримоніальних режимів саме в обміні посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від закону тощо між ключовими фігурами в уряді та стратегічно розташованими індивідами – профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками і т. д. В обмін на ці ресурси уряди або глави держав одержують економічну і політичну підтримку [19, с. 133 – 134]. Тобто, через механізм патронажно-клієнтарних відносин узгоджуються різні партикулярні інтереси, що дає змогу асиметрично перерозподіляти ресурси відповідно до статусу і позиції кожного учасника такої взаємодії.

Важливим є і таке питання: як на практиці здійснюється розпорядження ресурсами у вертикальних мережах? За даними О. Даугавет, одержаними за методикою пілотажних інтерв'ю в елітному середовищі, діяльність щодо перерозподілу ресурсів з метою отримання прибутку організована у формі запланованих заходів та ініціатив, так званих проєктів. Одним з головних кроків у процесі реалізації проєкту є мобілізація навколо нього „своїх” людей, котрі обіймають формальні (офіційні) посади та неформальні позиції (наближеність до персон – об'єктів лобістського впливу, інформованість в необхідних галузях тощо). Термін „свій” тісно пов'язаний з поняттям довіри. Умова довіри – не контракт, а репутація „своєї людини”. До „своїх” входять особи, які вже брали участь у реалізації „проєктів”, а також новачки, що хочуть увійти в групу, котра вже існує або формується під конкретний проєкт. Стратегія „проєктів” засновується на уявленнях щодо реальних можливостей

близького оточення. Ресурсами можуть бути можливість маніпулювати матеріальними і фінансовими засобами, зв'язки у владних структурах більш високого рівня, право голосу в законодавчому органі тощо. Прибутки, що передбачаються, полягають не лише в матеріальних винагородах, але й у збільшенні владних ресурсів та синтезі нових можливостей - місце в партійному списку або ресурси на передвиборчу кампанію, кращі умови економічної діяльності (ліцензії, пільги, субсидії тощо). У своїй діяльності елітні верстви використовують саме економічну лексику – „рентабельність”, „прибуток”, „витрати”, „пропозиція і попит”, „конкурент”, „бізнес-план”. Інструментами оцінки ефективності дій є категорії „серйозно - несерйозно”, „свій – не свій”. Оцінка серйозності стосується можливостей ключових фігур – їх власного ресурсу, особистого потенціалу, місця в мережі персональних зв'язків, статусу в постійних і неформальних групах, а також готовності діяти згідно з неформальними правилами та одночасно бути готовим піти на ризик, порушуючи формальні норми. Тобто, в наявності ситуація „інституціоналізації довіри, яка, залишаючись основним елементом системи, вже не є індивідуальним надбанням учасників взаємодії, бо з'являються інструментальні критерії оцінки і класифікації, які втілюються у відомих та обов'язкових процедурах і ритуалах” [1, с. 36].

Акцентуємо увагу на тому, що поширення клієнтарних практик у соціальних мережах пов'язане, безперечно, з комплексом аргументів щодо трансформаційної природи пострадянських суспільств, дестабілізації усталеного порядку та непослідовністю політики реформ, яка також призвела і до когнітивної кризи. Когнітивна криза виникає, коли порушується природний розвиток і демонтується традиційна ієрархія та система соціальних інститутів. Швидка інсталяція нових інститутів неможлива через неоднорідність соціуму, який не сприймає чужорідних утворень. У такій ситуації одна із сформованих соціальних мереж займає місце ліквідованої ієрархії і відтак виконує стабілізуючу функцію в момент „транзиту”. В результаті мережа довіри трансформується у мережу влади. Отже, мережеві елементи в ієрархічних структурах є „резервними механізмами” стабілізації, які можуть бути задіяними, передусім, при заміщенні вакансій [20].

Якщо дотримуватися економічного погляду на формування мережевого компонента в ієрархіях, то останні актуалізуються завдяки стратегії кооперації за інтересом зменшення невизначеності та посилення безпеки і стабільності. Володіння ресурсами в стабільному і передбачуваному суспільстві може дати змогу людям бути незалежними одне від одного; протилежна ситуація стимулює пошук тісних зв'язків з суб'єктами, які можуть забезпечити підтримку і захист. Неринкові механізми, на яких базуються вертикальні мережі, є засобом управління ризиком. Як свідчить світовий досвід, вертикально інтегровані мережі

можуть демонструвати переваги двоякого роду: забезпечувати економію на витратах, а також зменшувати ризик та підвищувати стабільність угод і договорів, самої системи як такої. Однак існування таких мереж може призвести і до прямо протилежних наслідків – підвищення витрат і зростання ризику. Непрозорість вертикальних мереж викликає спотворення оцінок ефективності, а відтак і некоректного прийняття рішень. Через непрозорість вертикально побудованих пірамід обмежується сприйняття ринкових сигналів, що виключає стратегію швидкого реагування на зовнішні умови, які змінюються [21]. Якщо ці механізми починають трансформуватися в „неформальні правила” та визначати „повсякдення” ієрархії, то вони перетворюються на загрозу ефективності останньої та стають джерелом когнітивної кризи, яку інструментально мають вирішувати.

Якими б не були причини панування асиметричних обмінів і вертикальних мереж, а також баланс позитивних і негативних наслідків, однозначно можна сказати, що в цілому вони стримують розвиток громадянського суспільства, формування громадянської солідарності та базової довіри. По-перше, панування кланів і кланових стратегій означає насильницьке обмеження конкуренції та звуження можливостей для інших груп населення, значну частину якого очікує статус аутсайдерів. По-друге, вертикальні канали постачання інформації „згори вниз” ненадійні – нижчі рівні прагнуть приховувати або спотворювати інформацію, що є формою захисту від експлуатації. При цьому, санкції за порушення норм взаємності не можуть бути накладені нижчими рівнями управління на верхній рівень. Вертикальний клієнтелізм руйнує групову солідарність як патронів, так і клієнтів. Відносини залежності замість взаємної вигоди підвищують можливість опортунізму як з боку клієнта, так і з боку патрона [21]. По-третє, спостерігається поєднання політиків і бізнесменів, корупція, таємні альянси і кланові війни призводять до великих витрат, пов'язаних із суспільним неприйняттям і уявленнями про нелегітимність режиму. Далі, в умовах інституціональної невизначеності особисті зв'язки та клієнтурно організовані соціальні мережі, доповнюючи „дефіцит держави”, все ж підривають офіційні публічні інститути, позбавляючи їх громадського правового змісту. Нарешті, консолідація певного клієнтелістського соціально-політичного порядку впливає на розвиток антиправової свідомості як панівного класу, так і решти суспільства, сприяє утворенню партикулярних норм замість універсальних.

Розглядаючи проблему еволюції політичної структури та поширення неформальних практик у пострадянських суспільствах, можна виокремити такі вектори розвитку суспільних трансформацій:

1) якщо дотримуватися оптимістичного погляду, то клановість можна тлумачити як проміжний стан між демократією (яка передбачає

формалізовані контракти) і повним пануванням вертикальних неототалітарних або авторитарних структур. Ця форма може бути ефективною за певних історико-інституціональних умов, які відзначаються невизначеністю або набувають транзитивного характеру. В суспільствах, де формальні правила гри ще не набули усталеності, клани сприяють виникненню взаємності і консенсусу без формалізації відносин. Родинно-кланові стратегії з'являються як засіб адаптації до недостатньо розвинених ринкових та демократичних інститутів, в умовах нерозробленості правил обміну і контролю. Вірогідно, з подальшою формалізацією відносин у суспільстві, формуванням соціального капіталу в горизонтальних мережах завдяки, у першу чергу, ефективності інститутів, за рахунок повільних змін у неформальних практиках станеться перехід до утвердження демократичних практик, позитивного поєднання горизонтальних і вертикальних мереж;

2) виникає ситуація, коли за фасадом демократичних інституціональних структур неформальні практики у вертикальних мережах набувають сталості, здійснюється консолідація певного соціально-політичного порядку за принципом домінування ієрархічних структур. Тобто, формується новий різновид авторитаризму, в якому блокується розвиток горизонтальних мереж і громадянська солідарність. За умов соціально-економічної або іншої кризи вірогідним може бути сценарій відторгнення демократичних інститутів.

Тенденція до руйнування клієнтелістських практик вимагає відкритої економіки, чесної конкуренції, розвитку горизонтальних мереж громадянського суспільства, зростання соціального капіталу, тобто інституціоналізації довіри і моралі в суспільстві. Аналізуючи потенціал українського суспільства стосовно реалізації першого вектора розвитку трансформаційного процесу, зазначимо, що формування усталених горизонтальних мереж громадянської активності та відтворення культури довіри, знищеної значною мірою також і наслідками соціально-економічного й політичного реформування (згадаймо піраміди на кшталт МММ, несправедливу, м'яко кажучи, приватизацію тощо), виявляється дуже складним завданням. Адже клієнтурні та корупційні практики здатні до самовідтворення, оскільки повсякденне життя громадян залежить від цих патрон-клієнтських зв'язків.

Утворенню довіри як складової соціального капіталу і формуванню громадських асоціацій на основі взаємного співробітництва сприятиме цілісна державна політика, яка має передбачати, по-перше, утвердження верховенства права в суспільстві та створення однакових для всіх „правил гри” в економічній сфері; по-друге, створення незалежної судової системи та прозорість і підзвітність демократичних інститутів; по-третє, заохочення до співробітництва громадян у межах окремих громад або соціальних груп та поширення цих практик у суспільстві; далі – сприяння

„третьому сектору”, НДО у формуванні ефективних механізмів суспільного діалогу, зворотного зв'язку суспільства і влади, врахування громадської думки при формуванні політики і на цій основі здійснення контролю за владою; і, нарешті, запобігання поширенню партикулярних ідеологій, пов'язаних з ідеологією максимізації прибутку і влади, що характерно для кланових локальних мереж. Через механізми державної символічної політики сприяти культивуванню моральних та національно-демократичних цінностей, в основі яких будуть покладені потреби та інтереси громадян і проект „технології будівництва спільного майбутнього”.

Події „помаранчевої революції” продемонстрували здатність українського суспільства до широкої групової солідарності, яка є основою усвідомлення спільності індивідуального й колективного блага, що виявилася в ефективних діях протесту. Протестний характер революції свідчить якраз про небажання жити в умовах постійної адаптації до клієнтелістських „правил гри”, в умовах подвійної інституціоналізації, де панують корупція, фальсифікація й тіньові угоди. Саме тому в гаслах революції утвердження політики національних інтересів органічно поєднувалося з ідеєю демократичного оновлення суспільства. Після тих подій соціологічні служби зафіксували зростання певного рівня інституціональної довіри, який можна розглядати як авансову довіру, що ґрунтується на очікуванні справді позитивних змін у всіх сферах життя.

„Помаранчева революція” довела, що громадянське суспільство має потенційну можливість виробляти переговорну силу як ефективний засіб запобігання створенню „вертикального контракту” (недемократичних правил консолідації еліт), який закріплює домінування кланових груп, що перерозподіляють ресурси в суспільстві. Вертикальні мережі виникають, коли пересічний громадянин вважає, що може вирішити свої проблеми тільки через „гору” і не може їх вирішити з людиною, яка поруч. Але стабільно й цивілізовано переговорна сила може вплинути на політику і вертикальну ієрархію через створення організацій та асоціацій для захисту спільних інтересів, що має позначитися на кількості й активності перерозподільчих кланових груп в країні та на створених ними неформальних „правилах гри”.

Сьогодні ще дуже важко оцінити потенціал розвитку горизонтальних мереж і соціального капіталу, а тим більше – потенціал трансформації його природи в нові соціокультурні форми. Щодо цього не дуже оптимістичним видається висновок Є. Головахи про феномен „аморальності більшості” [22, с. 463]. Йдеться про те, що більшість опитуваних громадян оцінює інших людей як не порядних, не вартих довіри. Ці дані розглядаються як свідчення аморальності і соціального цинізму. Та, на нашу думку, можлива й інша інтерпретація цих даних. І. Попова вважає, що їх можна розглядати як свідчення того, що в

уявленнях наших співвітчизників і досі панують певні символи-критерії, котрі дають змогу засуджувати невідповідну цим ідеям практику, які увиразнюють негативні оцінки реальних практик. Автор підкреслює, що згадані оцінки стосуються не власної поведінки громадян, а поведінки „інших”. Певно, відповіді на аналогічні запитання стосовно самих опитуваних були б іншими, що, у свою чергу, мало б свідчити (з огляду на явище „каузальної атрибуції”), що зафіксовані в опитуванні властивості не належать до числа схвалюваних, визнаних у ціннісно-нормативному контексті суспільства [23, с. 41]. При аналізі суб’єктивного боку тіньових практик у роботі ці дані розглядаються і як свідчення на користь того, що їх поширення відбувається всупереч не лише формальним правилам, а й неформальним, моральним та правовим уявленням, культурним цінностям і нормам українського суспільства. Вони суперечать уявленням про належне, бажане і справедливе, уявленням про „суспільне благо” та „загальний інтерес”. Результати цих даних, а також показники високого рівня підтримки демократичних свобод і можливості контролю влади серед українських громадян дає надію на те, що в нашому суспільстві існують моральні й ціннісні фактори для подолання клієнтелістських практик і формування горизонтальних мереж громадянського суспільства.

Література:

1. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты. Апробация когнитивного подхода // Полис. – 2003. – №4. – С. 26 – 38.
2. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полис. – 2002. – №1. – С. 6 – 17; №2. – С. 20 – 30.
3. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике // Полис. – 2003. – №4. – С. 6 – 25.
4. Simon H. Models of Man – N.Y., 1957.
5. Hakanson H., Johanson J. The Network as a Governance Structure: Interfirm Cooperation Beyond Markets and Hierarchies – Organizing Organizations. Bergen, 1998.
6. Mizruchi M. Social Network Analysis: Recent Achievements and Current Controversies // Acta Sociologica. – 1994. – Vol. 37.
7. Bourdieu, P. The forms of capital // Handbook of theory and research for sociology of Education / Ed. by J. Richardson. – New York: Greenwood Press, 1983. – P. 241 – 258.
8. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность – 2001. – №3. – С. 122 – 139.
9. Патнем Р., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції

громадянської активності в сучасній Італії – К.: Основи, 2001.

10. **Барсукова С. Ю.** Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика // Социс. – 2004. – №9. – С. 20 - 30.

11. **Олейник А. Н.** Модель сетевого капитализма // Вопросы экономики. – 2003. – №8. – С. 132 - 149.

12. **Афанасьев М.** Невыносимая слабость государства // Отечественные записки – 2004. – №2. – [www.strana-oz.ru /? numid = 17& article. – 822 # s *](http://www.strana-oz.ru/?numid=17&article=822#s*)

13. **Степаненко В.** Суспільство громадянське і „негромадянське”: дискурси та моделі взаємодії // Українське суспільство 1994 - 2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2004 - С. 198 - 211.

14. **Степаненко В.** Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования // Социология: теория, методы, маркетинг – 2004. – №2. – С. 24 - 41.

15. **Паніна Н. В.** Українське суспільство 1994 - 2005: Соціологічний моніторинг - К.: ТОВ „Видавництво Софія”, 2005.

16. **Олейник А.** Институциональная экономика – М., 2000.

17. **Wedel J. R.** Collision and Collusion: F Strange Case of Western Aid to Eastern Europe. / N. Y.: St. Martin's Press, 1998.

18. **Wedel J. R.** Rigging the US – Russian Relationship: Harvard, Chubais, and the Transidentity Game – Democratizatsiya. - 1999. – vol. 7. – №4.

19. **Фисун А.** Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2004. – Вып. 2. – С. 130 - 140.

20. **Сергеев В. М., Сергеев К. В.** Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // Полис. – 2003. – №3. – С. 6 - 13.

21. **Динелло Н.** От плана к клану: социальные сети и гражданское общество // [www.prof.msu.ru / publ./book 3/ din. html](http://www.prof.msu.ru/publ/book3/din.htm).

22. **Головаха Є.** Феномен „аморальної більшості” в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки // Україна - 2002. Моніторинг соціальних змін. / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 460 - 468.

23. **Попова І.** Моральне виправдання і нормативна складова тіньових практик (спроба порушити проблему) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 30 - 50.

Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів

Катерина Богуславська,
аспірант Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Кураса НАН України

В умов сучасних всеохоплюючих змін у соціальній, політичній, економічній, науково-технічній сферах, спричинених розвитком глобалізаційних процесів, посиленням взаємозалежності світу, все більшого значення в житті державного організму набувають актори „третього сектора” – численні групи інтересів, які беруть участь у формуванні політичного порядку денного, впливають (іноді кардинально) на прийняття та реалізацію політичних рішень.

В означеній ситуації з усією гостротою постає проблема: використання існуючих концепцій та підходів до вивчення та аналізу взаємодії політичних акторів (наприклад, плюралістичного та корпоративістського або неокорпоративістського) в реаліях сьогодення не завжди забезпечує задовільні наукові результати. Новітні ж методи часто виявляються значно продуктивнішими при аналізі процесів політичної трансформації. До таких належить і мережевий підхід, що ґрунтується на понятті політичної мережі, яке використовується в якості наукового інструмента для дослідження взаємодії множини політичних акторів, об'єднаних загальним інтересом, взаємозалежністю, добровільним співробітництвом та рівноправністю [2].

Слід зазначити, що мережі – реальний феномен сьогодення, їх види примножуються та набувають все нових характеристик. Дж. Арквіллі та Д. Ронфельд, зокрема, наголошують, що ґрунтовані на мережевому принципі конфлікт, злочинність та інші феномени стануть у наступні десятиліття поширеним явищем. На їхню думку, міжнародні терористичні групи, злочинні синдикати, фундаменталістські, етнонаціональні, а також соціальні рухи набувають ознак мереж [1; 13].

Таким чином, мережеві конструкти (в тому числі й у сфері політики) є чинником, який все більше актуалізується. Відтак, вивчення реально

існуючих мереж за допомогою мережевого підходу як аналітичного інструментарію сприятиме адекватному витрактуванню сутності, перспектив політичного процесу, а, крім того, й оптимальному прийняттю політичних рішень, спрямованих на підтримку стабільності політичному, забезпеченню його життєздатності.

Мережеві концепти активно досліджуються західними вченими, тоді як в країнах СНД політичними мережами тільки починають цікавитися окремі науковці (Л. Сморгунів). Засади вказаного напрямку дослідження складають праці Дж. Річардсона, Г. Джордана, Р. Родеса, Д. Марша. Теоретичним розвитком мережевого підходу переймаються Т. Бьорцель, К. Даудінг, Л. О'Тул; емпіричний рівень представлений дослідженнями Л. Пала, Е. Кляйна та Дж. Коппеньяна.

Мережеві конструкти не позбавлені і своїх критиків. Дж. Петерсон доводить, що мережі є лише метафорою для осягнення процесів сучасності, а тому евристичний потенціал цього „підходу” мінімальний. Неоднотайність вчених щодо можливостей мережевих концептів, з одного боку, пояснюється триваючим розвитком цього напрямку досліджень, а з іншого – посилюється існуванням двох підходів до витрактування політичних мереж.

Все це приводить нас до необхідності постановки та вирішення у цій статті завдань, пов'язаних із: 1) вивченням умов виникнення мережевого конструкту; 2) визначенням теоретичних основ мереж; 3) аналізом двох шкіл мережевого підходу (посередництва інтересів та управлінської).

Розглядаючи умови виникнення мережевого підходу до політики, слід зазначити, що його поява була своєрідною відповіддю на зміни, що відбувалися у політичній сфері. П. Кеніс та В. Шнайдер підсумували характерні прояви трансформації політичної реальності наступним чином [12, с. 3]: виникнення суспільства, в основі якого перебувають організовані спільноти; зростання кількості учасників політичного процесу і, як наслідок, посилення тиску на державні органи влади з боку значної кількості політичних акторів; розмивання межі між публічним та приватним – органи державної влади все більше входять у зв'язки з громадянським суспільством для налагодження неформальних контактів; зростання важливості інформації, експертних оцінок; секторалізація політики, яка проявляється в тому, що політика, програми та інститути диференціюються за сферами. При цьому система прийняття політичних рішень характеризується діяльністю множини підсистем акторів, які мають обмежену відповідальність, розрізнені ресурси та виконують вузькі завдання в окремій політичній сфері [11]; транснаціоналізація внутрішньої політики – вплив глобалізації на внутрішні процеси в окремій державі.

У результаті названих трансформацій виникло нове співвідношення позицій між публічними та приватними акторами, за якого перші втратили свою ієрархічну вищість над другими й усвідомили існуючу

залежність від ресурсів „третього сектора”. У цьому контексті й почало розроблятися поняття політичної мережі, яке було покладено в основу мережевого підходу до політики. Слід зазначити, що становлення мережевих конструктів відбувалося з урахуванням існуючих теоретичних напрацювань у межах інших напрямів, підходів, теорій.

Теоретичні корені мережевих концепцій сягають теорії обміну [16, с. 350], яка наголошує на важливості обміну між учасниками з метою ефективного використання обмежених ресурсів. Мережевий підхід, аналізуючи процеси обміну, головну увагу фокусує на дослідженні зв'язків між акторами, заснованих, серед іншого, й на процесах обміну ресурсами.

Аналізуючи теоретичні засади мережевого концепту, вчені вказують і на відчутний вплив на нього підходу політичної інтеракції [14, с. 141]. У межах останнього політика розуміється як процес взаємодії множини акторів [14, с. 143]. Що ж до мережевих конструктів, то вони також розглядають проблеми кооперації учасників. Однак принципова різниця проявляється в тому, що мережевий підхід надає великого значення інституційному контексту, в якому відбувається взаємодія.

Важливу роль у становленні теоретичної основи мережевих досліджень відіграли й здобутки міжорганізаційної теорії, зокрема ідея про організаційне оточення, при якому виживання окремого актора залежить від ступеня використання ним ресурсів інших [14, с. 149]. Мережевий підхід має на увазі не стільки вузькі інтереси доступу до ресурсів, скільки взаємозалежність учасників мережі.

Теоретичні корені мережевого концепту не обмежуються вказаними теоріями чи підходами. Л. Сморгунов вважає, що важливими є й інші джерела: організаційна соціологія, академічна теорія бізнес-адміністрування, соціальний структурний аналіз, інституційний аналіз, теорія суспільного вибору, неоменеджеризм [2]. Указані теоретичні джерела забезпечили необхідне підґрунття для становлення мережевого підходу, який у своєму подальшому розвитку виробив власні методологічні засади, які, однак, не є спільними, а відрізняються в межах існуючих шкіл витрактування мереж.

Слід зазначити, що між дослідниками не існує згоди щодо критеріїв розрізнення мережевих шкіл. Основним фактором виокремлення є сфери використання мережевого підходу, в одному випадку для аналізу зв'язків між політичними акторами, в іншому – для дослідження проблем державного управління. Проте деякі автори вважають доречним розрізнення не лише за напрямками, але й за рівнями застосування мережевих конструктів. Останнє, зокрема, дозволяє Д. Маршу виокремлювати американську та англійську школи дослідження політичних зв'язків, які відрізняються на мікро- та мезорівнях.

Більш прийнятною залишається класифікація, яка враховує напрями

використання мережевих концептів. За вказаним критерієм прийнято виокремлювати школу посередництва інтересів, в межах якої мережевий підхід застосовується для аналізу зв'язків політичних акторів, а також управлінську школу, дослідження якої спрямовані на вивчення управлінських проблем [20]. Таку класифікацію Т. Бюрцель доповнює, виділяючи британську школу (або школу посередництва інтересів) та німецьку школу (або управлінську школу) [7, с. 265]. Підставою для цього можна вважати ідею геоюдра школи: у першому випадку це Велика Британія, а в другому – Німеччина.

Загалом погоджуючись з розрізненням школи посередництва інтересів та управлінської школи, ми вважаємо недоречним обмежувати їх лише працями вчених окремих країн. На нашу думку, дослідження американських науковців також можуть бути віднесені до першої школи посередництва інтересів, як і здобутки данських та французьких авторів – до другої, управлінської.

Дослідження школи посередництва інтересів спираються на методологічні розробки корпоративістського-неокорпоративістського та плюралістичного підходів [20]. Самі поняття „політичні мережі” та „політичні спільноти” були введені у дискурс цієї школи Дж. Річардсоном і Г. Джорданом [22, с. 18] та використовувалися ними для позначення міцних зв'язків між державними службовцями і представниками груп інтересів. Їх праця „Управління під тиском: політичний процес у пост-парламентських демократіях” започаткувала відхід від традиційної державно-центричної парадигми, перехід від аналізу державних інституцій при дослідженні політичного процесу до вивчення мережевих конструктів. Дослідники емпірично доводили існування політичних спільнот у сфері освіти, транспорту і місцевого самоврядування. Проте вчені не зробили спробу концептуалізувати такі категорії, як „політична мережа”, „політична спільнота”, „проблемна мережа” у формальну типологію. Вони запропонували лише метафоричне використання вказаних понять для характеристики політичного процесу.

З часом Г. Джордан продемонстрував систематичніше уявлення про мережі та їх роль у політичному процесі. Він запропонував розрізняти різні моделі взаємодії учасників політичного процесу: залізні трикутники, проблемні мережі, корпоративізм. Попри визначення різниці між цими поняттями, він не вдався до наведення прикладів емпіричних досліджень з їх використанням [21, с. 1011].

М. Мілс, інший представник школи посередництва інтересів, пропонує докладнішу концепцію політичних мереж та алгоритм застосування мережевого підходу до їх вивчення. На його думку, використання мережевих конструктів вимагає аналізу трьох елементів [16]: визначення існуючих границь мережі, дослідження її спеціалізації, аналіз процесів інтеракції.

Спираючись на напрацювання згаданих дослідників, Р. Родес і Д. Марш обґрунтували ідею про те, що „існування політичної мережі або, скоріше, політичної спільноти визначає політичний порядок денний та впливає на політичні результати” [15, с. 49]. Мережевий концепт у працях цих авторів перестав бути метафорою та набув конкретних ознак. Так, Р. Родес вважає, що політична мережа характеризується [20]: взаємозалежністю між включеними організаціями; континуальною взаємодією між учасниками мереж на основі обміну ресурсами та узгодження цілей; кооперацією на основі певних визначених у мережі „правил гри”, що забезпечує необхідний рівень довіри.

Згідно з висновками дослідника, в мережі не існує єдиної організаційної структури команд та контролю, вона функціонує на ґрунті домовленостей між учасниками, основа яких пояснюється теоріями раціонального вибору та обміну [20].

Так само, як і британські дослідники, американські науковці школи посередництва інтересів спочатку використовували мережевий концепт для аналізу зв'язків між політичними акторами. Об'єктом вивчення були відносини між членами Конгресу, виконавчими органами влади та промисловими групами [7, с. 268]. Проте в процесі розвитку та удосконалення теоретичної основи мережевого підходу певних змін зазнали і напрями досліджень вчених-мережевиків США. Так, постійний відсоток складають праці, присвячені розгляду лобістських стратегій [9; 21]. Порівняно новим є застосування мережевих конструктів для аналізу політичного оточення та відносин між старими й новими політичними акторами [7, с. 269]. Окремий напрям стосується вивчення змін у структурах мереж [10]. На сьогодні науковці знаходять все нові й нові проблеми для дослідження, наприклад, дифузії у політичних нововведеннях, аналіз урядової допомоги промисловості [11, с. 13]. При цьому, незалежно від обраної проблематики, все більше американських вчених звертається до кількісного застосування мережевого підходу, що пояснюється, серед іншого, й значною популярністю соціометричних досліджень у цій країні.

Слід зазначити, що при існуванні певних відмінностей між американськими та британськими представниками школи посередництва інтересів, вони мають багато спільних рис. Найголовніше – це прагнення дослідників використовувати мережевий підхід для аналізу політичних зв'язків та вивчення проблем взаємодії груп інтересів і органів державної влади.

Загалом, представники школи посередництва інтересів акцентують увагу на дослідженні кооперації автономних, проте ресурсно взаємозалежних акторів. У цьому випадку мережевий підхід дозволяє робити висновки про поведінку учасників, вивчати зв'язки між ними та аналізувати результати їх взаємодії. Але сам механізм координації в

мережах залишається недосатньо дослідженим [7, 270].

Критики школи посередництва інтересів вказують на брак чітко розробленої мережевої теорії. Вони вважають, що переконливим поясненням можуть бути незалежні змінні, які, по суті, є особливостями не мереж, а лише їх компонентів. Вони пояснюють як сутність політичної мережі, так і зміст політичного процесу [16]. На таку критику представники школи посередництва інтересів Р. Родес і Д. Марш відповіли, що конструкти мережі є, скоріше, дослідницьким інструментом та підходом, ніж теорією [15, с. 210]. П. Кеніс та Дж. Рааб додають, що мережевий концепт є інструментом для опису та вимірювання певних конфігурацій і структурних характеристик мереж [13, с. 17].

Отже, школа посередництва інтересів, представлена переважно працями британських та американських вчених, застосовує мережевий концепт для аналізу зв'язків між політичними акторами. При цьому дослідницькі напрацювання не обмежуються лише емпіричними прикладами, а проявляються і в розробках теоретичних складових проблематики, зокрема у розвитку поняття політичної мережі.

Мережевий підхід до політики оформлюється не тільки в межах згаданої вище школи. Пізніше відбувається становлення управлінської школи, яка використовує мережеві конструкти для аналізу публічної політики і державного управління [13, с. 22].

Застосування мережевого підходу при вивченні проблем управління найповніше втілюється у працях Ф. Шарпфа [23], П. Кеніса [12; 13], Л. О'Тула [17; 18] та інших. Вони виходять з того, що сучасні суспільства характеризуються функціональною диференціацією і частковою автономністю суспільних підсистем [13]. Приватні актори розпоряджаються важливими ресурсами, а відтак все більше залучаються до формулювання порядку денного та впливають на процеси управління [7, с. 269]. Результатом цього є функціональний взаємозалежний зв'язок між публічними та приватними акторами у процесі державного управління. У цьому контексті політичні мережі стають певним способом вирішення проблем суспільно-політичної координації [7, с. 270].

Існуючі в мережі структурні взаємини, на відміну від ієрархічних, є швидше горизонтальними, ніж вертикальними. Це підтверджує багато дослідників, які розглядають ієрархії та мережі як два полюси певного континууму [3, с. 13]. Якщо для перших найважливішим контрольним механізмом є владні повноваження, то для других – вироблені правила поведінки й довіра [3, с. 17]. На відміну від обміну та конкуренції, характерних для ринкової форми управління, заснованої на максимізації особистих інтересів через обчислення вигід та витрат, відносини у мережі будуються на основі домовленостей і на прагненні досягти результатів, важливих для всіх акторів [7, с. 263]. З урахуванням цього використання

мережевих конструктів дозволяє скоротити витрати на інформацію і трансакції.

Слід зазначити, що в межах управлінської школи політичних мереж поступово формується і так звана школа Макса - Планка, представники якої використовують концепцію актор-центричного інституціоналізму [8], що доповнюється теоріями обміну і залежності ресурсів. Інститути при цьому розуміються як постійні структури, що забезпечують раціонально діючим акторам можливості максимізувати власні переваги. Їх головна функція полягає у налагодженні скоординованих дій між учасниками. Мережі за таких умов визначаються як неформальні неієрархічно організовані інститути з відносно постійним членством та неформальними відносинами між учасниками задля реалізації поставлених цілей [7, с. 270].

Дослідники школи Макса - Планка доводять, що мережі відрізняються взаємозв'язком, динамізмом та існуванням загальних цілей. Однак, поруч з привнесенням гнучкості в управлінський процес, вони можуть і породжувати проблеми координації.

Слід зазначити, що школа Макса - Планка запропонувала набір пропозицій щодо організації неієрархічної кооперації в мережах з метою запобігання групового блокування та подолання структурної неефективності.

Необхідно мати на увазі, що мережеві конструкти не є остаточним вирішенням проблем управління. Через свою динаміку вони стають квазіінституційними аренами з власною структурою конфліктів. Крім того, політичні мережі не піддаються механізмам демократичного контролю і часто характеризуються браком легітимності [18]. Отже, управлінська школа застосовує мережевий підхід у дослідженнях проблем публічної політики та аналізі процесів управління.

Підсумовуючи, відзначимо, що якщо школа посередництва інтересів забезпечує значну кількість емпіричних досліджень як із якісним, так і з кількісним використанням мережевих конструктів (останнє найбільш проявляється у працях американських науковців), то управлінська школа пропонує значно менший обсяг емпіричних досліджень з якісним застосуванням мережевого підходу. Проте, як уже зазначалося, дві школи не виключають одна одну, а скоріше взаємодоповнюють, що корисно при різноманітності дослідницьких об'єктів вивчення та цілей дослідження.

Отже, мережевий підхід до політики, з'явившись як відповідь на зміни політичної реальності та реакція на складність сучасного політичного процесу, нині ефективно застосовується для аналізу зв'язків публічних і приватних акторів та вивчення проблем державного управління.

Література:

1. Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій. / За ред. Дж. Арквіллі, Д. Ротфельда. - К.: Києво-Могилянська акад., 2005. - 350 с.
2. **Сморгунов Л.** Сетевая методология исследования политики. // <http://politanalysis.narod.ru/smorgunov2.html>
3. **Airaksinen J., Haveri A.** Networks and hierarchies in inter-municipal cooperation. // Conference of European Group of Public Administration, Lisbon. -2003. - September. - PP. 1 - 27.
4. **Ansell C., Parsons C., Darden K.** Dual Networks in European Regional Development Policy. // Journal of Common Market Studies. - 1997. - Vol. 35. - No.3. - PP. 347 - 375.
5. **Ansell C.** The Networked Polity: Regional Development in Western Europe. // Governance: An International Journal of Policy and Administration. - 2000. - Vol.13. - No.3. - PP. 303 - 333.
6. **Beidernikl G.** Evaluating Policy Networks - Abilities and Constraints of Social Network Analyses. // Metodoloski zvezki. - 2004. - Vol. 1. - No.2. - PP. 441 - 454.
7. **Borzel T.** Organizing Babylon - On the Different Conceptions of Policy Networks. // Public Administration. - 1998. - Vol. 76. - No.2. - PP. 253 - 273.
8. **Borzel T.** What's So Special about Policy Networks? An Exploration of the Concept and Its Usefulness in Studying European Governance. // <http://eiop.or.at/eiop/texte/1997-016a.htm>
9. **Carpenter D., Esterling K., Lazer D.** Information and Contact-Making in Policy Networks: A Model with Evidence from the U.S. Health Policy Domain. // <http://www.ksg.harvard.edu/prg/lazer/contact.pdf>
10. **John P.** Policy Networks. // <http://website.lineone.net/~peter.john/polnet2.html>
11. **Kasza A.** Innovation Networks, Policy Networks, and Regional Development in Transition Economies. // EPSNET Conference.-Prague. - 2004.- 18 - 19 June. - PP. 4 - 16.
12. **Kenis P., Schneider V.** Policy Network: Empirical Evidence and Theoretical Consideration.-Frankfurt, 1997. - 192 p.
13. **Kenis P., Raab J.** Wanted: a Good Network Theory of Policy Making. // 7th National Public Management Conference, Washington D.C. - 2003. - 9 - 10 October. - PP. 1 - 29.
14. **Klijn E., Koppenjan J.** Public Management and Policy Networks. / Public Management. - 2000. - Vol. 2. - No.2. - PP. 135 - 158.
15. **Marsh D.** Comparing Policy Networks. - Buckingham and Philadelphia: Open University Press, 1998. - 226 p.
16. **Mills M., Saward M.** All Very Good in Practice, but What about

Theory? A Critique of the British Idea of Policy Networks. // <http://www.psa.ac.uk/cps/1994/mills.pdf>

17. **O'Toole L.** Public Management in Intergovernmental Networks: Matching Structural Networks and Managerial Networking. // <http://www.cas.sc.edu/poli/psrw/O'Toole030703.pdf>

18. **O'Toole L, Meier K.** The Implications for Democracy in a Networked Bureaucratic World. // Journal of Public Administration Research and Theory. -1997. - Vol. 7. - No.3. - PP. 443 - 460.

19. **Pratchett L.** Policy Communities and Urban Governance. // <http://www.psa.ac.uk/cps/1994/prat.pdf>

20. **Rhodes R. A. W.** Policy Network Analysis. // To be published in: M. Moran, M. Rein and R. E. Goodin (Eds.). The Oxford Handbook of Public Policy. Oxford: Oxford University Press. - 2006.

21. **Richardson J.** Government, Interest Groups and Policy Change. // Political Studies. - 2000. - Vol. 48. - PP. 1006 - 1025.

22. **Richardson, J., Jordan, G.** Governing Under Pressure. The Policy Process in a Post-parliamentary Democracy. - Oxford: Martin Robertson. - 1979. - 324 p.

23. **Scharpf F, Mohr M.** Efficient Self-Coordination in Policy Networks: A Simulation Study. // http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/mpifg_dp/dp94-1.pdf

Перспективи розвитку Збройних Сил України в контексті удосконалення воєнної організації держави

Андрій Єрмоленко,
майор, ад'юнкт кафедри
морально-психологічного забезпечення
Національної академії оборони України

Останнім часом вітчизняні воєнні теоретики і державні діячі все частіше використовують термін „воєнна організація держави” (ВОД), аналізують проблеми, пов'язані з її життєдіяльністю. Безумовно, базовим компонентом ВОД є збройні сили. Автор статті пропонує власний підхід до розв'язання деяких проблемних питань оптимізації розвитку військової сфери України.

Мінливість та невизначеність сучасної геополітичної обстановки в глобальному і регіональному масштабах висуває нові вимоги до забезпечення національної безпеки України та адекватності її воєнно-політичної моделі викликам сьогодення.

На жаль, в Україні існує певна невідповідність оборонної політики держави реаліям безпеки євразійського регіону, про що свідчить, зокрема, незадовільний стан одного з основних її інструментів – Збройних Сил, а, відповідно, й воєнної організації держави [1]. Така ситуація пояснюється низкою факторів, що виникли в процесі взаємовпливу українського державотворення та еволюції політичної системи світу. Так, сучасний рівень розвитку українського суспільства і держави визначає критичні обмеження перспектив ЗС України, що виражається в **недовершеності формулювання базових пріоритетів розвитку нації; суспільній незацікавленості проблемами оборони; нерозробленості методологічних основ воєнної безпеки держави; недосконалості нормативно-правової бази у сфері національної безпеки; неефективності стратегічного оборонного планування, недовершеності ВОД, а також в обмеженості ресурсного забезпечення та**

нераціональному використанні наявних можливостей.

На підставі аналізу останніх наукових досліджень і публікацій можна дійти висновку, що питання ефективного розвитку національних Збройних Сил є актуальним як для вітчизняних науковців, так і для фахівців державного і військового управління країни [2; 3; 4; 5; 6]. Проте й донині лишається недостатньо розробленою проблема еволюції ЗС в системі ВОД, що й визначає спрямування цієї статті.

Перш за все, важливим вбачається відновлення єдності компонентів тріади „суспільство – держава – армія”. За останні роки їх взаємозв’язки стали більше теоретико-економічними, ніж політичними (демократичними). Теперішній стан взаємодії суспільства і Збройних Сил можна охарактеризувати як державний контроль над ними, що майже виключає цивільний контроль та зворотні зв’язки. Ця проблема не нова і вже досить ґрунтовно досліджена вітчизняними фахівцями. Основи її розв’язання були законодавчо закріплені (Конституцією України, законами України „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, „Про оборону України”, „Про Збройні Сили України”). Напрями реалізації та вдосконалення прописані у відповідних документах (Біла книга, державні програми розвитку і реформування ЗС України тощо), але ефективної системи цивільно-військових відносин і досі не сформовано [2; 6, с. 275 – 286; 7]. Відтак, автор вважає, що на сучасному етапі розвитку воєнно-політичної моделі України нагальною є необхідність сформувати державне замовлення на дослідження специфіки цивільно-військових відносин України та шляхів їх оптимізації.

Наступним важливим моментом є визначення ролі й місця ВОД та ЗС в системі національних інтересів України. Як зауважує О. Литвиненко, йдеться про необхідність розбудови держави та її інститутів не під конкретні особистості (групи), а „під сформовані цілі й завдання, які випливають з чітко артикульованих національних інтересів” [8].

Неконкретність проголошених пріоритетів розвитку українського суспільства залишається головною проблемою державотворення і національної безпеки України [6, с. 20]. Наприклад, у статті 8 Закону України „Про основи національної безпеки України” вказується, що основним напрямом державної політики у воєнній сфері є прискорення реформування ЗС України, але із закінченням дії у 2005 році Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України цей процес було формально завершено [11]. Можливо, з цієї причини Верховна Рада й не включила показники на оборону до основних напрямів бюджетної політики України на 2006 рік. Наявність цієї та інших невідповідностей у визначенні базових національних інтересів ставить під сумнів ефективність розвитку системи воєнної безпеки країни, а відтак ВОД і ЗС.

Отже, на нашу думку, слід законодавчо сформулювати і класифікувати національні інтереси України. В Законі „Про основи національної безпеки України” із ст. 6 (пріоритети національних інтересів) п. 3 доцільно виключити термін „захист” та вираз „недопущення втручання у внутрішні справи України”, оскільки цей закон і без того регламентує **захист національних інтересів України**. Відповідно, у законодавчих актах і державних програмах, що визначають засади реалізації і просування національних інтересів України, одним із пріоритетів треба визначити їх **захист**. При цьому, ЗС України та інші військові формування ВОД належить застосовувати тільки в разі небезпеки життєво важливим з них. Звідси – одним з основних напрямів державної політики у воєнній сфері національної безпеки України (Закон „Про основи національної безпеки України”) слід визначити: удосконалення ВОД та її компонентів з **метою** створення їх оптимальної моделі, що забезпечить можливість України стримувати й ефективно протидіяти проявам зовнішньої і внутрішньої воєнної небезпеки.

Важливо зауважити, що нині життєво небезпечним є те, що ми не маємо стратегії воєнної безпеки держави, яка б ґрунтувалася на справді важливих національних інтересах. Ефективно вирішити цю проблему можна лише тоді, коли буде розроблено цілісну науково обґрунтовану теорію воєнної безпеки України. Основа для цього вже є – це наукові розробки фахівців, що представляють НАОУ, НІСД та ін. [6; 12; 13; 14].

Слід, проте, мати на увазі, що зазначені методика адаптовані до системи міждержавних відносин, що обумовлює їх недостатню ефективність у випадку включення до цієї системи недержавних суб’єктів. Актуалізація тероризму як феномена воєнно-політичного протистояння та спроби боротьби з ним доводять: сучасна цивілізація ще не має у своєму розпорядженні ефективних способів його запобігання та нейтралізації. І Україна тут не виняток. Вирішення проблеми потребує створення багатомірної методології, що дозволила б об’єднати в неупереджену конструкцію розробки гуманітарних, суспільних, технічних, воєнних та інших наук.

Отже, Україна потребує принципово нової методології участі в розв’язанні глобальних проблем війни і миру та науково обґрунтованої стратегії воєнної безпеки. Тим більше, що нормативно-правові основи розробки та реалізації стратегічного планування у сфері воєнної безпеки держави було закладено 2004 року Законом України „Про організацію оборонного планування”, який, крім усього іншого, передбачає узгодження перспектив розвитку ЗС України та інших військових формувань Державною програмою розвитку ВОД [9].

Торкаючись питання функціонування органів державної влади у сфері воєнної безпеки, слід зауважити, що автор в ході аналізу процесу військового будівництва України виявив низку стійких тенденцій

негативного характеру, пов'язаних з їх діяльністю у згаданому напрямі [10]. Тому якнайскорішого вирішення потребує проблема узгодженості діяльності всіх гілок державної влади у сфері оборони. Ініціатива тут має належати Президентові України (як Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил) при активній позиції Верховної Ради, а уряд України разом з ними має нести солідарну відповідальність за наслідки реалізації воєнної політики держави. Це стосується як обґрунтування можливостей країни і перспектив розвитку ЗС, так і ресурсного забезпечення їх ефективного функціонування та еволюції.

Для розв'язання зазначених питань, перш за все, необхідно:

- встановити мінімально допустимий рівень воєнної безпеки України та законодавчо його закріпити;
- визначити співвідношення економічної доцільності та інтересів воєнної безпеки України, прийняти необхідне політичне рішення;
- розробити стратегію воєнної безпеки України;
- відмовитись від практики вибіркового форсування окремих напрямів військового будівництва при низьких темпах усього процесу;
- подолати відставання нормативно-правового супроводження від реальних процесів розвитку військової сфери України.

Відповідно, ключовими напрямками військової політики України на найближчу перспективу доцільно визначити:

- досягнення параметрів ВОД та ЗС України, які за своїми кількісно-якісними показниками спроможні своєчасно і ефективно виконувати покладені на них завдання;
- формування нормативно-правового поля військового будівництва, адекватного реаліям внутрішньо- та зовнішньополітичної обстановки;
- створення умов для прогресивного розвитку ОПК України;
- забезпечення належного фінансово-економічного супроводу заходів військового будівництва;
- подальша демократизація сфери цивільно-військових відносин, вдосконалення системи демократичного цивільного контролю за діяльністю ВОД.

На сьогодні сформувався комплекс усталених тенденцій воєнно-політичної обстановки, що потребує створення ВОД. Ігнорування цієї проблеми вже в недалекому майбутньому може призвести до незворотних деструктивних процесів у сфері національної безпеки країни.

Перший напрям цієї роботи – максимальна демілітаризація військових формувань МВС, ДПС, МНС України. Однак їх перетворення (в перспективі) на невійськові формування та служби не знімає з порядку денного питання протидії внутрішнім загрозам воєнного характеру. Навпаки, активізація тероризму і загострення внутрішніх протиріч тільки актуалізує його. Реалії демонструють необхідність безпосередньої причетності Збройних Сил до вирішення цих проблем. Та й можливе

загострення етнічних, соціальних, економічних, політичних протиріч і вірогідність їх ескалації до збройного конфлікту також передбачає вирішення цієї проблеми силовими методами.

Наступна закономірність впливає з необхідності залучення військових підрозділів до виконання специфічних завдань під час стабілізації обстановки у постконфліктний період (роззброєння незаконно створених воєнізованих формувань, виявлення та захоплення їх лідерів, ліквідація масового безладу, надання допомоги місцевій владі, вирішення гуманітарних питань тощо).

І нарешті – міжвідомча інтеграція, яка безпосередньо диктується сучасними вимогами ведення збройної боротьби. Як свідчить досвід, проведення воєнних акцій та операцій потребує високого рівня взаємодії силових відомств та окремих цивільних організацій.

Як бачимо, ситуація вимагає інтеграції інститутів держави у двох вимірах: безпосередньо силових структур між собою та комбінації зусиль військових, цивільних установ і правоохоронних відомств. Причому, реалізація першого варіанта вбачається досить ефективною при створенні ВОД.

На думку автора, сьогодні в Україні конче необхідно якісно вдосконалити ВОД. Оскільки необхідність її існування є беззаперечним, а всі військові формування держави перебувають у стані реформування, то економічно доцільним та ефективним вбачається поєднання цих відомчо розрізнених, проте тотожних процесів у єдину систему заходів оптимізації дієвого компонента структури воєнної безпеки України.

Отже, Україні необхідно завершити формування вже задекларованої ВОД, збалансувавши при цьому розрізнені процеси оптимізації її військових елементів.

Реалізація цього напряму передбачає обов'язкове виконання таких процедур: обґрунтування та розробку Державної програми розвитку ВОД; нормативно-правового супроводу і всебічного забезпечення її реалізації. Це потребує законодавчого закріплення факту існування ВОД, визначення її функцій, завдань, структури і регламентації діяльності, а також внесення відповідних корективів до Конституції України і чинного законодавства. Виконання цих заходів стане підставою для формування запитів фінансово-економічного забезпечення програми і створить прецедент всебічного супроводу її реалізації. Детальніше алгоритм цієї процедури визначено Законом України „Про організацію оборонного планування” (2004 р.).

Відповідно, метою цієї Державної програми має бути **створення єдиної структури Воєнної організації держави з відповідними централізованими підсистемами управління та всебічне забезпечення за принципом оборонної достатності та мінімізації витрат**. Базовим компонентом її слід визначити ЗС України, центральним органом

**Перспективи розвитку Збройних Сил України
в контексті удосконалення воєнної організації держави**

Андрій Ермоленко

виконавчої влади та військового управління ВОД – Міністерство оборони України. На базі ГШ ЗС України створити об'єднаний штаб керівництва ВОД. Це має бути головний орган військового управління ЗС України та іншими військовими формуваннями. В структурі ВОД сформувати два функціональні компоненти: ЗС України (зовнішньополітичного призначення) та війська внутрішньодержавного призначення (ВВДП).

Крім зазначеного необхідно розпочати інтеграцію розрізнених систем забезпечення військових формувань в єдині за профілем підсистеми забезпечення ВОД. Вирішити це завдання можна за рахунок:

- створення загальної підсистеми підготовки військових кадрів для ЗС України та ВВДП;
- розширення можливостей і повноважень структур оперативного забезпечення ЗС України (радіоелектронної боротьби; радіаційного, хімічного та біологічного забезпечення; воєнної топографії та навігації; інженерних військ) з метою задоволення потреб ВОД;
- формування на базі логістики ЗС України об'єднаної структури матеріально-технічного забезпечення військових компонентів ВОД;
- зведення розрізнених органів медичного обслуговування військових формувань держави в єдину конструкцію ВОД.

Результатом виконання такої програми має бути формування підвалин для ефективного розвитку ВОД та її компонентів, а також закріплення позитивних тенденцій еволюції системи воєнної безпеки України.

Традиційно в системі воєнної безпеки України та ВОД Збройним Силам відводиться реалізація функцій зовнішньої спрямованості. Грунтуючись на нормативно-правових засадах воєнної політики України та враховуючи її оборонний характер, автор схильний вважати базовою функцією ЗС України – оборону України. Оскільки „захист суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності” (прописані в Законі України „Про Збройні Сили України” в редакції від 13.01.2005 р.) є надто загальним положенням, а якщо виокремити його суто воєнну складову, то це буде скоріш функціями ВОД (внутрішньої та зовнішньої спрямованості). Сам же термін „оборона України” (згідно із Законом України „Про оборону України” в редакції від 19.06.2003 р.) повністю визначає призначення Збройних Сил. Крім цього, враховуючи обмежені функціональні можливості ДПС, на ЗС покладається охорона повітряного і підводного простору в межах територіального моря України.

Отже, основними завданнями ЗС України мають бути:

- забезпечення стримання збройної агресії проти України та відсіч їй;
- забезпечення недоторканності повітряного і підводного простору в межах територіального моря України.

Крім вказаного, враховуючи наявність внутрішньополітичних дестабілізуючих факторів і можливість їх ескалації та обмежені

можливості внутрішньофункціонального компоненту ВОД щодо протидії їм, участь України в колективних системах безпеки, а також актуалізацію тероризму, на ЗС України покладаються додаткові специфічні завдання:

- запобігання терористичним актам та участь в антитерористичних операціях;
- участь у локалізації та нейтралізації внутрішньодержавних збройних конфліктів;
- участь в операціях багатонаціональних сил, які створюються за рішенням Ради Безпеки ООН для запобігання воєнним конфліктам та їх розв'язання.

З'єднання, військові частини і підрозділи ЗС України можуть також залучатися до інших заходів згідно з чинним законодавством у межах, визначених указами Президента України, які затверджуються Верховною Радою України.

Розвиток ЗС України (враховуючи воєнно-політичну ситуацію та нинішні можливості держави) здійснюється за принципом оборонної достатності, шляхом створення невеликих за чисельністю, економічно необтяжливих, добре озброєних, боєздатних, мобільних, придатних до швидкого розгортання поліфункціональних сил, спроможних зробити гідний вклад у забезпечення регіональної та глобальної безпеки.

Аналіз досвіду врегулювання воєнних конфліктів після завершення холодної війни, а також прогнозування їх можливого характеру в майбутньому, форм та способів застосування в них військ (сил) доводить, що цілі можуть бути досягнуті лише завдяки спільним діям усіх видів збройних сил при їх ефективній взаємодії, гнучкому управлінню, безперебійному забезпеченню.

Відтак, можна визначити перспективні напрями розвитку бойових можливостей ЗС України як системоутворюючого компонента ВОД.

Організаційна адаптація, яка полягає у створенні модульних організаційно-штатних структур Збройних Сил, що мають забезпечувати швидку реконфігурацію загальних можливостей для виконання профільних і специфічних завдань як самостійно, так і в комбінації з елементами інших військових формувань.

Міжвідомча інтеграція – скоординована ефективна взаємодія ЗС з іншими інституціями держави та міжнародними організаціями. Діяльність ЗС України має бути ефективно інтегрована в систему використання всіх інструментів національного потенціалу та міжнародних організацій.

Удосконалення системи управління, її інтеграція в єдину систему державного управління і створення умов для взаємосумісності з інформаційними структурами європейської та євроатлантичної безпеки.

Перехід до єдиної системи матеріально-технічного забезпечення – логістики ЗС України. При цьому, великого значення необхідно надавати залученню цивільного сектора промисловості і транспорту для

вдосконалення системи матеріально-технічного забезпечення.

Пріоритети в оснащенні військових частин ОВТ спрямовані на розробку і створення перспективних типів, модернізацію і підтримку боєздатного стану наявних зразків озброєння та військової техніки. Проте, враховуючи теперішній стан української економіки, найближчим часом можна говорити, скоріш за все, про модернізацію наявного парку ОВТ.

В системі **оперативного забезпечення військ (сил)** на перший план висувається необхідність **підвищення можливостей підрозділів і засобів радіоелектронної боротьби**, що в перспективі має всі передумови стати окремим родом військ.

Професіоналізація ЗС України, яка, крім іншого, передбачає використання можливостей участі України у „Процесі планування та оцінки сил” НАТО, багатонаціональних навчаннях у межах програми „Партнерство заради миру”, міжнародній миротворчій діяльності як засобу підвищення рівня професіоналізму на практиці.

Що стосується **визначення оптимальної чисельності** особового складу ЗС України в мирний час, то автор вбачає ефективним застосування формули „1 + 0,5”, де „1” відображає чисельність сил, необхідних для участі в одній воєнній кампанії, а „0,5” складає половину попереднього показника для захисту національної території та відмобілізування Збройних Сил за необхідності протидії агресії на іншому напрямі або участі одночасно в кількох операціях на різних ТВД.

ЗС України мають бути готовими вирішувати завдання національної безпеки в процесі реорганізації, переозброєння та інших заходів оновлення, що в майбутньому забезпечить їх високу дієздатність та ефективність, а також створить надійний фундамент розвитку ВОД.

Отже, ефективний розвиток військової сфери України в майбутньому вбачається можливим за умови інтеграції усіх військових формувань держави в об'єднану конструкцію з подальшим її перетворенням на цілісну систему ВОД. При цьому особливу увагу варто приділяти створенню єдиних підсистем забезпечення її життєдіяльності, а роль системоутворюючого компонента має належати ЗС України. Основним перспективним завданням національної воєнної політики в цьому напрямі вбачається проведення процедур нормативно-правового, організаційного, оперативно-стратегічного та ресурсно-економічного забезпечення процесу військового будівництва. Такий підхід потребує раціонального розподілу ресурсів для підтримання на належному рівні бойових можливостей ЗС з одночасною модернізацією їх окремих елементів. За умови повноцінного одночасного інвестування поточного утримання компонентів ВОД та інвестування перспективних програм буде забезпечено високий рівень обороноздатності України.

Література:

1. **Поляков Л.** Воєнна політика України: конструктивна невизначеність // Національна безпека і оборона. – 2004. – №8. – С. 13 - 19.
2. **Ситник Г. П.** Державне управління національною безпекою України: Монографія – К.: Видавництво НАДУ, 2004. – 408 с.
3. **Требін М. П.** Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія – Х.: Видавничий Дім „ІНЖЕК”, 2004. – 404 с.
4. Оборонна політика України: реалії та перспектива: матеріали міжнародної конференції (Київ, 19 вересня 2003 р.) // Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Женевський центр демократичного контролю над збройними силами. – К.: НІМБ, DCAF. – 216 с.
5. **Деркач А. Л.** Про реформу Збройних Сил України // <http://www.derkach.com.ua>.
6. **Бодрук О. С.** Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: Монографія – К.: НІПМБ, 2001. – 300 с.
7. **Гончаренко О., Джангужин Р., Лісцин Е.** Громадянський контроль і система національної безпеки // Національна безпека України. – 2003. – № 1. – С. 39 - 46.
8. **Литвиненко А.** Имперский вектор и сегодняшняя Украина // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 2. – Х.: Константа, 2004. – С. 159.
9. Закон України „Про організацію оборонного планування” // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2005. – №4. – С. 97.
10. **Єрмоленко А.** Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С. 54 - 66.
11. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №39. – С. 351.
12. **Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф.** Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: Монографія – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. – 2003. – 176 с.
13. **Толубко В. Б., Бут Ю. І., Косевцов В. О.** Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів – К.: НАОУ. – 2002. – С. 5 -31.
14. **Богданович В. Ю., Маначинский А. Я.** Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности государства / Киев. – 2001. – 172 с.

Комунікативний ресурс парламентсько-урядових зв'язків: проблеми еволюції

Юрій Ганжуров,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри видавничої справи та редагування
Національного технічного університету
„Київський політехнічний інститут”

В системі політичної комунікації структура виконавчої влади, незважаючи на розгалужений інформаційний ресурс її інституцій на рівні соціальної артикуляції суспільних проблем, поступає в резонансній результативності політичної риторики, суб'єктами якої виступають Верховна Рада і Президент України. Доволі поширеним поясненням цього є посилення на функціональну особливість уряду, коли зміст поняття „виконавча влада” передбачає прагматичність дій – сама природа технологічних операцій професіоналів в конкретних галузях державного управління моделює конкретні передумови для виникнення політичного дискурсу.

Через те, що в Україні уряд часто перетворювався на заручника парламентсько-президентської боротьби, а саме вона через свою інформаційну змагальність завжди збагачує комунікативну мережу політичної системи, виконавча гілка влади, з одного боку, набула досвіду ініціатора політичних компромісів, а з іншого – сформувала дуже строкату, проте активну еліту урядовців-тимчасовців. Якщо взяти до уваги актуалізацію цієї проблеми авторитарними рефлексіями президенства Л. Кучми, то стає зрозумілою тенденційно-кон'юктурна мотивація посилення незалежності виконавчої влади передовсім від єдиного законодавчого органу держави, коли зневага до міжінституціональних зв'язків між зазначеними суб'єктами політичної комунікації набувала небезпечних рис конфліктного характеру.

Власне, сама природа пошуку законодавчого консенсусу між законодавчою і виконавчою гілками влади обумовлюється низкою факторів, що впливають з інституціональної структури політичної

комунікації. По-перше, йдеться про фактор легітимізації єдиного законодавчого органу – парламент, що обирається народом і виступає від його імені, має відповідний кредит довіри, котрий домінуватиме над механізмом формування уряду шляхом призначень. При цьому будь-які процедури посилення його соціальної легітимності за допомогою важелів залучення до його інституалізації парламентських партій, формалізації урядової коаліційності та декларативності щодо політичної відповідальності уряду не стільки змінять формат парламентсько-урядової комунікації, скільки актуалізують проблему правового імунітету Кабінету Міністрів. Не викликає сумніву, що перманентне зволікання з прийняттям закону України про Кабмін перебуває у площині прихильників комунікації на рівні ручного управління, коли боротьба за контроль над виконавчою владою точиться навколо важелів ситуаційного й почасти вкрай тимчасового панування суб'єктів персоніфікованих інтересів. По-друге, рівень міжінституціональних зв'язків у форматі „парламент – уряд” суттєво корегується фактором невизначеності подвійного підпорядкування уряду.

Це питання залишається предметом дискусій науковців-політологів в процесі пошуку оптимальної для України формули поєднання історичної ментальності вітчизняного традиціоналізму у галузі реалізації державної влади з еволюціонізуючим пошуком нових прийнятних для політичної еліти і зрозумілих більшості населення способів управління країною. Навіть прихильникам моделі авторитарного фаворитизму стає зрозуміло, що паралельна комунікація індивідуалізованого типу є нежиттєздатною передовсім для претендентів на керівні посади в уряді – конкуренція міністрів в інформаційному просторі діагностує хворобу політичної амнезії тих, хто із вражаючою схожістю залишав владний олімп. І проблема таких урядів, на нашу думку, полягає не в тому, що особисте моделювання Президентом парламентської більшості та уряду призводить до примітивних і недієздатних конфігурацій в інститутах влади [1]. Основна причина – в комунікативній імітації узгоджених дій між законодавчою і виконавчою гілками влади, в основі якої перебувають особистісні мотивації, котрі, на жаль, доволі часто умовно кореспондуються з інтересами суспільства.

Досвід державотворення в Україні містить чимало прикладів комунікативних спроб деформації конституційних зв'язків між гілками влади, і вивчення основних чинників їх циркуляції у політично-правовому просторі приводить до висновку про децентрований характер багатовекторних носіїв у системі політичної комунікації. Заперечити їх доцільність неможливо з точки зору об'єктивної реальності їх існування в умовах еволюції політичної системи України, яка перебуває на стадії структуризації суспільно-правових відносин. Вони є, з одного боку, рушійною силою конституційної реформи, а з іншого – об'єктом її

реалізації.

Відтак буде цілком природно розглядати пріоритетний напрям парламентсько-урядової комунікації передусім в конституційному форматі. В його основі – найважливіші сфери суспільного життя, які, згідно з Конституцією, потребують спільних дій органів законодавчої та виконавчої гілок державної влади. Таким є законодавчий, бюджетний процес, парламентський контроль, у тому числі й за дотриманням прав і свобод людини, кадрова політика, визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики, введення воєнного чи надзвичайного стану та інші питання, межі компетенції розв'язання яких визначаються конституційними повноваженнями суб'єктів політичної комунікації. У зв'язку з цим твердження Ф. Веніславського, що „принцип поділу державної влади не слід абсолютизувати, оскільки він означає не лише самостійність та незалежність кожної з гілок державної влади в межах своїх повноважень, але й їх тісну взаємодію та співпрацю,” [2] спонукає до думки про можливі конфігурації тлумачення категорії адміністративної комунікації як такої, що припускає пошук прийнятних варіантів наповнення формалізованих каналів реалізації конституційних повноважень супутньою інформацією. І тут постає питання про легітимізацію джерел інформації, об'єктів її створення та суб'єктів споживання. Звичайно під таким суб'єктом розуміємо парламент в контексті законодавчо гарантованого права народного депутата, відповідно до його статусу, одержувати від органів виконавчої влади інформацію, необхідну для виконання ним обов'язків парламентарія.

Проте неоднозначність дублювання чи змістова суперечливість джерел її одержання, суб'єктів тлумачення і засобів поширення неминуче створюватиме колізії в комунікативних контактах між парламентом і урядом. В їх основі – індивідуалізована індексація інформаційних потоків, коли відомості від органів виконавчої влади, відповідно до закону про статус народного депутата, вимагає особисто депутат. Про доволі поширене явище індивідуалізації комунікативного обміну свідчать тиражовані ЗМК під час пленарних засідань Верховної Ради України доволі наполегливі артикуляції подібних контактів у форматі невдоволення відповіддю на депутатський запит. Однак при цьому слід звернути увагу не на сам предмет конфліктного діалогу між репрезентантами парламентсько-урядової комунікації, а на суперечливий характер її передачі й трансформації. Адже сам розподіл повноважень в урядових структурах за галузевим принципом не тотожний тематичній структуризації парламентських комітетів, які, в свою чергу, не мають важелів конкретизації депутатських запитів відповідно до профільної спрямованості.

У цьому полягає проблема компенсаційного відновлення інформаційного дефіциту – комунікативна мережа заповнює лакуни,

що утворюються внаслідок взаємності носіїв адміністративної комунікації і заповнюються альтернативною інформацією персоніфікованого характеру. Тому декларативні спроби примирити виконавчу і законодавчу гілки влади на обоєльному бажанні серйозно підійти до розв'язання економічних проблем видаються пошуком пояснень існування цієї проблеми за межами законів комунікативних зв'язків.

Це стає зрозумілим, якщо проаналізувати таку тезу: „Є й ще одна серйозна проблема, про яку говорять усі, – відсутність законодавчої обов'язковості такої співпраці (між урядом і парламентом – **авт.**), оскільки на сьогодні всі контакти вибудовуються лише на бажанні чи небажанні тієї або іншої особистості. Немає законодавчого фундаменту, що мав би базуватися на законах про Кабмін, опозицію, парламентську більшість, Президента...” [3]. Вочевидь, важко заперечити роль особистісного фактора в парламентсько-урядових контактах, так само, як і деструктивний фактор браку зазначених законів. Проте у цьому випадку збільшення кількісних показників не утворить якісно інший формат парламентсько-урядової комунікації, оскільки проблема полягає не в кількості законів, а в механізмі їх правової комунікації. Аналіз законодавчої бази в частині нормативно-правового врегулювання парламентсько-урядових зв'язків на рівні вимог чинних законів дозволяє зробити висновок про достатню основу для належного комунікативного контакту між парламентом і урядом України (**таблиця 1**) [4].

Зміст таблиці дозволяє скласти уявлення про комунікативний потенціал урядової інформації з огляду на сюжетне визначення її виду – адже звіт і доповідь, згідно з регламентною процедурою, передбачають доволі розлогий зворотний зв'язок, який полягає в конкретизації урядової інформації, передовсім в режимі проведення „Дня уряду” в парламенті.

Зміст парламентсько-урядових зв'язків, формалізований порядок проведення „Днів уряду” віддзеркалює прагнення до зважених кроків з боку парламенту щодо оцінки роботи Кабінету Міністрів та його структур.

При цьому важливо брати до уваги й процеси інформаційного забезпечення підготовки рішення. Воно має ґрунтуватися на відповідних носіях зворотного зв'язку, що впливає з вимог Регламенту Верховної Ради, зокрема в частині організації розгляду питань [5]. Водночас за лаштунками вагомому масиву документованої бази розв'язання питань в режимі опрацювання урядової інформації не можна не помітити тенденцію до дистанціювання результативних рішень від базових комунікаторів, якими є доповіді членів уряду в парламенті. За визнанням самих депутатів, „ми не вперше маємо подібну ситуацію. У нас традиційно склалося так, що ми слухаємо питання на „Дні уряду”, а потім, на наступних пленарних засіданнях, голосуємо проект постанови. Давайте від цієї традиції відмовимося. Мабуть, треба, щоб відразу після розгляду

**Комунікативний ресурс парламентсько-урядових зв'язків:
проблеми еволюції**

Юрій Ганжуров

питання на „Дні уряду”, як і після розгляду кожного питання на пленарному засіданні, приймався відповідний документ” [6].

Таблиця 1

**Перелік доповідей, звітів, інформацій органів виконавчої влади,
які, відповідно до законів України, підлягають обов'язковому
поданню до Верховної Ради України**

Форма звіту та назва	Відповідальний орган (посадова особа)	Періодичність подання	Підстава (стаття та назва закону)
Доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року	Кабінет Міністрів України	Не пізніше 15 вересня кожного року	Ст. 96 Конституції України
Річний звіт про виконання Державного бюджету України	Кабінет Міністрів України	До 1 травня року, наступного за звітним	Ст. 116 Конституції України; ст. 61 Бюджетного кодексу України
Доповідь про участь України в діяльності з підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки	Кабінет Міністрів України	Щорічно	Ст. 10 Закону України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”
Доповідь про стан інформатизації в Україні	Кабінет Міністрів України	Щорічно разом з проектом Державного бюджету України	Ст. 9 Закону України „Про Національну програму інформатизації”
Доповідь про становище молоді в Україні	Кабінет Міністрів України	Щорічно	П. 2 Декларації про загальні засади молодіжної політики в Україні
Звіт про стан демографічної ситуації в Україні, становище дітей і тенденції його змін у ході впровадження соціально- економічних перетворень	Кабінет Міністрів України	Щорічно	Ст. 5 Закону України „Про охорону дитинства”
Звіт про хід виконання державної програми з боротьби з туберкульозом, стан захворюваності на туберкульоз та смертності від нього	Кабінет Міністрів України	Щорічно	Ст. 4 Закону України „Про боротьбу із захворюванням на туберкульоз”
Доповідь про стан боротьби з організованою злочинністю	Голова Служби безпеки України, міністр внутрішніх справ України	Не рідше одного разу на рік	Ст. 23 Закону України „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”
Звіт про діяльність прикордонних військ України	Голова Держкомкордону України	Щорічно	Ст. 13 Закону України „Про прикордонні війська України”
Звіт про діяльність Управління державної охорони України	Управління державної охорони України	Щорічно до 1 лютого року, наступного за звітним	Ст. 25 Закону України „Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб”
Звіт про діяльність Антимонопольного комітету України	Голова Антимонопольного комітету України	Щорічно	Ст. 2, 9 Закону України „Про Антимонопольний комітет України”
Звіт про виконання Державної програми приватизації	Фонд державного майна України	Щорічно	Ст. 4 Закону України „Про приватизацію державного майна”
Звіт про діяльність Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку	Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку	Не визначено	Ст. 6 Закону України „Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні”
Доповідь про стан навколишнього середовища в Україні	Центральний орган виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів	Щорічно	Ст. 25 Закону України „Про охорону навколишнього середовища”

В основі цієї пропозиції – природне бажання наблизити вхідну інформацію до оціночних категорій. Проте воно не може не викликати застережень, пов'язаних із усталеною практикою погодження рішень з урахуванням інтересів домінуючого суб'єкта політичної комунікації. Саме тому рівень ефективності рішень парламенту важливо розглядати в режимі парламентської відповідальності уряду.

Ця проблема пов'язана з необхідністю окреслити:

- комунікативні механізми парламентської відповідальності уряду у порівняльному співставленні;
- інформаційні підвалини співпраці законодавчої та виконавчої гілок влади;
- місце парламентської відповідальності уряду в системі стримувань і противаг при розподілі державної влади;
- монологічні проблеми неефективного нормативного регулювання існуючого механізму парламентської відповідальності уряду в Україні.

Багато в чому актуалізація окреслених питань пояснюється серйозним спротивом прихильників одноосібного правління, коли парламентська відповідальність уряду дезавується президентським опікуванням щодо виконавчої гілки влади. Звідси випливає прогноз: „...формування непрезидентської або навіть антипрезидентської коаліції після виборів не виключає можливості встановлення неформального патронату глави держави над урядом та його керівником” [7].

Не викликає сумніву потреба у створенні варіативної моделі розв'язання проблем функціонування парламентсько-урядової комунікації за участю президентських важелів її корегування. При цьому сумнівним видається прозорість у висвітленні та можливість альтернативних інтерпретацій неминучих трансформацій стосунків між Верховною Радою і Кабінетом Міністрів саме через модель формування парламентом коаліційного уряду. Якщо взяти за визначальну саме цю обставину як фактор посилення парламентськими елементами розстановки сил у трикутнику влади, можна зрозуміти аргументацію, що її висував С. Бостан на користь парламентсько-президентської республіки [8].

Цілком можливо, що пошуки оптимальних гарантій забезпечення ефективності зазначеної формули міжінституціональної комунікації доцільно спрямувати на ґрунт усталених європейських демократій. Має рацію В. Голишев, коли скеровує увагу науковців на механізми і форми організації роботи парламентської більшості на основі коаліції у спосіб, що має тривалу апробацію у парламентських республіках [9]. Проте чи набуде завершених форм формула успіху соціально обґрунтованих пропозицій на користь якісно іншого рівня структуризації парламенту як провідного комунікатора формування урядових рішень за допомогою парламентських партій, ідеологічна структуризація яких на нинішньому

етапі ще не набула визначальних рис, характерних для держав усталеної демократії. Пролонгація цієї думки міститься у висновку про те, що в Україні „...сьогодні змагаються не ідеології, а окремі політики, політичні групи, які пропагують... ті чи інші ідеї. Не виключено, що на певному етапі ідеї наповняться конкретним змістом суспільних потреб і у такий спосіб стануть дієвим ідеологічним чинником політичного життя. За будь-яких обставин партійна розбудова суттєво впливає на процес формування дієвих органів влади, вдосконалення зв'язків між владними та громадськими структурами...” [10].

Отже, йдеться про еволюцію партій у політичному просторі України. Цей процес відповідним чином віддзеркалює зміст парламентсько-урядової комунікації. Від ідеологічної розшарованості, ситуативного об'єднання за принципом подолання спільного супротивника чи розподілом об'єктів інтересів парламентська модель формування виконавчої влади має пройти випробування урядовими посадами. При цьому кореляційний зв'язок між тимчасовою більшістю та нестабільними коаліційним урядом видається цілком природним в умовах партійного будівництва. Вочевидь, така конфігурація політичних комунікаторів може уникнути взаємопоглинаючих наслідків за умов зовнішньої корекції чи персоніфікованої конкретизації. Власне, ці два фактори тісно пов'язані поміж собою. В першому випадку йдеться про роль домінуючого суб'єкта політичної комунікації в особі Президента України. Передбачається, що він корегуватиме парламентсько-урядові зв'язки, а саме: по-перше, в правовому полі як суб'єкт законодавчої ініціативи; по-друге, за допомогою конституційних важелів номінаційного характеру як стосовно уряду, так і щодо Верховної Ради; по-третє, каналами неформальної комунікації, ефективність застосування якої з огляду на традиції розв'язання широкого кола проблем, особливо в частині приватних інтересів, залишається вельми високою.

У другому випадку маємо справу з дуалістичною природою коаліційного уряду, приреченого на варіативність і суперечливість комунікативних дій через його формування парламентськими партіями, з одного боку, та системою ієрархічного управління й підпорядкування – з іншого. Наскільки керованим буде такий уряд, покаже, звичайно, час. Проте, працюючи на випередження термінів реалізації конституційної реформи, політологи прагнуть відпрацювати оптимальний прогностичний варіант поєднання сприятливих для парламенту і уряду організаційно-правових засад циркуляції міжінституціональної комунікації [11]. З огляду на цілком реальну розпорошеність урядової комунікації через партійну заангажованість ймовірним уявляється варіант відновлення в Кабінеті Міністрів інституту державних секретарів, який виступатиме структурованим комунікатором в системі парламентсько-урядових контактів. У зв'язку з цим видається

передчасними оптимістичне твердження про завершення етапу розбудови адміністративної вертикалі влади та „роздачі помаранчевих слонів” (Л. Григорович) [12].

Можна зрозуміти бажання депутатів дотепними фразеологізмами зміцнити психологічні підвалини перехідного періоду на шляху зміни системи влади. Прикро, якщо при цьому новації в організації управління перетинаються із спрощеним розумінням парламентської демократії як законодавчої основи реалізації управлінських рішень засобами функціонування виконавчої влади, коли, в контексті противаг, поширюється думка, що „сучасні політики відрізняються від працівників партапарату советських часів хоча б тим, що вільніше висловлюють свої погляди і мають вибір, у які рамки себе поставити – свободи чи навпаки” (Ю. Павленко) [13]. Можна погодитись з цією думкою щодо можливості свободи вибору меж власних дій сучасного політика, проте в межах, визначених потребами держави, що кореспондуються з інтересами парламентської більшості, відповідають програмі уряду. В іншому випадку Україна матиме невтішні перспективи формування міністерської опозиції в уряді на кшталт депутатської в парламенті. Проте цілком природне існування другої категорії як неодмінної ознаки демократичності суспільства контрастує з першою, котра чітко діагностує не лише хворобу реформації, а й скидається на результат постреволюційної безпорадності і фахової некомпетентності. Саме через це формат парламентсько-урядової комунікації не може набути рис прагматичної усталеності за законами функціонування державного апарату – традиційною залишається амбіційна ментальність, що перешкоджає спільній роботі законодавчого і виконавчого інститутів державної влади. Для нас і дотепер актуальними є слова речників українського державотворення: „...поки не витворимо власних конструктивних цінностей та такого колективу, з яким будуть примушені чужі рахуватися, будемо куркою на торгу, лишаючи їй лише можливість кудасхати та трохи пручатися” [14].

Відаючи належне правомірності застережень щодо некоректності цитувань поза контекстом конкретних історичних умов, зробимо спробу адаптації доволі промовистих прикладів з нашого сьогодення на зміст викладеного – чи не забагато асоціативних порівнянь викликають у нас зразки сучасного політичного життя у діалогічних відносинах між парламентом і урядом? Адже саме від них залежить модель того спільного колективу, який конституційно виписаний та відкоментований, проте не відпрацьований на рівні функціонального порозуміння. Якщо, скажімо, уряд законом про Держбюджет призупиняє дію кількох десятків законів, переважно щодо соціального захисту, а Верховна Рада, у свою чергу, бере на себе розв’язання проблеми постачання енергоносіїв за допомогою російських парламентарів, то постає питання про порушення системності

в розподілі функцій на рівні законодавчої і виконавчої гілок влади.

Не викликає сумніву, що суспільно-економічне життя України постійно наповнюватиме картотеку політичної історії країни фактами порушень законів розмежування компетентності щодо створення, поширення та тлумачення адміністративної комунікації в інформаційному просторі суспільства парламентом і урядовими структурами. Подолання такої тенденції залежатиме від багатьох факторів. По-перше, політична еліта має відмовитися від практики підміни поняття „професіонал” поняттям „політик”. Це в жодному випадку не означатиме, що політик не входить до кола професіоналів. Йдеться, власне, про галузевих фахівців, які знають справу і мають працювати в урядових структурах. В умовах, коли парламентські партії формують коаліційний уряд, виникає потреба саме в таких спеціалістах. Чи готові політичні партії до відповідних посадових пропозицій?

По-друге, доцільно конкретизувати категорії „електронний”, „альтернативний”, „тіньовий” та інші уряди в контексті їх декларацій за змістом і функціональним призначенням. Вбачається доцільним розглядати явище „електронний уряд” у двох напрямках: як засіб комунікації, що забезпечує прозорість і доступність урядової інформації, а також як форму оприлюднення офіційної інформації. Розглядати „електронний уряд” як альтернативу діючому означатиме залишити осторонь комунікативної структуризації „тіньовий уряд”, що має формуватися парламентською опозицією. Водночас треба не лише надати можливість, а зажадати від партій, що беруть участь у парламентських виборах, оприлюднювати в засобах масової комунікації свій кадровий ресурс для можливої роботи в Кабінеті Міністрів.

До речі, це відповідатиме електоральним очікуванням. За результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, в період першої парламентсько-урядової кризи у січні 2006 року з'ясувалося: 31 % виборців вважають, що учасники парламентських перегонів мають оголосити свою кандидатуру на посаду прем'єра; 23 % опитаних висловились за те, щоб партії і блоки запропонували можливий список кандидатур на цю посаду. Таким чином, більше половини респондентів схильні розглядати виборчу кампанію до Верховної Ради України як вибори керівника уряду [15]. Висновок до певної міри категоричний, хоча не можна не погодитися з домінуючою тезою електоральних очікувань щодо перекомутації владних важелів не на користь глави держави. Проте такий перерозподіл не стане чинником, що однозначно посилює виконавчу гілку влади. Вочевидь, Верховна Рада набуватиме визначальних рис домінуючого суб'єкта парламентсько-урядової комунікації, що віддзеркалюватиме інформаційне забезпечення конституційних повноважень єдиного законодавчого органу держави.

Література:

1. **Сокар О.** Уряд конкурентів. // Політика і культура. – 2002. – № 44. – С. 10 – 11.
2. **Веніславський Ф. В.** Конституційні основи взаємовідносин законодавчої та виконавчої влади в Україні: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. – Нац. юр. академія ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – С. 12.
3. **Воропасв С.** Бажане за дійсне. // Народний депутат. – 2005. – № 11. – С. 27.
4. Верховна Рада України: Інформ. довідник. / Авт.-упор.: М. Ярош (кер. кол.). А. Пивовар, А. Погорелова. – Вип. 2. – К.: Парлам. вид-во. – 2002. С. 120 – 122.
5. **Див.** Регламент Верховної Ради України. / Верховна Рада України: офіц. вид. – К.: Парламентське вид-во. – С. – 29 – 34.
6. Восьма сесія Верховної Ради України четвертого скликання: стеног. звіт. – Бюлетень №1. – К.: Видання Верховної Ради України, 2005. – С. 35.
7. **Мельниченко В.** Від підпорядкування до „двовладдя”. // Народний депутат. – 2005. – № 12. – С. 75.
8. **Бостан С. К.** До питання про побудову в Україні парламентсько-президентської республіки. // Вісник Академії правових і соціальних відносин Федер. профспіл. України. – 2003. – №1. – С. 4 – 7.
9. **Голишев В.** Феномен парламентської більшості. // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 3 – 10.
10. Політичні партії України: інформ.-довідков. вид.: В 3 Т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр. політ. менеджменту, 2005. – Т. 1. – С. 28 – 29.
11. **Нижник Н. Р., Черленяк І. І.** Впровадження моделі „парламентська більшість – коаліційний уряд”: аналіз проблеми. // Стратег. панорама. – 2004. – № 4. – С. 54 – 60.
12. Восьма сесія Верховної Ради України четвертого скликання: стеног. звіт. // Бюлетень №13. – К.: Видання Верховної Ради України, 2005. – С. 183.
13. Молоді українські політики на початку ХХІ століття. / Л. Кудіна, С. Герасимчук, Н. Демчук. – К.: Молодіжна альтернатива, 2003. – С. 81.
14. **Кентій А. В.** Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. – Т. 1. Від Української Військової Організації Українських Націоналістів. 1920 – 1942. – К.: Державний комітет архівів України – 2005. – С. 163.
15. Викл. за: **Жабинец М.** Будущий премьер: от „Ю” до „Я”. // Вечерние вести. – 2006. – 13 – 19 янв.

Етнічний конфлікт – вивчений феномен?

Юрій Мацієвський,

кандидат політичних наук,

завідуючий кафедрою політології

Національного університету „Острозька академія”

У статті порушуються дискусійні питання теоретичного і методологічного характеру в царині вивчення етнічного конфлікту, які досить часто лишаються непоміченими вітчизняними дослідниками.

Останні десятиріччя XX століття в суспільно-політичному дискурсі одержали назву ери „етнічного ренесансу”. З розпадом СРСР, Югославії, із зростанням етнічної напруженості на Близькому Сході, в Європі та Канаді проблематика етнічних конфліктів все частіше привертає увагу політологів, соціологів, етнологів, антропологів, теоретиків міжнародних відносин. Та навіть побіжний погляд на конфліктні ситуації з участю етнічних груп дозволяє зрозуміти, що поняття „етнічний конфлікт” тлумачиться досить довільно. Здебільш увага фокусується на тих аспектах етнічного конфлікту, які є ближчими до проблематики певної дисципліни.

З іншого боку, термін „етнічний конфлікт” став останнім часом мало не спільним знаменником, своєрідним деномінатором для позначення різного роду соціальних і політичних конфронтацій. Проте здається дискусійним, що використання прикметника „етнічний” може посприяти ліпшому з’ясуванню причин групової мобілізації, виробленню засобів врегулювання конфлікту. Та й чи не ускладнює з’ясування суті явища розгляд його крізь призму „етнічної ідентичності”? У цій ситуації проблематика етнічного конфлікту подрібнюється, обмежуються можливості вивчення явища в інтегрованій формі. Отже, метою нашої розвідки є спроба висвітлити найбільш дискусійні проблеми теоретико-методологічного характеру, що з’являються в сучасній науковій літературі стосовно проблеми „етнічного конфлікту”.

Проблеми теорії

Переважає більшість дослідників відзначає, що, попри значну увагу до проблеми етнічного конфлікту як в межах традиційних суспільних

дисциплін, так і в сучасних міждисциплінарних дослідженнях, і досі немає чіткої відповіді на запитання, що є етнічний конфлікт? Чи це лише форма соціального конфлікту, учасниками якого стають етнічні групи, чи, можливо, етнічний конфлікт є особливим типом групових, суспільних конфліктів?

Наступним є питання природи етнічного конфлікту. Іншими словами, чи етнічний конфлікт викликається такими факторами, як фрустрація, що виливається в агресію, чи як загроза ідентичності, потреба у забезпеченні цілісності групи, неефективність соціального контролю. Тобто, обумовлюється він спонтанними або ірраціональними чинниками чи все ж є раціонально спланованим засобом досягнення певних цілей?

Близька до попередньої проблема походження етнічного конфлікту. Вона включає окреме питання причин виникнення конфлікту. Вважається, що не буває якоїсь однієї, універсальної причини для його вибуху. Одні й ті ж фактори в певній ситуації можуть спричинити конфлікт, а в іншій – ні. Тому одним з найважливіших завдань є з'ясування умов, за яких відносини між етнічними групами можуть перерости у відкритий конфлікт.

Ще однією теоретичною проблемою є створення вичерпної та, водночас, зручної типології етнічних конфліктів. Дослідники вирізняють внутрішні і зовнішні етнічні конфлікти. Дехто говорить про міжетнічні, маючи на увазі внутрішні (внутрідержавні) і міжнародні конфлікти. Загалом у цьому напрямі не склалося єдиної точки зору щодо вироблення типології. Однокритеріальні типології не відображають всієї повноти конфліктних явищ, тоді як багатокритеріальні часто сприймаються як надто штучні.

Нарешті, практичні питання: пошук ефективних способів запобігання та врегулювання етнічних конфліктів. Треба зазначити, що в суспільних науках вироблено чимало теоретичних порад щодо врегулювання групових конфліктів. Практична перевірка багатьох рекомендацій часто вимагає значних коштів. Іншою проблемою є те, що лідери окремих етнічних груп і навіть націй не прислухаються до аргументів науковців, переслідуючи свої вузькополітичні цілі.

Проблеми методології

Вивчення „етнічних конфліктів” значно ускладнюється тим, що, з одного боку, проблема вивчається в руслі традиційних суспільних дисциплін, а з іншого – в жодній з них не було вироблено цілісної теорії етнічного конфлікту. Отож постає питання: чи потрібно мати окрему теорію для кожного типу конфліктів (міжособистісного, групового, класового, етнічного, політичного тощо), чи слід розглядати різні прояви конфліктних відносин із загальної перспективи?

На Заході дискусії щодо цього розпочалися ще на початку 1950-х

років. Дослідники, схильні до генералізації, твердять, що безпосереднє вивчення окремого типу конфліктів, скажімо, етнічного, не може дати достатньої інформації для побудови теорії, спроможної пояснити досліджуване явище. Якщо взяти до уваги ці міркування, то можна дійти висновку, що при окремішньому вивченні певного типу конфлікту залишатимуться поза увагою важливі факти чи змінні величини, необхідні для адекватного його розуміння. Тобто, окрема теорія (наприклад, теорія етнічного конфлікту) буде недосконалою, оскільки не враховує порівняння з іншими типами конфліктів і не підпадає під загальну теорію конфлікту.

Аргументи представників узагальненого підходу до вивчення конфліктних явищ зводяться до того, що наукова цінність загальної теорії полягає в її здатності забезпечити повніше розуміння кожного окремого типу конфлікту, ніж це можна було б зробити в межах спеціальних теорій і, відповідно, краще пояснити цілу низку конфліктних явищ [1]. Інша група вчених не піддає сумніву необхідність узагальненого вивчення конфлікту, проте порушує питання про потребу його поступового нарощування. Їх аргументи випливають з тези Р. Мертон про те, що емпірично перевірені „теорії середнього рівня” є первинним завданням соціологічного аналізу. Р. Дарендорф у своїх ранніх працях поділяв цей погляд. Він зазначав, що загальна теорія конфлікту – невід’ємний компонент цілісної теорії суспільства [2].

Деякі автори схильні розглядати конфлікти у їх найрізноманітніших формах і проявах. Виступаючи проти узагальненого вивчення конфлікту, вони (зокрема, К. Singer, D. Header, M. Janowitz) стверджують, що окрема теорія для певного типу конфлікту була б кориснішою в пізнавальному плані, аніж загальна теорія [3]. Аргументується такий підхід тим, що глибоке розуміння класового, релігійного чи етнічного конфлікту передбачає вивчення особливостей того чи іншого його типу, а не включення його до загальної теорії.

Дискусії, що розпочалися ще в 1950-х роках щодо методів вивчення конфліктних явищ, в сучасному суспільствознавстві набули дещо іншого звучання. У зв’язку зі зростанням взаємозалежності суспільних дисциплін питання про спосіб вивчення конфлікту формулюється приблизно так: чи використовувати міждисциплінарний/трансдисциплінарний підхід при вивченні конфліктних явищ (у тому числі й етнічного конфлікту), чи продовжувати вивчення конфлікту (конфліктів) у межах традиційних дисциплін. З епістемологічних міркувань обидва шляхи однаково корисні, проте останні дослідження, попри задекларований міждисциплінарний характер, мають виражений монодисциплінарний акцент [4].

Що стосується українського досвіду вивчення конфліктів, то тут варто зважити на те, що при всій привабливості міждисциплінарного підходу у нас ще немає достатнього досвіду вивчення конфлікту в межах

традиційних суспільних дисциплін, а саме такий досвід є необхідною передумовою міждисциплінарних досліджень. Немає серед українських дослідників і єдності стосовно методів вивчення етнічних конфліктів. Як свідчать виступи учасників міжнародної конференції „Етнічні конфлікти у посттоталітарному суспільстві” (Київ, 1999 р.), більшість висловлюється за міждисциплінарний характер досліджень, проте не говориться, методологію якої саме дисципліни можна покласти в основу такого підходу. З іншого боку, в науковому дискурсі щодо проблематики конфлікту поступово утверджується поняття „етнічної конфліктології”, у зв’язку з чим пропонується розглядати проблематику етнічних конфліктів як субдисципліну в руслі „загальної” конфліктології. Але ж виокремлення етнічної конфліктології як субдисципліни в межах „загальної” конфліктології свідчить про певну методологічну суперечність. Якщо конфліктологія визначається як міждисциплінарна галузь знань, предметом якої є вивчення загальних законів і категорій, що характеризують конфлікт як соціальне явище, як різновид соціальної поведінки і взаємодії [5], то питання про „етнічну конфліктологію” як субдисципліну в межах загальної конфліктології ставить під сумнів таке формулювання предмета цієї дисципліни. Більше того, виокремлення етнічної конфліктології в окрему дисципліну чи в субдисципліну неодмінно висуває питання: скільки ж конфліктологій доцільно мати? Взагалі, українські дослідники поки що не виробили чіткого погляду стосовно предмета і методів самої конфліктології [6].

Дисциплінарні підходи до вивчення етнічного конфлікту

В сучасному суспільствознавстві можна виокремити кілька підходів до вивчення етнічних конфліктів.

Соціологічний, що розглядає етнічний конфлікт як одну з форм соціального/групового конфлікту, головними акторами якого є соціальні групи, котрі визнають свою етнічну відмінність. В соціології етнічний конфлікт розглядається переважно як раціональна система дій, хоча ірраціональні чинники теж беруться до уваги. Основними причинами виникнення конфліктів вважаються обмежені ресурси матеріального характеру (економічні чи політичні – наприклад, територія, влада, статус, політичні права тощо), цінності колективного характеру – мова, можливість здобуття освіти, релігія. До причин, що сприяють виникненню конфлікту, відносять і відчуття незадоволення, викликане негативним порівнянням, наявністю ресурсів для мобілізації, відчуттям загрози для ідентичності [7]. В руслі цього підходу здійснено численні описові дослідження окремих конфліктів, що дозволило перейти до порівняльних досліджень з використанням методів статистичного аналізу [8]. Соціологи запропонували значну кількість моделей аналізу і теорій виникнення групових конфліктів, які використовуються для вивчення етнічних

конфліктів. Найбільш поширені теорія мобілізації ресурсів, теорія відносної депривації, теорія раціонального вибору та ірраціонального колективного насилля [9].

Етнолого-антропологічний підхід розглядає етнічний конфлікт як одну з форм антагоністичних відносин між етнічними групами. Якщо соціологічний підхід визначає етнічний конфлікт як певну форму соціального конфлікту, то етнологічний розглядає його як феномен культури з властивими йому специфічними рисами. Згідно з соціологічним підходом, суть конфлікту полягає в об'єктивному протиставленні інтересів суспільних груп; згідно з етнологічним – в загрозі етнічній ідентичності групи [10]. Етнологічний підхід наголошує на своєрідності етнічного конфлікту в світлі соціально-культурних явищ, проте він заледве чи може вичерпно пояснити динаміку, форми прояву і способи врегулювання конфлікту.

Соціально-психологічний підхід зосереджує увагу на вивченні переважно психологічних механізмів (сприйняття, емоцій, стереотипів, цінностей) впливу на поведінку індивідів і груп. З цієї точки зору, конфлікт (в тому числі й етнічний) розглядається як явище міжгрупової взаємодії, що супроводжується значною мірою суб'єктивності як в оцінці ситуації конфлікту, так і його можливих наслідків. Хоча конфлікт не визначається як повністю ірраціональне явище (що виникло в результаті неадекватного сприйняття чи розуміння), вважається, що він містить ірраціональний компонент, міра вияву якого залежить від конкретної ситуації [11]. Поряд з суб'єктивним чинником, значна увага надається вивченню поведінки індивідів у конфлікті. У соціальній психології нагромаджено значний досвід вивчення конфліктних явищ. В руслі цього підходу було розроблено теорії етноцентризму, реалістичного групового конфлікту (D. Campbell), когнітивного дисонансу (L. Festinger), структурного насилля (J. Galtung), відносної депривації (T. Gurr), фрустрації-агресії (J. Davies), теорії потреб (Jh. Burton) [12].

У політології етнічний конфлікт розглядається з точки зору його впливу на стабільність політичної системи. Політологи схильні розглядати етнічність інструментально – як засіб в руках націоналістичних лідерів, що використовують націоналістичні гасла для досягнення політичних цілей. Оскільки етнічність стає фактором політичної мобілізації, то етнічні конфлікти часто визначають як етнополітичні [13].

Близьким до політологічного є аналіз етнічних конфліктів у **теорії міжнародних відносин**. Тут етнічний конфлікт розглядається як чинник потенційної дестабілізації системи міжнародних відносин, національної безпеки і усталеного балансу сил. Політологи, як і теоретики міжнародних відносин, особливо цікавляться проявами сепаратизму та іредентизму як політичними чинниками порушення стабільності [14].

В руслі розглянутих підходів нагромаджено значний досвід вивчення

конфліктних явищ різного характеру. Це дає можливість їх поєднання при вивченні окремих типів конфлікту, зокрема етнічного. Однак, попри окремі спроби сформувати міждисциплінарний, інтегративний підхід до вивчення етнічного конфлікту, більшість досліджень здійснюється в межах традиційних дисциплін. Причини такої інертності полягають в діалектиці наукового пізнання. Кожен з цих підходів сформувався як заперечення чи доповнення вже існуючого. Відтак між представниками традиційних суспільних дисциплін зберігається дух конкуренції в поясненні суспільних явищ. Більше того, представники кожної дисципліни певніше почуваються в межах „своїх” дисциплін. Очевидно, що загроза звинувачення в еклектизмі поки що залишається сильнішим фактором, аніж спокуса виходу „за межі можливого”.

Етнічність та етнічний конфлікт

Теоретичні дискусії щодо того, що є етнічний конфлікт, неодмінно відштовхуються від поняття „етнічності”. У зв’язку з цим важливо дати відповідь на запитання, у якій залежності перебувають етнічність та конфлікт і як етнічність виявляє себе у конфлікті.

Сама по собі проблематика етнічності, що протягом останніх десяти років активно дискутується в середовищі суспільствознавців, своєю появою поставила під сумнів поширене ще донедавна переконання, що етнічна ідентичність, групова солідарність і викликаний ними націоналізм належать до пережитків суспільного життя. Джерела цього переконання, з одного боку, можна побачити в традиції лібералізму, яка, наголошуючи на індивідуалізмі, пророкувала зникнення суспільних груп, що творяться на засадах спільного походження (народження), тобто є набутими, приписаними, відмінними від раціоналізму. З іншого боку, марксизм пророкував зникнення етнічності і націоналізму, стверджуючи, що класова солідарність витіснить національну/етнічну солідарність. Остання розглядалася як засіб підтримання рівноваги капіталістичного світу.

Недооцінка етнічного фактора на початку XX століття обійшлася політикам, а особливо народам, яких вони представляли, надто дорого. Це і перегляд засад Версальської системи в Європі, поява нових джерел напруження на Балканах і Близькому Сході, замовчування етноциду вірменів у Туреччині, інші трагічні події, відгомін яких ще й нині не вщух у різних куточках планети. Етнічність, як виявилось, не зникла в ході глобалізації та універсалізації світу. Є підстави вважати, що відродження етнічності вже наприкінці XX століття було викликане реакцією на згадані вище процеси.

Якщо етнічна ідентичність, групова солідарність, спільність походження є самодостатніми, а водночас і змінними величинами, то як вони впливають на виникнення етнічного конфлікту? Загалом в суспільних науках склалися три широкі підходи до пояснення зв’язку

етнічності й етнічного конфлікту.

„Традиціоналістський” (примордіалістський) підхід розглядає етнічність як невід’ємний атрибут індивідів і спільнот [15]. Чи то вкорінена в успадкованих біологічних рисах [16], чи в досвіді поколінь етнічність робить кожного індивіда незмінно і завжди французом, українцем чи хорватом. У такому розумінні етнічність та етнічне напруження природні. Визнаючи, що етнічні конфлікти не постійний стан взаємовідносин, традиціоналісти розглядають конфлікт як явище, що впливає з етнічних відмінностей і тому не обов’язково потребує пояснення. Іншими словами, конфлікт вбачається вкоріненим в саму етнічність.

Аналіз конфлікту згідно з традиціоналістським підходом передбачає винятковість і важливість етнічної ідентичності. Лише кілька інших характеристик індивіда чи спільноти визначені так само, як етнічність. З цього погляду етнічний конфлікт є „*sui generis*” – те, що можна дізнатися про цей конфлікт, ніяк не співвідноситься зі знаннями про соціальні, політичні чи економічні конфлікти.

Найбільшим об’єктом критики у традиціоналістському підході є теза про усталену ідентичність окремих індивідів і груп та його неспроможність пояснити зміни конфлікту в часі і просторі. Підхід також критикують за нездатність пояснити утворення нових і похідних ідентичностей, за неспроможність встановити причини тривалого існування відносно мирних взаємин груп, у яких етнічна ідентичність є виразною ознакою.

На відміну від „традиціоналістського”, „інструментальний” підхід наголошує на тому, що етнічність не історичне явище, а радше наслідок мінливих обставин. З цієї точки зору етнічний конфлікт є одним з проявів групового конфлікту, у якому етнічність є ресурсом групової мобілізації. „Інструментальний” підхід розглядає етнічність як засіб в руках окремих індивідів, груп чи еліт для досягнення певних, часто матеріальних цілей [17]. Тобто, етнічність вважається одним з ресурсів, який політичні лідери мобілізують для досягнення важливої для спільноти мети.

„Інструментальний” підхід часто використовується в політології і теорії міжнародних відносин для пояснення поведінки етнічних груп в ситуаціях конфлікту. І тут варто звернути увагу на два головні твердження. Перше: коли існують видимі переваги, пов’язані з етнічною ідентичністю, остання створюється чи підтримується як основа для колективних дій. Друге: етнічність визначається ситуаційно, як комплекс соціально визначених характеристик, що мають як усталені, так і випадкові риси. Змінність етнічної ідентичності залежить від конкретної ситуації і стратегічної користі, пов’язаної з нею. Ідея ситуаційної етнічної ідентичності передбачає, що різні етнічні характеристики активізуються в різних ситуаціях задля досягнення очікуваних результатів. Цей підхід розглядає етнічний конфлікт як явище політичного характеру,

спрямоване проти домінації іншої етнічної групи чи дискримінації власної етнічної групи державою. Отже, з цієї точки зору, етнічний конфлікт є одним з проявів групового конфлікту, у якому етнічність є ресурсом групової мобілізації. Критики інструменталізму вказують, що етнічність не є чимось, що може визначатися за бажанням самого індивіда. Вона соціально обумовлена і є результатом соціальної взаємодії [18].

Однією з суттєвих відмінностей у позиціях двох підходів є спосіб пояснення етнічної культури. Предметом дискусії стає те, чи впливає культура на спосіб визначення етносів, чи існують об'єктивні ознаки етнічної культури, чи можна за такі визнати переконання членів групи про їх існування і що в цьому контексті означає теза про історичне існування групи. По суті, суперечка точиться навколо того, чи етнічна ідентичність є груповою категорією, а чи ознакою окремого індивіда, яку він може обрати чи одержати, будучи членом групи. З точки зору інструменталізму, етнічна група є групою інтересу, яка втягується в політичну боротьбу у макросуспільстві.

Спробу поєднати елементи двох попередніх підходів з наголосом на соціальній взаємодії здійснили **конструктивісти** [19]. Наголошуючи, що етнічність ані незмінна, ані повністю відкрита для змін, вони стверджують, що вона є результатом густої мережі соціальних взаємодій. На їхню думку, етнічність не є ознакою індивіда – це, швидше, соціальний феномен. Відтак ідентичність потрапляє до можливостей вибору чи контролю окремої особи. В міру того, як змінюються соціальні взаємодії, змінюється й сама етнічність. Як приклад можна навести формування у багатьох жителів Сербії, Боснії чи Хорватії ще до кінця 1980-х років югославської ідентичності. Проте з розпадом Югославії громадяни цих країн під тиском подій повернулися до своїх етнічних коренів.

Як і інструменталісти, конструктивісти не вважають етнічність конфліктною від природи. Звідси постає потреба пояснити причини вибуху насилля у міжетнічних відносинах. Інструменталісти, як вже зазначалося, розглядають конфлікт як результат активізації етнічних характеристик зусиллями лідерів політичних еліт для реалізації власних інтересів. Конструктивісти ж причини конфлікту вбачають у тому, що може бути визначено як „патологічні соціальні системи”, котрі індивіди не можуть контролювати. Отже, конфлікт є продуктом соціальної системи, а не окремих індивідів. А етнічність, як результат соціальної взаємодії, внаслідок її порушення випадає з-під контролю.

Вивчення етнічних конфліктів з точки зору конструктивістського підходу дозволяє розглядати їх як певний тип групових конфліктів, котрі, проте, також є результатом соціальної взаємодії. До таких конфліктів можна віднести релігійні, регіональні, класові, однак класові та інші матеріально спричинені конфлікти ймовірно визначаються індивідуальними ознаками. Хоча жоден з цих підходів не може цілком

пояснити природу етнічності та етнічного конфлікту, кожен з них визнає, що етнічність має як яскраве емоційне забарвлення, так і значний мобілізаційний потенціал. У конфліктних ситуаціях таке поєднання дуже небезпечне.

Підсумовуючи, варто відзначити, що немає значної суперечності між соціально зумовленою ідентичністю та раціональним усвідомленим вибором ідентичності окремими індивідами і групами. Як вважають деякі автори, ці процеси, як і теоретичні підходи, що їх описують, доповнюють одне одного [20]. Індивіди можуть свідомо обирати ту чи іншу стратегію для досягнення власних інтересів. Оскільки інтереси груп часто бувають несумісними, то виникають об'єктивні протиріччя, які інколи розв'язуються шляхом конфлікту. Це, однак, не означає, що вибір тієї чи іншої стратегії був необґрунтований чи ірраціональний. З'ясування обставин, за яких існує найбільша небезпека вибуху насилля, є важливим теоретичним і прикладним завданням у царині вивчення конфліктів.

Визначення*, типологія та динаміка конфлікту

Західні вчені досить широко розуміють термін „етнічний конфлікт”. Як правило, він використовується для позначення різних протиріч між етнічними групами, націями і навіть державами, а також між етнічною більшістю і етнічною меншістю в багатонаціональних державах. Цей термін використовується також для позначення суспільних рухів етнічного характеру, сепаратизму та іредентизму, різного роду агресії проти етнічних символів. Отже, етнічними часто називають конфлікти з яскравим політичним забарвленням. Різниця між етнічними і політизованими суспільними конфліктами проявляється при порівнянні змінних їх величин. Для аналізу політичних конфліктів характерними змінними є відносна рівність, сила та ієрархічна залежність сторін [21], тоді як для аналізу етнічних конфліктів визначальними змінними вважаються ступінь загрози етнічній ідентичності групи та загроза

* На визначення етнічного конфлікту впливають, передусім, два фактори. 1) **Вибір парадигми.** Останнім часом дослідники етнічних конфліктів все помітніше застосовують різні способи пояснення етнічного конфлікту. Частина авторів, головне етнологів та антропологів, етнічним вважають конфлікт, суть якого полягає у загрозі для етнічної ідентичності групи, тоді як політологи, теоретики міжнародних відносин, соціологи під етнічним розуміють окремих тип суспільних конфліктів, у якому, попри етнічну ідентичність, визначальними є матеріальні чинники (влада, статус, територія тощо). 2) **Характер системних відносин.** Частина дослідників схильна ототожнювати етнічний конфлікт з національним чи міжнародним. Таке розуміння конфлікту вказує на його розгляд як явища зовнішнього чи міжсистемного характеру. Проте інша частина науковців під етнічним розуміє переважно внутрішній чи внутрішньосистемний конфлікт, суть якого визначають відносини „більшості” і „меншості” або держави та однієї чи більше етнічних меншин.

фізичному існуванню [22].

Таке широке розуміння конфлікту зaledве чи може забезпечити чітке визначення поняття, а також використовуватися для аналітичного вивчення явища. Тому я радше схильний використовувати термін „етнічний конфлікт” у вузькому розумінні, що дасть можливість відокремити власне етнічний конфлікт від близьких до нього явищ. Для цього пропоную використати **описові і системні** критерії. Описові критерії дають можливість визначити характерні риси етнічної спільноти або групи, що є основним учасником конфлікту. Більшість дослідників визнає, що етнічні групи мають „приписувані риси” – такі як назва, спільне походження, спільна історична пам’ять і культура, історична територія, певний рівень групової солідарності. Критерій системи дає можливість відокремити етнічний конфлікт від міжнаціонального чи міжнародного. Під системою тут слід розуміти політичну систему певної країни, що, як правило, збігається з кордонами держави. З цієї точки зору етнічним буде лише внутрідержавний конфлікт, суть якого визначають відносини „більшості” та „меншості” або держави та однієї чи більше етнічних меншин. Крім того, пропоную поняття „конфлікт” використовувати і у вузькому розумінні, що дасть можливість відокремити такі явища, як суперництво, конкуренція чи ворожість від конфлікту у власному розумінні цього слова.

Виходячи з вищесказаного, формальне визначення етнічного конфлікту може бути таким: етнічний конфлікт – це боротьба між двома чи більше етнічними спільнотами, у якій поряд із взаємно важливими політичними, економічними, соціальними, культурними чи територіальними питаннями йдеться про загрозу етнічній ідентичності чи/або фізичному існуванню сторін.

Умови, що визначають тип конфлікту

Критерій характеру системних відносин дає змогу виокремити чотири умови (або ситуації) перебігу конфліктів, що, у свою чергу, уможливило їх типологізацію.

1. Конфлікт відбувається між етнічними спільнотами, що входять до однієї політичної системи, межі якої, як правило, співпадають з кордонами держави.
2. Конфлікт, що виник в результаті розпаду певної політичної системи на території, де одвічно перебували етнічні групи.
3. Конфлікт відбувається між однією суверенною державою і щонайменше однією етнічною спільнотою.
4. Конфлікт між незалежними політичними одиницями (державами), що становлять самостійні політичні системи (**таблиця 1**).

Таблиця 1

Типи етнічних конфліктів

Характер системних відносин	Тип конфлікту	Вплив конфлікту на внутрішню та міжнародну стабільність
Внутрісистемний	а) Внутрішній б) Сепаратизм	Значний
Колапс системи	Той, що виник в результаті розпаду системи	Внутрішня стабільність порушена
Перехідний	а) Інтернаціоналізований б) Іредентичний	Міжнародна і внутрішня стабільність під загрозою
Міжсистемний	Міжнародний	Міжнародна стабільність порушена

Перший тип конфлікту можна визначити як внутрісистемний етнічний. Він характерний для поліетнічних держав, що становлять переважну більшість в сучасному світі. При аналізі такого типу конфліктів важливо враховувати кілька чинників. По-перше, політичне становище і доступ до владних повноважень етнічних груп. По-друге, чи існує збіг класової/соціальної та етнічної нерівності. По-третє, яку роль відіграє у конфлікті держава. Внутрісистемні етнічні конфлікти зручно вивчати з так званої макросоціологічної теорії конфлікту, що акцентує увагу на економічних, соціальних і політичних відмінностях груп всередині суспільства. Було помічено, що коли соціальна нерівність збігається з етнічною, то потенціал виникнення етнічного конфлікту значно посилюється [23].

В ситуації соціальної та етнічної дискримінації етнічна група, яка часто є меншиною, прагне здобути автономію від дискримінаційної системи або повністю вийти з її складу. Останній тип конфлікту визначають як сепаратизм. Сепаратизм був досить поширеним явищем в колишніх імперіях (прикладом може бути український сепаратизм у складі Російської імперії) і зберігає свій вибуховий потенціал в сучасних унітарних і федеративних республіках (Чечня, Квебек, країна Басків, Боснія, Косово). Причини виникнення етнічного сепаратизму можуть мати як матеріальний (територія, влада, статус, ринки тощо), так і нематеріальний, часто символічний характер (загроза для етнічної ідентичності, загроза асиміляції чи етноциду) [24].

Наступний тип конфлікту можна визначити як такий, що виник в результаті розпаду системи (падіння держави). Етнічні групи прагнуть посилити свою безпеку, намагаючись встановити політичний контроль над територією держави. Цей тип конфлікту особливо небезпечний, оскільки з падінням держави традиційні механізми стримування насилля, як правило, не діють. Прикладами таких конфліктів можуть бути польсько-український під час Другої світової війни, балканський

внаслідок розпаду Югославії, знищення Тутсі невеликою частиною Гуту в Руанді 1994 року.

Розпад політичної системи або падіння держави можуть бути визначені як занепад раніше чинних правил в одній чи кількох ключових ділянках – військовій структурі, фінансовій, політичному представництві. Однією з найважливіших рис держави є право на монополічне використання сили на своїй території. Втрата контролю над територією є ознакою падіння держави. Якщо це стається, то кожна етнічна група, що перебуває на території колишньої держави, використовує право на застосування сили, виходячи зі своїх інтересів і можливостей. Втрата контролю над територією є достатньою, але не завжди необхідною умовою виникнення етнічного конфлікту. Падіння держави може бути спричинене внутрішніми або зовнішніми чинниками. Серед внутрішніх особливе значення має діяльність політичних еліт, гостра політична криза та жорстке протистояння всередині владної верхівки (як у випадку СРСР і Югославії).

До зовнішніх чинників слід віднести порушення політичної стабільності в регіоні чи в світі. Часто це зумовлюється воєнними діями, які прямо, у випадку розширення конфлікту, чи опосередковано, у випадку міжнародних санкцій, впливають на стабільність політичного режиму в окремій країні [25].

Третій тип конфлікту пов'язаний з перехідним характером системних відносин, тобто виходом конфлікту за межі державних кордонів. Його можна визначити як інтернаціоналізований. Конфлікти такого роду особливо небезпечні для регіональної стабільності. Для їх локалізації часто застосовуються гуманітарні інтервенції міжнародних сил безпеки або міжнародних організацій. Іноді до цього вдаються сусідні держави задля захисту етнічних родичів або ж використовують їх як нагоду приєднати територію і населення сусідньої держави. Такий різновид інтернаціоналізованого конфлікту можна визначити як іредентизм. Іредентизм – це протилежність сепаратизму; він також супроводжується насиллям і часто перетворюється на повномасштабні війни (загарбання 1938 року Судетської області Чехословаччини нацистською Німеччиною, спроби Вірменії приєднати Нагорний Карабах 1992 року, багаторазові спроби Туреччини і Греції приєднати Кіпр).

Останній тип конфлікту може бути визначений як міжсистемний. Ініціюють його переважно домінуючі етнічні групи в межах суверенних держав. Конфлікти такого типу набувають форми повномасштабної війни і є предметом аналізу соціології війни і теорії міжнародних відносин.

Форми вияву і динаміка етнічних конфліктів

Динаміка етнічного конфлікту подібна до динаміки більшості групових конфліктів. Тому для аналізу розвитку етнічного конфлікту пропонуємо

використовувати розроблену соціологами загальну модель розгортання групового конфлікту [26]. У ній конфлікт розглядається як процес, що передбачає, як правило, шість етапів.

Загалом можна виокремити передконфліктну ситуацію і власне конфлікт.

Передконфліктна ситуація охоплює 3 стадії: 1) поява суперечностей у групових відносинах (латентний конфлікт); 2) раціоналізація суперечностей і їх асоціація з певною системою цінностей (усвідомлений конфлікт); 3) виникнення напруження, стресів, неспокою, ворожих почуттів у свідомості членів груп (відчутий конфлікт). Ці стадії супроводжуються такими психологічними явищами, як ворожість, негативне ставлення одних груп до інших, суперництво тощо. Домінуюча настанова – ворожість, що є лише психологічним явищем, певним емоційним станом і передумовою конфліктної поведінки. Ворожість не обов'язково виливається в конфлікт і не в кожному конфлікті ворожість є визначальним фактором. Вона може розглядатись як змінна величина, що характеризує конфлікт як соціальне явище.

Коли нагромаджена психологічна напруга виливається у ворожі дії, спрямовані на задоволення власних інтересів всупереч інтересам іншої сторони, або ж на навмисне спричинення шкоди опонентові, тоді конфлікт переходить з психологічного до поведінкового рівня: 4) початок відкритого конфлікту полегшується випадковим чи навмисне спланованим інцидентом. Перехід від психологічного до біхевіорального рівня розвитку конфлікту свідчить про початок власне конфлікту, який розвивається здебільш за висхідною як система дій і протидій; 5) наступна стадія розвитку конфлікту виникає тоді, коли у сторін з'являється бажання нормалізувати ситуацію, що зумовлюється або перемогою однієї зі сторін, або вичерпанням сил учасників конфлікту; 6) останній етап розвитку конфлікту починається від моменту припинення конфлікту і закінчується встановленням нових відносин.

Запропонована модель дає можливість відокремити власне конфлікт від суміжних явищ, які часто супроводжують етнічні відносини, але не становлять суті конфлікту. Найтиповішими формами прояву антагоністичних етнічних відносин вважаються: 1) суперництво як „об'єктивне” змагання групових інтересів. Це комплекс заходів, обраних сторонами для демонстрації своєї переваги на шляху реалізації власних інтересів. Суперництво є своєрідною формою боротьби, але боротьби за визнання, боротьби радше конструктивної і рідко безпосередньої; 2) ворожість як антагонізм, що живиться ворожими почуттями. Ворожість виникає, коли одна зі сторін розглядає іншу як ворога. Ця форма прояву антагоністичних відносин може розглядатись як конфлікт у когнітивному плані. Вона відрізняється від суперництва, оскільки в певних ситуаціях сторона може вбачати ворога серед тих, з ким вона не має жодного

суперництва. Ворожість добре зберігається в історичній пам'яті і за допомогою стереотипів передається від покоління до покоління; 3) боротьба або дії, спрямовані на завдання шкоди чи знищення опонента. Боротьба становить власне конфлікт у біхевіоральному значенні. Вона не обов'язково означає пряму фізичну взаємодію, як це трапляється в екстремальних ситуаціях, а може набувати вигляду прихованої агресії, тиску у формі погроз, блокування комунікацій, формування ворожих коаліцій тощо.

Як бачимо, етнічний конфлікт як теоретична проблема та емпіричне явище ще далеко не вивчений феномен. Попри значну кількість наукової літератури найбільше проблем існує саме в ділянці теоретичного вивчення конфлікту. Й донині серед дослідників немає єдності ні щодо визначення поняття, ні щодо методів його вивчення, ні щодо причин виникнення, типології, механізмів врегулювання. У запропонованому у статті підході наголошується на розгляді етнічного конфлікту у вузькому розумінні як явища внутрісистемного. З одного боку, це дозволяє відокремити його від міжнародних конфліктів, де ініціаторами часто стають домінуючі етнічні групи, але учасниками – суверенні держави. З іншого боку, це дає можливість відмежувати етнічний конфлікт від інших форм антагоністичних етнічних стосунків, в першу чергу таких, як суперництво і ворожість. Суттю етнічного конфлікту є боротьба за важливі колективні матеріальні та нематеріальні цінності. Боротьба може набувати вигляду як прямої фізичної конфронтації, так і непрямих агресивних дій. З метою запобігання і врегулювання етнічних конфліктів подальші наукові пошуки варто зосереджувати навколо виявлення умов, за яких відносини між етнічними групами можуть перерости у відкрите, насильницьке протистояння.

Література:

1. Детальніше про це див. **Clinton F. Fink**, Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict // Journal of Conflict Resolution, 1968, Vol. XII, №4, pp. 412 - 457. Тут варто також відзначити, що існує кілька окремих прямих і непрямих теорій етнічної мобілізації, які, проте, служать для пояснення причин виникнення етнічних конфліктів і не можуть розглядатись як цілісна теорія етнічного конфлікту. (Див. **Raymond Taras, Rayat Ganguly**, Understanding Ethnic Conflict. The International Dimension. Second Edition. Longman 2002. pp. 10 - 25).
2. **R. Dahrendorf**, Class and Class Conflicts in Industrial Society. Stanford University Press, 1959, p. 10.
3. Див., наприклад, **K. Singer**, The Idea of Conflict. Melbourne:

Melbourne University Press, 1949.; **D. Hager**, Introduction: Religious Conflict // Journal of Social Issues, №12, 1956, pp. 3 - 11.; **M. Janowitz**, Military Elite and the Study of War // Journal of Conflict Resolution, №1, 1957, pp. 9 - 19.

4. Див., наприклад, **D. Carment, P. James**, (eds) Wars in the Midst of Peace: The International Politics of Ethnic Conflict. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1997.; **T. R. Gurr**, Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century. Washington, DC: US Institute of Peace, 2000.; **D. L. Horowitz**, Ethnic Groups in Conflict. Brekeley, CA: Univers. of California Press, 1985.

5. Див. визначення в „Словнику-довіднику термінів з конфліктології”, Чернівці - Київ, 1995, с. 215.

6. Про це детальніше див. **Ю. Мацієвський**, Конфліктологія: що та як вивчати? // Людина і політика. - №1, 2000.

7. Див. **R. Williams**, The Sociology of Ethnic Conflicts: Comparative International Perspective // Annual Review of Sociology Vol. 20, 1994 pp. 49 - 79.; **J. Mucha**, Konflikt Etniczny Jako typ Konfliktu Społecznego // Konflikt Etniczny, Instytut Etnologii, PAN, 1995. s. 32 - 38.

8. Див. **T. R. Gurr**, Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts, Washington, DC: US Institute of Peace, 1993.

9. Детальніше див. **J. B. Rule**, Theories of Civil Violence, University of California Press, 1998.

10. **K. Kwasniewski**, Konflikt Etniczny // Sprawy narodowosciowe, 1, 1990, s. 39 - 53., **S. Szynkiewicz**, Konflikt Tozsamosci, Tozsamosc w konflikcie // Konflikt Etniczny, Instytut Etnologii, PAN, 1995, s. 15 - 30.

11. Див. **R. Fisher**, The Social Psychology of Intergroup and International Conflict Resolution, Springer-Verlag Publishers, 1990.

12. **R. A. Le Vine and D. T. Campbell**, Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior. John Wiley, New York and London, 1972.; **L. Festinger**, A Theory of Cognitive Dissonance, Stanford: Stanford University Press, 1962.; **J. Galtung**, A Structural Theory of Aggression // Journal of Peace Research, 1964, №1, pp. 167 - 191.; **T. R. Gurr**, Why Men Rebel. Princeton: Princeton University Press, 1970.; **J. Davies**, Aggression, Violence, Revolution and War in J. N. Knutson (ed.) Handbook on Political Psychology, Jossey-Bass, San Francisco and London, 1975.; **Jh. Burton**, (ed.) Conflict: Human Needs Theory. Macmillan, London, New York, 1996.

13. Див. **W. Connor**, Ethnonationalism: The Quest for Understanding, 1994.; **T. R. Gurr**, Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts, 1993; **P. Brass**, Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison. 1991 Newbury Park, CA: Sage, 1991.; **M. Esman**, Ethnic Politics, Ithaka, NY: Cornell University Press, 1994.

14. Див., наприклад, **D. Carment, P. James**, Internal Constraint and

Interstate Ethnic Conflict // Journal of Conflict Resolution, Vol. 39, №1, March 1995, pp. 82 - 109.

15. **C. Geertz**, Old Societies and New States: The Quest for Modernity in Asia and Africa, Glencoe, Il.: Free Press, 1963.; **Harold Isaaks**, Basic Group Identity: The Idols of the Tribe // Ethnicity, №1, 1974, pp.15 - 42.

16. **Van den Berghe**, The Ethnic Phenomenon. New York / Oxford: Elsevier, 1983.

17. **D. Lake, D. Rothchild**, Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict in Lake and Rothchild eds., The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.; **P. R. Brass**, Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison. 1991.

18. **M. Esman**, Ethnic Politics, 1994.

19. Див., наприклад, **B. Anderson**, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism NY: Verso, 1993.; **R. Brubaker**, Nationalism Reframed: Nationhood and National Question in the New Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

20. Див. **H. Meadwell**, Cultural and Instrumental Approaches to Ethnic Nationalism // Ethnic and Racial Studies, Vol.12, №3, 1989, pp. 309 - 328.

21. Див. **Q. Wright**, The Nature of Conflict// Western Political Quarterly, 1951, Vol. 4, №2, pp. 193 - 209.

22. Див. **Slawoj Szynriewicz**, **Konflikt Tozsamosci**, Tozsamosc w konflikcie // Konflikty Etniczne, Instytut Etnologii, PAN, 1995, s. 15 - 30; **D. A. Lake, D. Rothchild**, Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict // International Security, 1996, vol. 21, №2, pp. 41 - 75. З цієї нагоди варто нагадати думку польського соціолога К. Квасневського, який зауважив, що про етнічний конфлікт найчастіше говориться з перспективи слабшої сторони, тоді як сильніші, як правило, не називають етнічними конфліктами, у яких беруть участь. (**K. Kwasniewski**, Konflikt Etniczny // Sprawy narodowosciowe, №1, 1990, s. 39 - 53.

23. Див. **D. L. Horowitz**, Ethnic Groups in Conflict. Berkley, CA: University of California Press, 1985.

24. Детальніше див. **A. D. Smith**, Towards a Theory of Ethnic Separatism // Ethnic and racial studies, 1979, Vol. 2, №1, pp. 21 - 37.

25. Подібні застереження були буквально сприйняті Туреччиною напередодні військової операції в Іраку 2003 р. з метою підтримки своєї безпеки у випадку ірредентистичного руху курдів.

26. **H. Bialyszewski**, Teoretyczne Aspekty Sprzecznosci i Konfliktow Spoecznych, Warszawa, PWN, 1983, s. 52 - 54.

Сутність понять „локальна війна” і „воєнний конфлікт” та їх типологія

Сергій Сірий,
підполковник,
ад'юнкт Військового інституту
Національного університету ім. Т. Шевченка

Постання багатопольного світу замість біпольного в умовах глобалізації супроводжується сплеском цілої низки конфліктів, характерною ознакою яких є перехід їх з глобального рівня на регіональний і локальний. Локальні війни і воєнні конфлікти становлять сьогодні одну з основних загроз як для національної, так і для міжнародної безпеки. У статті аналізуються й уточнюються схожі за змістовим навантаженням поняття і категорії (які, зокрема, є базовими у воєнній конфліктології), а саме „локальна війна” і „воєнний конфлікт”; розглядається їх типологія.

Розвиток цивілізації й усвідомлення людством взаємозалежності і взаємопов'язаності сучасного світу не змогли виключити війни і воєнні конфлікти як засіб силового вирішення міждержавних, релігійних, етнічних та інших протиріч. Вихід з конфліктних ситуацій за допомогою зброї, як не прикро це констатувати, залишається прикметною рисою сучасної епохи. Тільки з 1990 по 2004 рік у світі майже 57 разів спалахували локальні війни та воєнні конфлікти, і лише чотири з них за своєю природою були міждержавними [21, с. 121]. Є всі підстави стверджувати, що на межі XX – XXI століть глобальна ситуація, стосовно безпеки, змінилася докорінно; вона характеризується завершенням „холодної війни”, становленням нової моделі світового порядку. Старі загрози зникли, проте замість них з'явилися нові, часом значно небезпечніші. У багатьох регіонах поширилось міждержавне суперництво на регіональному і місцевому рівнях, що зумовлює посилення небезпеки виникнення локальних війн і воєнних конфліктів, більшість з яких набирають форм збройного протистояння. Отже, поява багатопольного світу замість світу біпольного в умовах глобалізації супроводжується сплеском цілої низки конфліктів, характерною ознакою яких є перехід

їх з глобального рівня на регіональний і локальний. Локальні війни і воєнні конфлікти становлять сьогодні одну з основних загроз як для національної, так і для міжнародної безпеки. Нові реалії вимагають нового осмислення змісту таких понять і категорій, як „локальна війна” і „воєнний конфлікт”.

В науковій літературі спостерігаються дуже різні підходи до означеної проблематики. Це пояснюється переважно різницею у трактуванні змісту понять „локальна війна” і „воєнний конфлікт”. Для наукової класифікації локальних війн і воєнних конфліктів потрібно, на нашу думку, узагальнити, перш за все, визначення поняття „війна”. В історії політичної думки віддавна простежуються два протилежні підходи щодо цього поняття. З одного боку, визнання її закономірним, природним явищем, необхідним для суспільства (Геракліт, Платон, Аристотель, А. Августин, Ф. Аквінський, Г. Гегель, К. Клаузевіц, Ф. Ніцше). Сучасна школа „політичного реалізму” (Г. Моргентау, В. Ослоп, У. Інтворт, А. Шлезінгер) розглядає війну як засіб боротьби за світову гегемонію та захист національних інтересів; школа природного детермінізму (Дж. Блейнін, А. Меерло) – як наслідок притаманної психологічному стану людини агресивності; школа технологічного детермінізму (Т. Веблен, А. Тоффлер) – як прояв іманентних сучасній зброї властивостей. Прибічники протилежної точки зору вважали війни неприпустимими і шукали шляхів для їх відвернення або, принаймні, обмеження (П. Дюбуа, І. Подобрат, Я. А. Коменський, І. Бентам, К. Маркс та інші). В соціально-політичних і вєнно-теоретичних працях цих мислителів є чимало важливих ідей стосовно природи, характеру, соціальної сутності і ролі війни як соціально-політичного явища.

Найбільш системного вигляду положення про війну набули у творах К. Клаузевіца, на ідеї котрого неодноразово посилялися і класики марксизму-ленінізму в процесі вироблення своєї концепції. У праці „Про війну” він обґрунтовує діалектичний зв’язок війни з політикою. „Дійсна війна” в його розумінні є продовженням політики „втіленого розуму держави”, котра реалізує „всезагальну ідею війни” в межах потреб державної політики [4, с. 55, 57, 58]. К. Клаузевіц підкреслює, що війна є не просто продовженням політики держави, а продовженням політики засобами збройного насильства [4, с. 55 – 56].

У політологічному енциклопедичному словнику війна розуміється як збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або соціальними, етнічними та іншими спільнотами; засіб боротьби за світову гегемонію та захист національних інтересів [17, с. 79]. У політологічному довіднику війна визначається як соціальне явище, одна з форм розв’язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами насильницькими засобами [18,

с. 76]. Війна – це соціально-політичне явище, що являє собою найбільш гостру форму розв’язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та ін. протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами засобами збройного насильства [15, с. 10].

Згідно з сучасними військово-теоретичними поглядами, ми визначаємо війну як соціально-політичне явище, пов’язане з докорінною зміною характеру відносин між державами, народами, націями, класами і соціальними групами та переходом протиборчих сторін від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для вирішення певних суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч. Підсумовуючи, зазначимо: при всьому розмаїтті поглядів на війну загальновизнаним є її зв’язок з політикою. В їх складній взаємозалежності визначальним є соціально-політичні чинники. Глибинні причини, справжній механізм виникнення війни зумовлюється багатофакторним комплексом причинно-наслідкових зв’язків, вкрай загостреними суперечностями, які вже не можуть бути вирішені політичними засобами, без застосування насильницьких засобів. Отже, мають місце певні розбіжності у трактуванні поняття війни, які відповідають різним науковим парадигмам, але за суттю вони однакові.

Західні вчені всебічно досліджували умови, причини і чинники виникнення конфліктів, їх специфіку, стадії розвитку і функції в суспільстві й на основі цього розробили різноманітні типології конфліктів. Особливого поширення набули концепції: „загальної теорії конфлікту” (К. Боулдінг), „позитивно-функціонального конфлікту” (Л. Козер), „конфліктної моделі суспільства” (Р. Дарендорф), „міжнародного конфлікту як особливого роду суспільного конфлікту” (К. Дойч, К. Мітчелл, Б. Броді, Р. Патнем, М. Херманн), „теорії принципів переговорів” (Дж. Бертон, Р. Даль, Р. Фішер). У зв’язку з цим є всі підстави погодитися з думкою російського вченого П. Циганкова, який стверджує, що „типологія конфліктів така ж багатоманітна, наскільки багатоманітні їх визначення і так само залежить від точки зору, цілей аналізу тощо” [12, с. 409]. Все це передбачає визнання множинності типології і дає поштовх для подальших спроб побудови її в наукових розвідках. Окреслена проблематика знайшла своє відображення в наукових працях вітчизняних і російських вчених.

Український дослідник В. Мандрагеля зазначає: „У всіх випадках на перший план методологією діалектичного матеріалізму висувається соціально-політична складова війни, що дозволяло з’ясувати, в ім’я чого вона ведеться, продовженням політики яких класів є. У той час класифікація воєн здійснювалася на основі класового підходу, який передбачає оцінку явищ, подій з точки зору інтересів лише окремих

соціальних груп суспільства” [6, с. 200].

На основі класового підходу були сформовані наступні підстави для класифікації війн. I. Історичні. Вони поділялися на дві групи: а) за зв'язком з епохою (рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, переходу від капіталізму до соціалізму); б) за впливом на хід історії (прогресивні, реакційні). II. Соціально політичні, які містять у собі класифікацію воєн а) за типом суперечностей (між державами протилежних систем, громадянські, колоніальні, між капіталістичними державами); б) за соціально-політичним характером (справедливі, несправедливі). III. Військово-технічні: (оборонні, наступальні, маневрені, позиційні, ядерні, звичайні, комбіновані). IV. Масштабні: (швидкоплинні, затяжні, світові, локальні, коаліційні, двосторонні) [5, с. 26].

Перші дві групи класифікації відбивали погляди більшості науковців радянських часів на соціальний та політичний характер війни.

Погляди західних вчених щодо класифікації війн доповнюють одне одного за різними ознаками.

Проте останнім часом спостерігається певна динаміка щодо уточнення основ класифікації, що безперечно пов'язано з суттєвими змінами у багатьох сферах життєдіяльності суспільства: політиці, економіці, безпеці тощо.

Генерал-полковник В. Баринькін аналізує тенденції розвитку військово-політичної обстановки у світі, оцінює її як кризово-нестабільну і робить висновок, що за відповідних умов будь-який збройний конфлікт може перерости в локальну війну, а остання – у великомасштабну [2, с. 7]. Він запропонував наступну класифікацію локальних війн. Соціально-політичні, які, в свою чергу, поділяються: а) по відношенню до національних інтересів; б) за типом суперечностей; в) за характером політичних цілей. Введена відносно нова підстава класифікації воєн за правовою основою: а) порушують міжнародне право; б) у відповідності до міжнародного права. За масштабами В. Баринькін поділяє локальні війни на такі, які ведуться в окремому районі, на напрямках та в регіоні, а також вводить нову підставу класифікації за силами, що застосовуються: прикордонні війська, внутрішні війська, війська прикриття, мобільні сили, іррегулярні формування, оперативні резерви. Він (на нашу думку, помилково) поділяє війни за соціально-політичними ознаками на ті, що ведуться між індустріально розвинутими країнами; між індустріально розвинутими країнами і країнами середнього і низького рівня розвитку; між країнами середнього та низького рівня розвитку; між країнами, що розвиваються (при підтримці індустріально розвинутих держав); між державами федерації, що розпадається [2, с. 10].

Можна цілком погодитися з думкою В. Мандрагелі, що відбулася підміна соціально-політичної складової класифікації війн суто технократичним підходом, на який суттєвий (якщо не визначальний)

**Сутність понять „локальна війна”
і „воєнний конфлікт” та їх типологія**

Сергій Сірий

вплив мають особливості економічного рівня розвитку і політичного устрою Російської Федерації. На сьогодні розвиток держав вимірюється не тільки і не стільки показниками промисловості, скільки якісними параметрами та чисельністю новітніх (насамперед – інформаційних) технологій, рівнем освіти, фундаментальних і прикладних наукових досліджень тощо [6, с. 203].

Російський вчений А. Клименко запропонував наступну класифікацію можливих воєнних конфліктів (війн). Соціально-політичні, які, поділяються: а) по відношенню до національних інтересів (відповідають або не відповідають їм); б) за типом суперечностей (політичні, економічні, територіальні, національно-етнічні, релігійні); в) за соціально-політичним складом сторін (міждержавні, національно-визвольні, громадянські); г) за характером політичних цілей (загарбницькі цілі, відновлення міжнародного миру, захист суверенітету і територіальної цілісності).

Автор вважає, що правомірною є класифікація війн за правовою підставою: а) порушують міжнародне право, б) у відповідності до міжнародного права. Військово-технічні та масштабні підстави поділу війн були зведені автором до єдиної групи (стратегічної). Вона складається з класифікації: а) за масштабами (воєнні акції, локальні, світові; скороминучі й затяжні; коаліційні та двосторонні); б) за способом ведення воєнних дій (наступальні й оборонні; маневрені та позиційні); в) за засобами, що застосовуються (ядерна, із застосуванням неконвенційних засобів ураження, із застосуванням звичайних засобів ураження); г) за напруженістю (високої, середньої та низької інтенсивності) [5, с. 34].

Аналізуючи соціально-політичну сторону війни, замість класової складової А. Клименко вводить поняття „національні інтереси”, яке пов’язується з класовими інтересами або інтересами політичних еліт, однак має більш опосередкований характер порівняно з традиційною оцінкою суто класової спрямованості війн.

Приміром, російський дослідник В. Насіновський локальні війни відносить до конфліктів середньої і низької інтенсивності і пропонує наступну класифікацію.

1. Територіальні конфлікти: а) прикордонного характеру; б) збройного зіткнення в суперечці за оволодіння конкретною територією.

2. Міжетнічні, міжобщинні, міжплеменні, міжконфесійні конфлікти („війни несхожості”: „ми – вони”, „війни старшинства”).

3. Економічні війни – які перейшли в стадію збройного протистояння і зіткнення, конфлікти в боротьбі за сфери економічного впливу, ринки збуту, шляхи транзиту, в тому числі міждержавні, регіональні, транснаціональні мафіозні „розборки”.

4. Громадянські війни – боротьба класів, соціальних і політичних угруповань за владу, за домінування в суспільстві, повстання проти диктатури, певного політичного режиму.

5. Сепаратистські війни – результат „суверенізації” новоутворень, намагань вийти з-під контролю „метрополії” („неоантиколоніалізм”).

6. Ідеологічні війни – (війни вільнодумства: комуністичного – капіталістичного, комуністичного – фашистського, геноцид на расовому, національному, конфесійному ґрунті).

7. „Несамовиті рухи” – війни з невизначеною мотивацією, серії терористичних і диверсійних актів з метою залякування, війни псевдореволюційних угруповань за принципом „проти всіх”.

8. „Війни національних інтересів” (захист політико-економічних інтересів державами-гегемонами в різних точках земної кулі під виглядом захисту демократичних цінностей і підтримання світового порядку).

9. „Війни (операції) з підтримання миру” – захист демократичними країнами, регіональними союзами або світовою спільнотою політико-економічних інтересів і демократичних цінностей, які відповідають загальноприйнятим стандартам світового порядку.

10. Війни-казуси – локальні, як правило короточасні, навмисні або ненавмисні зіткнення військових підрозділів і об’єктів, які належать різним країнам і перебувають в режимі бойового чергування, плавання, польоту, прикордонного дозору тощо [8, с. 13 – 14].

В. Насіновський значно спрощує класифікацію, не розмежовуючи локальних війн за соціально-політичною ознакою, проводить поділ війн не за видовою ознакою, а за формою.

В. Золотарьов вважає, що за основу класифікації сучасних локальних війн і збройних конфліктів необхідно брати кількісні показники, такі як розмах і тривалість воєнних дій; площа території, на якій розгортається конфлікт; кількість держав, які перебувають у стані війни; кількість залучених військ тощо [19, с. 23].

У зв’язку із зростанням ролі інформаційної складової у збройному протистоянні в умовах глобалізації і розбудови інформаційного суспільства окремі дослідники (І. Воробйов, В. Гулін, Г. Почепцов, В. Сліпченко) вважають правомірним введення терміну „інформаційна війна”, коли мета протистояння досягається суто засобами інформаційної боротьби. Інакше цю інформаційну складову варто розглядати як один із видів всебічного забезпечення і супроводження війни.

Отже, відбувається подальша деталізація та уточнення класифікації війн (локальних війн) та воєнних конфліктів, що відображає трансформацію суспільно-політичних відносин.

Розглянемо поняття „локальна війна” і „воєнний конфлікт”.

Термін „локальна війна” з’явився наприкінці 1950-х років. В США Г. Кіссінджер та його однодумці виступили з „концепцією обмеженої війни” та визначили її як міжнародний збройний конфлікт, що розгортається відносно невеликими силами двох-трьох держав, ведеться з обмеженими політичними і воєнними цілями, внаслідок чого вона може бути лімітована

**Сутність понять „локальна війна”
і „воєнний конфлікт” та їх типологія**

Сергій Сірий

за територією, бойовими силами і засобами, що застосовуються, та часом [7, с. 7, 10]. У словнику-довіднику з військово-історичної термінології локальна війна визначається як збройний конфлікт, якому притаманний характер прикордонного зіткнення або зіткнення в суперечці за оволодіння конкретною територією, міжетнічного (міжобщинного, міжплемінного) або міжконфесійного зіткнення, боротьби за сфери економічного впливу [20, с. 124]. Локальна війна є обмеженим за політичними цілями і розмахом ведення воєнних дій, збройним зіткненням між двома чи кількома державами, що зачіпає їхні політичні, економічні, національні, територіальні, етноконфесійні та інші інтереси. Характерними її рисами є обмежений просторовий розмах ведення воєнних дій, участь у ній незначних за чисельністю військ (сил), застосування звичайної зброї. До локальних війн відносять також внутрішньодержавні та громадянські війни [19, с. 23]. За визначенням В. Насіновського локальна війна – це поширений вид макрогрупових соціальних конфліктів, які переходять в насильницькі форми боротьби, самоствердження, покарання або придушення протилежної сторони [8, с. 6].

„Воєнний конфлікт” – досить поширене поняття, яке використовується як у повсякденні, так і в офіційних документах, наукових працях, публіцистичній літературі. Воно вживається разом з різними предикатами: „обмежений”, „локальний”, „регіональний”, „етнічний”, „територіальний”, „релігійний”, „ракетно-ядерний” тощо. На думку вітчизняних вчених, суттєвою ознакою воєнного конфлікту слід вважати масштабність. Згідно з пропонованою ними базовою типологією воєнних конфліктів, локальна війна є їх складовою – на відміну від світової практики, де збройний конфлікт розглядається як стадія воєнного конфлікту. В широкому розумінні воєнний конфлікт є гострою формою зіткнення сторін щодо розв’язання суттєвих протиріч в процесі соціальної взаємодії із застосуванням збройної сили [11, с. 6, 7, 17]. У вузькому розумінні – це одна з форм збройних сутичок із застосуванням регулярних та іррегулярних збройних формувань, які не переходять у війну [2, с. 7]. „Воєнний конфлікт – сутичка, протистояння, форма вирішення протиріч між державами, соціальними групами із застосуванням збройної сили” [19, с. 54]. А. Клименко воєнний конфлікт визначає як будь-яке збройне зіткнення, форму вирішення протиріч між державами, різними соціальними групами із застосуванням воєнної сили [5, с. 29]. У Воєнній доктрині України (редакція 2004 року) воєнний конфлікт визначається як спосіб розв’язання суперечностей між державами з двостороннім застосуванням зброї або у разі збройного зіткнення всередині держави. Він може відбуватися у формі: регіональної війни (конфлікт середньої інтенсивності); війни між державами (коаліціями держав), які для досягнення своїх політичних цілей

використовують усі наявні сили та засоби, не виключаючи застосування зброї масового ураження; локальної війни (конфлікт середньої інтенсивності) – війни між державами, що ведеться з обмеженими цілями, для досягнення яких використовуються звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу і району їх застосування; збройного конфлікту (конфлікт низької інтенсивності) – обмеженого збройного зіткнення між двома державами чи збройного зіткнення всередині держави, яке є сукупністю воєнних (бойових) дій і не переходить у війну (коли немає правового акта про оголошення стану війни) [13, с. 6].

Г. Перепелиця пропонує ввести поняття „воєнно-політичний конфлікт”, обґрунтовуючи це тим, що, на відміну від воєнного конфлікту, у воєнно-політичному конфлікті розвиваються і розв’язуються тільки політичні суперечності. Воєнно-політичний конфлікт і війна мають загальну сутнісну ознаку – політичну суперечність, яка розв’язується у формі збройної боротьби за допомогою воєнної сили. Водночас, на його думку, ці поняття не тотожні. Війна не включає всього розмаїття процесів, форм і способів розв’язання суперечності. Політичні суперечності у війні, як правило, розв’язуються тільки у формі збройної боротьби. Без збройної боротьби немає війни. А воєнно-політичний конфлікт – це боротьба у різних формах, де, безумовно, превалює збройна боротьба, але остання не є обов’язковим моментом виникнення конфлікту. Обов’язковим моментом воєнно-політичного конфлікту, його необхідною ознакою є саме застосування або загроза застосування військової сили. Воєнно-політичний конфлікт – це вид соціальної взаємодії, що являє собою вищу стадію розвитку антагоністичного протиріччя, яке складається стосовно політичної влади і вирішення якого досягається завданням шкоди кожній із сторін за допомогою воєнної сили. Г. Перепелиця зазначає що найбільш типовою формою воєнно-політичного конфлікту є війна [10, с. 12, 16, 63].

В міжнародній юридичній практиці термін „війна” поступово замінюється відносно новим поняттям – „збройний конфлікт”. Термін „міжнародний збройний конфлікт” вперше був застосований в Женевській конвенції 1949 року і, як відзначають Н. Арцибасов і С. Єгоров, ознака „збройний” характеризується застосуванням зброї проти іншої воюючої сторони, тому конфлікт неможливо назвати „збройним”, якщо не застосовується зброя; без цієї ознаки поняття „збройний конфлікт” втрачає свою специфіку [1, с. 33 – 32].

В. Дяченко, М. Цюрупа, П. Шумський вважають, що термін „воєнний конфлікт” значно ширший, ніж поняття „війна”; він охоплює „...всі види організованих форм збройних сутичок соціальних сил як всередині держави, так і на міждержавному рівні, або між коаліціями держав, які характеризуються достатнім рівнем керованого насильства, переходом від мирних до мілітарних способів життєдіяльності з неминуче широким

порушенням прав та свобод населення” [3, с. 30]. Автори відносять поняття „війна” до різновиду воєнного конфлікту і зазначають, що за своєю формою вона є видом збройного конфлікту [3, с. 25].

Звертає на себе увагу те, що переважна більшість науковців лише у загальних рисах позначає межу між локальними війнами і воєнними конфліктами, зближуючи ці нетотожні форми збройного насильства.

За своїм соціально-політичним і стратегічним змістом будь-яка війна є воєнним конфліктом, але не кожен конфлікт є війною. Різницю між ними можна визначити, використовуючи критерії якісного аналізу. Йдеться, перш за все, про „ступінь залучення армії і суспільства до воєнного зіткнення” [9, с. 5]. Для воєнного конфлікту характерне виникнення особливого стану тільки збройних сил (чи певної їх частини) і, можливо, „незначної частини економіки держави” [15, с. 12]. Безумовно, якісні критерії рівневого поділу локальних війн і воєнних конфліктів повинні бути доповнені кількісними (просторовий розмах військових дій, кількість сил, тривалість, інтенсивність, діапазон застосованої зброї, форми і способи бойових дій тощо). Воєнні конфлікти характеризуються порівняно невеликими просторовими межами (окремий географічний район). Збройне протиборство ведеться, як правило, в прикордонних зонах, в окремих районах, на островних територіях тощо. В них беруть участь тактичні, оперативно-тактичні, оперативні (в окремих випадках оперативно-стратегічні) з’єднання збройних сил, як правило, без проведення мобілізаційних заходів.

Крім того, якщо локальні війни мають переважно коаліційний характер, то у воєнних конфліктах союзники двох протиборчих сторін, як правило, участі не беруть, а якщо й беруть, то не в прямій, а в опосередкованій формі, часом таємно. У воєнних конфліктах регіонально-ситуаційні політичні цілі і порівняно невеликі масштаби протиборства обумовлюють координаційний зв’язок між збройною боротьбою та іншими сферами суспільного життя. Застосування збройної сили висувається на перший план, визначає стан воєнного конфлікту в цілому, поєднується з економічною, ідеологічною, науково-технічною, дипломатичною боротьбою. Тому в цілому воєнний конфлікт не призводить до якісної зміни стану суспільства.

Чим локальна війна напруженіша, інтенсивніша, тим більші перетворення відбуваються у всіх елементах надбудови держави і у сферах суспільного життя. З початком такої війни державні органи управління наділяються значно більшими повноваженнями, посилюється централізація влади. Ідеологічний апарат держави в значній мірі обслуговує цілі війни. Економіка перебудовується на воєнні потреби. Відбувається поступова концентрація матеріальних і духовних сил держави.

Як зазначалося, важливо підкреслити міжнародно-правовий аспект,

який відрізняє воєнний конфлікт від війни. Локальне збройне протиборство рідко супроводжується офіційним оголошенням війни між державами-учасницями. В цьому випадку далеко не завжди або ж не в повному обсязі вступають в силу певні правові наслідки, такі як розрив дипломатичних і консульських відносин, відкликання їх персоналу, припинення чинності політичних договорів між країнами (про ненапад, про нейтралітет, про військовий союз) [14, с. 36]. Припиняються також торговельні, фінансові операції, проводиться реквізиція торговельних суден, конфіскація власності і застосування спеціального режиму до громадян іншої сторони тощо [16, с. 78]. Тобто, при воєнному конфлікті загального стану війни немає.

Локальна війна відрізняється від воєнного конфлікту власне у військовому відношенні не так суттєво, як в соціально політичному. В першому випадку йдеться про кількісні військово-технічні характеристики. В другому – про рівень впливу військових дій на основні сфери життя суспільства.

Таким чином, ми, ґрунтуючись на висновках багатьох дослідників, визначаємо локальну війну як збройний конфлікт між державами, що зачіпає їх національні, політичні, територіальні, економічні та інші інтереси, і обмежений за політичними цілями і масштабами ведення військових дій. Воєнний конфлікт розуміємо як гостру форму зіткнення сторін при розв'язанні суттєвих протиріч в процесі соціальної взаємодії із застосуванням збройного насильства, який характеризується особливим станом збройних сил учасників.

Обсяг статті не дає можливості глибше розглянути різницю між локальними війнами і воєнними конфліктами з точки зору їх якісної і кількісної складових. Можемо, проте, констатувати наявність широкого кола підходів у дослідженні типології війн (локальних війн), воєнних конфліктів та їх визначень. Врахування типології і специфіки їх розвитку має сприяти розумінню їх природи та вдосконаленню механізмів запобігання локальних війн і воєнних конфліктів.

Література:

1. Арцибасов И. Н., Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия – М.: Международные отношения, 1989. – 248 с.
2. Барынькин В. М. Локальные войны на современном этапе (характер, содержание, классификация) // Военная мысль. – 1994. – №6. – С. 7 – 11.
3. Дяченко В. І., Цюрупа М. В., Шумський П. В. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів: Ч. І. Історія становлення. – К.: Сфера, 1999. – 128 с.
4. Клаузевиц К. О войне: Пер. с нем. – М.: Издательская корпорация

**Сутність понять „локальна війна”
і „воєнний конфлікт” та їх типологія**

Сергій Сірий

„Логос”, Международная академическая издательская компания „Наука”.
– 448 с.

5. **Клименко А. Ф.** К вопросу о теории военных конфликтов // Военная мысль. – 1992. – №10. – С. 24 - 35.

6. **Мандрагеля В. А.** Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: Монографія – К.: ЄУ, 2003. – 570 с.

7. **Мочалов В. В.** Большая ложь о малых войнах. – М.: Воениздат, 1960. – 115 с.

8. **Насиновский В. Е.** Вооружённые конфликты: поиск решений. – М.: Объединённая редакция МВД РФ, 1996. – 128 с.

9. **Осьмачко С. Г.** Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929 - 1941 гг.): боевой опыт и военная политика. – Ярославль.: Ярославский зенитный ракетный ин-т противовоздушной обороны, 1999. – 221 с.

10. **Перепелиця Г. М.** Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи – К.: Стилос, 2003. – 254 с.

11. **Толубко В. Б., Бут Ю. І., Косевцов В. О.** Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів – К.: НАОУ, 2002. – 68 с.

12. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.

13. Воєнна доктрина України // Вартіві неба. – 2004. – №№61 - 62.

14. Воєнні аспекти міжнародного права: Навчальний посібник. За ред. В. Б. Толубка – К.: Азимут-Україна, 2004. – 240 с.

15. Воєнні конфлікти другої половини ХХ століття: Зб. наук. статей. За ред. С. В. Кульчицького – К.: Ін-т історії Укр., 2004. – 100 с.

16. Война и мир в терминах и определениях. Под ред. Д. О. Рогозина – М.: Издательский дом „ПоРог”, 2004 – 624 с.

17. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

18. Політологія: Довідник. За ред. М. І. Обушного – К.: Довіра, 2004.

19. Россия (СССР) в локальных войнах и военных конфликтах второй половины ХХ века / Под ред. В. А. Золотарёва – М.: Кучково поле, Полиграфресурсы, 2000. – 576 с.

20. Словарь-справочник по военно-исторической терминологии. А. Т. Степанищев, Д. Н. Филиппов – М.: Гуманитарный издательский центр „Владос”, 2004. – 256 с.

21. SIPRI Yearbook, 2005 – Oxford University Press, 2005.

Проблеми інформаційної незалежності держави

Валентин Лисенко,
магістр політології
(Київ)

Становлення інформаційного суспільства, геополітичні перетворення та процеси глобалізації, криза національних держав і деполітизація глобального світу, маніпуляції з системами знаків, образів, смислів для вирішення тих чи інших політичних і соціальних проблем, можливості прихованого впливу на підсвідомість окремо взятого індивідуума і масштабного маніпулювання суспільною свідомістю актуалізують з'ясування ролі засобів масової комунікації в сучасному суспільстві, визнання нової форми протистояння і протидій – не-конвенціональних інформаційно-психологічних війн.

Економічна, політична, інформаційна незалежність відповідає інтересам будь-якої держави. Саме вона забезпечує свободу й розвиток особистості, суспільства і держави, забезпечує їх життєздатність. Інтенсивний розвиток новітніх технологій у сфері комунікацій, глобальні інтеграційні процеси, становлення інформаційного суспільства викликають пильну увагу до можливостей впливу на індивідуальну і масову свідомість, актуалізують проблему інформаційної безпеки.

Застосування інформаційно-психологічних прийомів для захисту своїх інтересів, збереження власних чи здобуття додаткових ресурсів у протистоянні з протилежною стороною притаманне людству з давніх часів. Отже, історію людства цілком обґрунтовано можна розглядати крізь призму інформаційно-психологічних війн (ІПВ). Показово, що, попри об'єктивні процеси, які можна кваліфікувати відповідним чином, і досі чіткого визначення поняття інформаційно-психологічних війн не вироблено. Причини: традиційне сприйняття концепту „війна”; дискусії довкола питання щодо розрізнення понять „інформаційна війна”, „інформаційно-психологічна війна” і „психологічна війна”; проблема визначення пріоритетності інформаційного чи психологічного компонента, що міститься у даному феномені. Певно, ці поняття поєднує інформаційно-

комунікативний простір суспільства, який піддається насильницькому спотворенню, та людська психіка, що зазнає впливу в інтересах протиборчих сторін, котрі прагнуть перерозподілу ресурсів. За означених позицій вважаємо за можливе ототожнювати ці поняття, водночас чітко розрізняючи технічний бік справи, тобто виокремлюючи інформаційно-комунікативні канали і засоби поширення інформації, а також інформаційно-психологічний вплив, що стає визначальним у протистоянні. Слід також зазначити, що в інформаційно-психологічній війні і сам інформаційний простір, і засоби впливу на нього, як технічні, так і суто інформаційно-психологічні (геополітичні, політичні, соціально-економічні, ідеологічні, релігійні доктрини), є ресурсом. Безпосередні ж військові сутички є сьогодні лише елементом інформаційно-психологічних війн, щось на зразок архаїчного „великого кийка”.

Розробки засобів і методів психологічного впливу під контролем і за безпосередньою участю спецслужб відомі ще з кінця XIX - початку XX сторіччя. Їх активно використовували у Першій світовій війні і країни Антанти, і Німеччина. В СРСР вони пов'язувалися з працями В. Бехтерева „Колективно-рефлекторне навіювання”, „Колективна рефлексологія”, „Навіювання і його роль в суспільному житті”, „Навіювання і натовп”; у Німеччині - з геббельсівською пропагандою; у США - зі спеціальними методами впливу на людську психіку першого директора створеного 1941 року Управління стратегічних досліджень США (попередника ЦРУ) генерала У. Донована. Одним із перших його кроків був запит до доктора У. Лангера про створення психологічного портрета А. Гітлера на предмет з'ясування, чим керується фюрер при прийнятті своїх рішень. Портрет фюрера було „зверстано”, до нього було додано й супроводжувальну записку. У. Лангер пізніше пишався, що його передбачення справдилися. Він пророкував: „З кожною поразкою Німеччини фюрер буде все частіше приходити в психічний розлад, на цьому ґрунті він скоріше може скоїти самогубство, аніж прийняти милість переможця і здатися в полон” [1, с. 163].

У. Донован продовжував активно досліджувати всі можливі варіанти впливу на мозок людини, прагнучи підкорити його своїй волі. Він віддав наказ розробити спеціальні тести, які б могли використовуватися для визначення характеристик особистості людини. Саме за цим наказом працював і Г. Мюррей, відомий розробник проективної методики - тематичної аперцепції тесту (ТАТ). Сьогодні підходи, вироблені Г. Мюрреем і його колегами та послідовниками, з відповідними доопрацюваннями активно використовують фахівці з побудови психологічного профілю особистості за відео- і аудіоматеріалами для прогнозування поведінки індивідуума в певній ситуації. Керівники держав і державних установ, публічні політики, національна еліта опинилися під пильним оком фахівців спецслужб розвинутих країн, які

вважають таку інформацію важливим ресурсом впливу на формування внутрішньої і зовнішньої політики держав.

Засоби інформаційного впливу безпосередньо на людину, соціальні групи та соціум в цілому почали розроблятися в межах концепції „психологічних війн”. (Цей термін вперше ввів у науковий обіг 1920 року британський історик Дж. Фуллер, який аналізував перипетії Першої світової війни.) Почали розроблятися теоретичні засади впливу на психологію людини, масову свідомість, апробовувались практичні методики в ході „психологічних операцій” [12, с. 65 - 66]. Всі ці розробки та їх випробування здійснювалися під контролем таємних спецслужб і військових. До роботи залучалися численні наукові та спеціалізовані структури. Такі дослідження здійснювалися не тільки в США, а й в СРСР, Великій Британії, ФРН, Франції та інших країнах. Використовувалися психотропні препарати, різновиди психологічного впливу, в першу чергу – гіпноз, психохірургічні методи. Активно досліджувалися методи впливу ЗМІ на масову аудиторію. Відбувалися пошуки в галузі психотропної зброї і так званого енергоінформаційного обміну. Про спроби встановлення телепатичного зв'язку і проведення сеансів телепатії (передачі інформації від індуктора до реципієнта) відомо чимало, проте ці дані дуже суперечливі. Це стосується, зокрема, американських досліджень серед африканських аборигенів, радянських в середовищі північних народів, знову ж таки американських на атомному підводному човні „Наутилус” та космічному кораблі „Аполлон” і радянські під керівництвом академіка В. Казначеева („Полярне коло”) [10, с. 189] тощо. Уявити розмах досліджень можна за такими даними. До теми „промивання мізків” в США було залучено щонайменше 185 вчених і близько 80 установ – тюрем, фармацевтичних компаній, лікарень, 44 медичні коледжі й університети [14, с. 29]. Добре відомий проведений в СРСР наприкінці 1980-х років широкомасштабний експеримент телевізійних сеансів масового навіювання за участю А. Кашпіровського.

Термін „інформаційна війна” вперше з'явився 1976 року. Починаючи з 1994 року, в США проводяться офіційні наукові конференції з проблем інформаційних війн за участю провідних представників військово-політичного керівництва держави. Вже тоді в США створюється центр інформаційної стратегії і політики, завданням якого стає вивчення можливостей використання інформаційних технологій у військових конфліктах ХХІ сторіччя. У липні 1995 року Національний університет оборони у Вашингтоні здійснив випуск першої групи спеціалістів з інформаційних війн. Наприкінці 1998 року об'єднаний комітет начальників штабів збройних сил США ухвалив документ „Доктрина проведення інформаційних операцій” (Joint document of information operation) [7, с. 185 - 187]. Це і є концепція інформаційно-психологічної війни. До її елементів було віднесено: добування розвідувальної інформації,

дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів противника (в тому числі і з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами обчислювальних мереж, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також заходи для захисту власних інформаційних ресурсів [12, с. 64]. Відтак ризик дезорганізації суспільства через штучно створений інформаційно-організаційний керований хаос, через надлишок чи дефіцит інформації, дезінформацію, загальна керованість великих соціальних груп - справа досяжна.

Безумовно, феномен ІПВ дуже складний. Коли хочеш його „намацати”, то він вислизає з рук мов тінь, обриси якої постійно змінюються. На нашу думку, інформаційно-психологічне протиборство слід визначати у вузькому і в широкому розумінні. У вузькому розумінні розглядати його належить у сфері військового протиборства як інформаційно-технічні та інформаційно-психологічні складові комплексу ІПВ і збройного протистояння, що передують військовим діям і супроводжують їх, а в повсякденній практиці - як окремі інформаційно-психологічні заходи корпоративної конкуренції. У широкому розумінні ІПВ - політичний конфлікт в ситуації геополітичного протиборства держав, головною ознакою якого є насильницький вплив на супротивника.

Багатооб'єктність і багатоаспектність, масштабність покриття (ураження), поєднана з чітко визначеною спрямованістю і вибірковістю, невичерпність інформаційних ресурсів при їх безперервному поповненні, миттєвість долаття великих відстаней, цілеспрямоване використання ресурсів супротивника - основні відмінності інформаційно-психологічних війн від усіх інших. Має місце багаторівнева, багатошарова мережева агресивна структура, „динаміка перетину централізації, децентралізації і транснаціоналізації” [3], якісно різноманітна за засобами і змістом інформаційно-психологічна війна. Вона не потребує легітимзації та відповідає найвищим вимогам анонімності. Прихованість, скритність - іманентна характеристика інформаційно-психологічної війни у мирний час. Звідси - складність не тільки її упередження і протидії її проявам, а й визначення малих інформаційно-психологічних впливів, акторів протистояння. До того ж, як правило, спостерігається неузгодженість в діях кількох зовнішніх сил - учасників ІПВ, різновекторність і нашарованість впливів, що теж ускладнює детермінацію інформаційно-психологічних атак.

Латентність, притаманна інформаційно-психологічним впливам, складність визначення генезису та детермінації проявів, відносно низька вартість при значному ефекті, універсальність - все це посприяло тому, що ІПВ стають поширеним засобом досягнення певних завдань внутрішньої і зовнішньої політики.

Отже, інформаційно-психологічну війну можна визначити як спосіб захисту власних інтересів через збереження своїх ресурсів чи здобуття додаткових шляхом насильницького спотворення інформаційного простору з метою перерозподілу ролей, місця і функцій його суб'єктів для досягнення переваги у політичній, соціальній, економічній, культурній, релігійній та інших сферах.

ІПВ здійснюється у вигляді спеціальних інформаційно-психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї.

Інформаційно-психологічні операції (ІПО) – це сукупність (узгоджених за метою, завданням, часом та об'єктами) форм, методів і засобів інформаційно-психологічних впливів на структуру і процес прийняття рішень. Їх завданням є видозміна чи зрив інформаційного забезпечення супротивника, де особливе місце посідають розвідувальні операції, збирання, опрацювання і подача інформації особам, причетним до прийняття рішень щодо оперативних, тактичних чи стратегічних завдань, а також заходи щодо захисту власних інформаційних, інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних ресурсів. Загалом ІПО можуть спрямовуватися на створення умов, які б ускладнювали прийняття рішень супротивником чи гальмували б цей процес, робили неможливим прийняття правильного рішення або ж змушували приймати рішення, вигідні атакуючій стороні.

ІПО можуть спрямовуватися проти населення загалом або проти окремих соціальних груп; проти політичної, фінансово-економічної, наукової, культурної еліти; проти певних політичних чи військових лідерів, релігійних діячів; проти осіб, відповідальних за прийняття тих чи інших суспільнозначимих рішень. Відтак, особлива увага надається складанню соціально-психологічних портретів цільових аудиторій впливу та психологічних профілів окремих фізичних осіб – об'єктів потенційного нападу. Для цього активно використовуються дані соціологічних опитувань, статистичні дані, вивчається менталітет, панівні стереотипи, традиції і забобони. Про осіб, відповідальних за прийняття рішень, збираються та аналізуються біографічні дані; дистанційно, за допомогою психовізуальних методів діагностики, складаються психологічні портрети; вивчаються схильності таких осіб, їх уподобання і звички; визначаються модель поведінки і спосіб прийняття рішень; вивчаються оточення й особливості міжособистісних стосунків. У підсумку складається досье.

ІПО, як елемент ІПВ, можуть бути складовою військових операцій і традиційної війни в цілому, передувати їм і супроводжувати їх. Водночас спеціальні військові операції можуть бути складовою інформаційно-психологічної війни.

Під **інформаційно-психологічною зброєю** слід розуміти сукупність спеціальних засобів і технологій, що використовуються для насильницького спотворення інформаційно-психологічного простору

супротивника для ураження індивідуальної і масової свідомості. Тобто, байдуже, що то є – технічні чи технологічні аспекти, головною мішенню інформаційно-психологічної війни стає людський розум.

Інформаційно-психологічна зброя може спрямовуватися на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезадаптацію об'єкта впливу; вона може порушувати психічне здоров'я, спонукати до спонтанних, немотивованих, агресивних (чи антисоціальних) дій, спричиняти тимчасові чи незворотні зміни в свідомості особистості, а то й самознищення її.

ІІЗ за формою впливу можна класифікувати умовно так.

Засоби радіоелектронної боротьби, тобто радіоелектронну розвідку, радіоелектронний захист та радіоелектронне придушення. Це пасивні і активні технічні засоби, що працюють в діапазоні електромагнітних хвиль від частки мікрометра до десятків тисяч кілометрів; радіоелектронні засоби інформаційного захисту і спостереження за різними об'єктами. Вони виконують завдання з виявлення та розпізнавання, радіопротидії системам супротивника, встановлення радіоперешкод, створення об'єктів-невидимців та вдаваних цілей з керованими радіолокаційними образами. Викривають, розпізнають та придушують радіоелектронні засоби супротивника.

Програмово-комп'ютерні технології. Це технічні засоби, алгоритми або технології, дія яких спрямовується на ураження комп'ютеризованих систем державного і військового управління супротивника, управління його енергосистемами, транспортом, загальною інфраструктурою життєзабезпечення через ініціалізацію та активацію в інформаційних системах спеціальних руйнівних програмових засобів (програмово-апаратних закладок, комп'ютерних вірусів, системних „хробаків”, інших шкідливих і руйнівних програм), знищення об'єктів збирання, доставки, опрацювання, нагромадження й зберігання інформації, руйнування інформаційних масивів тощо.

Психотронні засоби, які, через застосування відповідного випромінювання, порушують психічний чи психофізіологічний стан, впливають на сприйняття реальності, створюють неможливість адекватно реагувати на ситуацію.

Психотропні засоби, які через застосування певних біологічних чи хімічних реагентів впливають на психосоматику, змінюють загальний психофізіологічний стан особистості, погіршують її самопочуття і розумові здібності, викликають депресію чи панічний страх, галюцинації тощо.

Навіювання і гіпноз, НЛП (нейро-лінгвістичне програмування), інші техніки сугестивного впливу. Тут використовуються особливості людської психіки, завдяки яким особистість може піддаватися навіюванню і програмуванню. Передбачається директивність, тобто категоричність і обов'язковість виконання наказу (у випадку прямого

навіювання) і неусвідомлене беззастережне виконання (під час гіпнотичного впливу). НЛП застосовує методики розщеплення свідомості, дисоціацію, збентеження тощо для позасвідомого введення в індивідуальну і масову свідомість певної інформації. Побудова асоціативних зв'язків і програмування через „якоріння”, використання метафор та інших методів „мови несвідомого”.

Лінгвістичні методи і засоби. Передбачається цілеспрямоване використання певних мовних особливостей, тих чи інших спеціальних зворотів, спеціальної термінології, семантично однозначно не визначеної інформації тощо.

Символьно-семантичний апарат впливу, в тому числі віртуальний символізм, передбачає використання справжніх і штучно сформованих символів, здатних активувати у суб'єкта (перш за все – підсвідомо) певні смисли.

Чутки, плітки. Використовується природність появи і поширення чуток і пліток, які за певних обставин у відповідному середовищі можуть не тільки скеровуватися, а й штучно поширюватися, в тому числі у форматі тривалості та ступеня впливу.

Анекдоти, приказки, прислів'я, що створюються штучно й націлюються на „ураження” суспільної свідомості, формуючи певні конвенції, які стають підґрунтям соціальних і культурних стереотипів, осідаючи в „підвалах” суспільної свідомості.

Технології створення натовпу і управління ним. Передбачають спрямування людей до утворення різних видів натовпу. Використовуються психологічні особливості поведінки людей у натовпі, що відзначаються емоційністю і збудливістю, зростаючим фактором навіювання, категоричністю сприйняття, деперсоналізацією і безвідповідальністю, що проявляється в стихійності й одночасній готовності до негайної дії, схильності до масової істерії і паніки, масової міграції, лжепатріотичного запалу. Виникає можливість спрямування дій людей.

Загальна система обмеженого доступу до інформації. Передбачає примусове відчуження певної категорії інформації з міркувань державної і суспільної необхідності. Обмеження доступу встановлюється грифами на кшталт „державна таємниця”, „особливо важливо”, „цілком таємно”, „таємно” тощо. Застосовується криптографія, тобто шифрування і дешифрування інформації.

Технології заданого інформування і дезінформації. Сукупність маніпулятивних дій з інформацією для здобуття переваги над об'єктом впливу через дозоване цілеспрямоване інформування, ініціалізація навмисних витоків інформації, введення опонента в оману тощо. Дезінформація, як правило, подається в достовірному контексті, семантично різноплановому; має певну ешелонованість, тобто глибину

наповнення, що підвищує її вірогідність.

Цензура. Це система нагляду за діяльністю видавництв і ЗМІ. Передбачає загальне управління інформаційним простором з боку суб'єкта, наділеного владним ресурсом.

Пропагандистська діяльність. Націлюється на формування певного світосприйняття, морально-етичних норм, створення міфів та зразків наслідування через аудіо- і відеопродукцію, підручники, словники, енциклопедії тощо.

Засоби масової інформації.

Зрозуміло, що перелічені форми впливу лише до певної міри можна визнати самостійними, оскільки здебільш вони взаємозалежні і на практиці спостерігається їх перетинання, взаємопроникнення і взаємодоповнення. Виокремити можна хіба що засоби радіоелектронної боротьби та програмово-комп'ютерні технології з огляду на їх безпосередній вплив на технічну складову ергатичних систем, тобто на технічні, технологічні, фінансові, військові, організаційні, управлінські та інші комплекси держави.

Слід виокремити також психотронні і психотропні технології внаслідок винятковості їх впливу, водночас зауваживши, що розробки в галузі частотного кодування мозку, хімічних і біологічних засобів, здатних викликати у людини психічні, психофізіологічні чи психологічні порушення, нездатність до адекватних дій, все ж не можуть зрівнятися з можливостями засобів масової комунікації, тобто мас-медіа як різновиду формальної комунікації, агітаційно-пропагандистських засобів та засобів неформальної комунікації (в першу чергу – чуток, пліток, анекдотів, приказок). Ефективність засобів масової комунікації перевищує всі вищезгадані засоби, взяті разом. Масова свідомість завжди очікує підказки [9, с. 42], і роль головного підкажчика виконують засоби масової комунікації. Модифікація суспільної свідомості через їх вплив набуває значних масштабів [докладніше див. 5].

Інформаційно-психологічна війна – це гра тіней, де особливе місце належить мас-медіа. Нині суспільство і особистість, при зростанні пресингу глобальних інформаційних мереж, стають найпершим об'єктом маніпуляцій. Створюються принципово нові мас-медіа – „полімедіа”, які поєднують різні засоби масової комунікації в єдиний інформаційний ресурс, коли одна й та ж інформація у різному вигляді і за різних умов подається в онлайн-режимі в Інтернеті на веб-сайті та в анонсах на телеканалі, в короткому повідомленні на розважальному музичному радіоканалі, у ТВ-новинах, у вигляді статті в газеті чи в аналітиці спеціалізованого журналу, що забезпечує можливість масованого впливу на масову свідомість.

Важливим новим способом впливу на масову аудиторію, який все ширше використовується на теле- та в радіоефірі, став інфотейнмент

(від англ. infotainment, тобто information + entertainment = інформація + розваги). Особливість його полягає в тому, що через поєднання різних жанрів такі передачі стають привабливішими для пересічного глядача і слухача, а відтак значно розширюють аудиторію. До того ж, таке поєднання сприяє зняттю критичності в оцінці інформаційного ряду споживачем інформації, внаслідок чого маніпулятивний вплив на аудиторію виявляється значно ефективнішим. Управління семіотикою і семантикою смислів і образів, активне застосування методів психолінгвістики, коли за спеціальним добором слів і словосполучень, фонетичних рядів, кольору і розміру різних шрифтів формуються і спрямовано використовуються певні асоціації, а то й афективні сліди – це тепер повсякденна практика ЗМІ.

У житті ми маємо справу не стільки з реальними об'єктами, скільки з інформацією про них, формами, патернами, процесами [4, с. 23]. Проникаючи у нашу свідомість і впливаючи на неї через особисте несвідоме, використовуючи нашу схильність до узагальнень та конформність, мас-медіа навіюють, вводять у масову свідомість певну псевдореальність. Створивши віртуальний вимір, ЗМІ залишається задати лише предметно-сміслові відповідності, що визначають результат осмислення масовою свідомістю. Дискурси, що задаються мас-медіа, вибудовують процес мислення окремих індивідів (первинний елемент суспільної свідомості) в загальний процес мислення. Відтак виникає соціально-організоване мислення, яке формує „масову” людину (людину натовпу) [детальніше див. 2].

Найефективнішим знаряддям впливу на суспільну свідомість у просторі неформальної комунікації, на думку фахівців з ІПО, є анекдоти, прислів'я, приказки, поєднані певним механізмом їх організації, поширення і впливу. Їх життя довготривале завдяки їх емоційній виразності та образності.

Панівне місце у теорії і практиці ведення інформаційно-психологічних війн у площині неформальної комунікації посідають чутки. Вони можуть бути різними за змістом, типом ініціалізації і походженням (можуть бути актуалізацією певних очікувань, первинного штучного утворення, мати вторинну основу й активуватися через непряму дію), за рівнем достовірності інформації і співвідношенням з реальністю, за емоційною насиченістю, механізмом домінуючого розповсюдження і стійкістю. Зазвичай їх використовують у ситуації невизначеності чи в ситуації, коли цілі, норми і цінності, що декларуються, суперечать дійсності, або висвітлення ситуації мас-медіа не відповідає очікуванням аудиторії або незрозуміле їй, не співпадає з її відчуттям реалій [детально див. 6]. Чутки сприяють узгодженню індивідуальної свідомості з масовою, слугують засобом адаптації колективної свідомості до реальних чи удаваних загроз. Слід зазначити, що, на відміну від анекдотів і приказок,

чутки належать до принципово іншої – неписьмової комунікації – через неможливість адекватно їх зафіксувати. Чутки доповнюють або підмінюють офіційні джерела інформації. Проте вони все ж можуть з'явитися і на шпальтах газет, у радіо- та телеефірі, в мережі Internet. Проте це не основний канал їх поширення.

Інтерес до анекдота обумовлюється його особливостями – наповненістю „енергетичним зарядом” темолептичної спрямованості, яскравий забарвленості та особливий лексично-семантичний побудові. За визначенням анекдот має бути незнайомим реципієнтові. На відміну від чуток він не передбачає обговорення, а його семіотична і семантична побудова не можуть бути змінені. А дотепність і влучність забезпечує анекдотові тривале життя.

Виникаючи як відгук на потреби суспільства, прислів'я і приказки формують відповідні стереотипи. Крилаті фрази, засвоєні з фольклорних, літературних джерел, а також афористичні вислови відомих політиків, філософів, письменників, влучні вирази персонажів літературних творів, фільмів, театральних вистав тощо стають важливим експресивним засобом мови. Фразеологізми передаються із вуст в уста, вони відповідають, з одного боку, менталітету певної спільноти, а з іншого – ситуації в суспільстві. Російська дослідниця Л. Ростовцева звертає увагу на те, що межа між прислів'ями і приказками вельми рухома: додав одне слово – і приказка перетворилася на прислів'я, вилучив – прислів'я перетворюється на приказку [11, с. 91].

Різноманітність форм впливу обумовлює можливості та ступінь вибірконості інформаційно-психологічної зброї щодо певних особистостей, вимагає формування принципу комплексності та інтеграції різновидів ІПЗ при плануванні та веденні інформаційно-психологічних війн. Отже, постає проблема формалізації самого процесу, де визначальним стає чітке окреслення та опис об'єкта впливу і рознесення в часі послідовності ІПО. Відповідно, ІПВ – це цілеспрямовані, системні, за часом узгоджені удари на всьому просторі – в зоні формальної і неформальної комунікації. Мішенню є самоідентифікація особистості, її соціальна і рольова ідентифікація, які задають загальну інтенціональність окремої особистості і суспільства в цілому; самоусвідомлення як усвідомлення особистістю власної самотності, так і самотності спільноти в соціумі, відображені в культурних традиціях, віруваннях, менталітеті, означені в мові; базові цінності людини, що лежать в основі її оцінок і суджень. Підхід зрозумілий: знаючи головні характеристики відповідної спільноти, від віково-демографічних і до соціоекономічних, визначивши панівні психотипи, розуміючи менталітет, можна на базі певних технологій активно впливати на цільову групу, модифікувати суспільну свідомість, формувати громадську думку, і, відповідно до мети, провокувати, спонукати, збурювати до певних дій або дезорієнтувати і дезінтегрувати

як окремі соціальні групи, так і цілі народи, породжувати „суїцидальну пасіонарність мас” [8, с. 60].

Інформаційно-психологічна війна розглядає супротивника як систему. При цьому така війна є безперервною чергою інформаційно-психологічних операцій, які щоразу виводять систему (супротивника) в точку біфуркації, коли непрогнозованість усередині системи протиставляється заданості зовні.

Інформаційно-психологічна війна націлена на порушення чинного порядку і створення хаосу, прискорення біфуркаційного процесу у заданому напрямі задля формування певного постбіфуркаційного процесу. Незважаючи на величезну кількість управляючих параметрів, явних і неактуалізованих, різної нашарованості, глибини і тривалості прихованості, випадкових перемінних, певна формалізація процесу дозволяє через спрямовані інформаційно-психологічні впливи наділяти об'єкт впливу іншими змістами, значеннями, пов'язуючи в єдине ціле різні явища.

Синергетичний підхід передбачає необов'язковість домінування в його традиційному розумінні. Можливість тотального панування досягається шляхом з'ясування структурних елементів загальної системи простору інформаційно-психологічних війн – у політичному, економічному, фінансовому, соціальному, військовому та інших вимірах, її підсистем на всіх рівнях, де головним завданням стає визначення точок активного впливу (в управлінні – точок прийняття рішень) в зоні біфуркації, відносно незначним „натиском” на які можна змінити загальну систему, тобто конфігурацію об'єкта впливу. Здійснюється вимушений вибір однієї з цілого віяла тенденцій, породжуються зовсім інші закономірності розвитку, соціокультурне відтворювання збіднюється або взагалі припиняється.

Водночас належить розуміти, що, ставши на шлях ІПВ, цілеспрямована управлінська дія і результат, на який розраховує і який отримує суб'єкт дії, створюють когорту побічних результатів, що продовжують жити згідно з їх логікою. З часом вони створюють кумулятивний ефект, що потребує нового управлінського рішення. Звідси випливає, що ІПВ – це безперервний процес, який набуває якостей невідновності, нелінійності, стохастичності і незворотності. Отже, одним із головних завдань, що вирішується в ІПВ, є реалізація наукової функції передбачення.

Глобальна дійсність вельми складна, нестабільна, нелінійна. Сьогодні навряд чи можна назвати державу, вилучену із загального інформаційно-комунікативного простору і незалежну від загальних інформаційних потоків. Життєдіяльність суспільного організму нині цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування й безпекою інформаційного середовища [12, с. 68].

Очевидність зростання впливу ЗМК на динаміку соціальних і комунікаційних процесів вказує на необхідність створення ефективної системи управління інформаційним простором. До речі, незважаючи на велику кількість законодавчих і підзаконних актів, ухвалених в Україні, очевидно є не тільки невизначеність структури державної інформаційної політики, але й самого розуміння інформаційно-психологічної безпеки як одного з головних елементів національної безпеки.

Вимога часу – інший, неоінституціональний підхід до інформаційно-психологічної безпеки як окремої інституції в структурі національної безпеки, де провідне місце відводиться створенню системи управління інформаційним простором, спроможним протистояти викликам глобалізації та інформатизації, захищати національні інтереси в інформаційно-психологічному протистоянні.

Отже, перш за все, необхідна ініціалізація державного замовлення на дослідження в галузі ведення інформаційно-психологічної війни. Наступний крок – з'ясування й упорядкування уявлень про реальний стан речей та вироблення нових підходів, що відповідали б сучасним потребам. Визначальним тут є не тільки світовий передовий досвід, а й врахування власних соціокультурних норм, традицій і умовностей, ідейно-моральних настановлень, де особливе місце відводиться індивідуальній і масовій самоідентифікації, менталітету, релігійним обмеженням тощо, закріплення їх законодавчими нормами.

Звідси – необхідно чітко визначити саме поняття інформаційного простору та його основних критеріїв. Потребує вирішення проблема створення загальнодержавної інформаційної інфраструктури, відповідних організаційних структур, що формуватимуть систему збереження, опрацювання та поширення інформації, відповідатимуть за розробку, впровадження і супровід новітніх інформаційних технологій, здійснюватимуть контроль загальнонаціонального інформаційного простору і моніторинг інформаційно-психологічного впливу інформаційних ресурсів на теренах України. Особливого значення набувають проблеми управління національним комунікативним простором та законодавче закріплення за ЗМІ провідного ресурсу державного управління як основного інструмента застосування механізму протидії широкомасштабним інформаційно-психологічним атакам і повзучій інформаційній експансії.

На часі створення спеціальних підрозділів з проблем інформаційно-психологічної війни, які повинні захищати державні інтереси, здійснювати психологічний захист національної еліти і населення країни. Основним їх завданням має бути виявлення і кваліфікація інформаційно-психологічних впливів, визначення ступеня загроз, створення системи запобігання і протидії спеціальним інформаційним операціям проти

держави, суспільства, певних соціальних груп чи особистостей, вироблення механізмів ліквідації наслідків та відновлення на випадок уражень під час інформаційно-психологічних атак. Структура інформаційної безпеки має відповідати таким сучасним викликам, як тероризм і політичний екстремізм, стояти на захисті індивідуума, суспільства, держави. Створення такої структури дозволить активно захищати наші національні інтереси в регіоні та у світі в цілому.

Література:

1. **Асеевский А. И.** ЦРУ: шпионаж, терроризм, злоешие планы. - 2-е изд., доп. - М.: Политиздат, 1988. - 271 с.
2. **Бродская О., Лысенко В.** Человек массы или массовый человек? / / Персонал. - 2004. - № 3. - С. 56 - 61.
3. **Вендт А.** Четыре социологии международных отношений. // Международные отношения: Социологические подходы. М., 1998.
4. **Данченко О., Романенко Ю.** Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія - К.: Либідь, 2001. - 334 с.
5. **Лысенко В. В.** СМИ и общественное мнение: технологии манипулирования // Персонал. - 2004. - № 9. - С. 14 - 21.
6. **Лисенко В. В.** Чутки - активний засіб модифікації суспільної свідомості. // Політичний менеджмент. - 2004. - №6 (9). - С. 96 - 102.
7. **Панарин И. Н.** Технология информационной войны. - М.: „КСП+”, 2003. - 320 с.
8. **Пригожин А. И.** Особенности четвертой мировой войны // ВМУ. Сер. 18. Социология и политология. - 2004. - №3. - С. 54 - 63.
9. **Почепцов Г. Г.** Информация и дезинформация.- К.: Ника-Центр, Эльга, 2001. - 256 с.
10. **Прокофьев В. Ф.** Информационное единство мира / Геополитика и безопасность. - М.: „АРБИЗО”, 1996. №4, с. 186 - 189.
11. **Ростовцева Л. И.** Поведение потребителей в пословицах и поговорках // Социол. исслед. - М.: Наука - 2004. - №4 (240). - С. 90 - 93.
12. **Требін М.** Інформаційне суспільство. Війни нової епохи // Віче. - 2002. - №4 (121). - С. 64 - 68.
13. **Хазен А. М.** О возможном и невозможном в науке, или Где границы моделирования интеллекта. - М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1988. - 384 с. (Проблемы науки и технического прогресса).
14. **Чавкин С.** Похитители разума. Психохирургия и контроль над деятельностью мозга // Пер. с англ. С. Пономаренко, И. Гавриленко / Под общ. ред. и с пред. д. ю. н. И. Б. Михайловской. - М.: „Прогресс” - 1982. - 240 с.

Геополітика – геоекономіка – хронополітика

Російський погляд на проблему

Марина Шульга,

кандидат філософських наук, докторант
кафедри політології філософського факультету
Національного університету ім. Т. Шевченка

В сучасній російській геополітичній думці можна зустріти визначення геополітики як „техніки політичного проектування”. Згідно з ним, геополітика націлена на: 1) відкриття в багатоманітності географічних даних певних політичних можливостей – як позитивних, так і негативних; 2) з’ясування таких комбінацій цих даних, які дозволили б своєрідно „заземлити” деякі суспільні запити і проблеми у спосіб надання їм чітких територіальних контурів; 3) пропозицію вирішення таких проблем у формах просторового дизайну, які або пронизані відносинами протистояння/співробітництва, суперництва/кооперація, панування/підпорядкування, або ж передбачають усунення таких відносин [5, с. 178].

Визначення геополітики як виду проектної діяльності дозволяє російським вченим дещо по-іншому поглянути на традиційно проблемні стосунки геополітики з геоекономікою та хронополітикою. Фіксуючи здатність геополітики „оригінально оперувати з різномірними знаннями”, зазначене визначення знімає опозицію між класичною і сучасною геополітикою, оскільки передбачає можливість перетворення будь-якого фактора на фактор геополітичний, тобто такий, що може забезпечити перетворення географічного об’єкта на певну привабливу політичну програму, надавши простору якості „ставки” (Р. Арон).

Зважаючи на завдання такого перетворення, економічні чинники і стають геоекономічними, суто територіальні (простір як театр, за Р. Ароном) – геостратегічними, культурні – геокультурними, історичні – геоісторичними і так далі. „...варто було б уникати словесних конструкцій, які розміщують геоекономіку і геостратегію на одному таксономічному рівні з геополітикою, лишаючи останньої сенсу, і, навпаки,

використовувати контексти, які описують поєднання геостратегічних і геоекономічних (а також геокультурних) прийомів і технологій для вирішення національних геополітичних завдань” [5, с. 210]. Дотримання таких акцентів зумовлюється тим, що геоекономіка, як і будь-яка технологія, є ціннісно-нейтральною, а тому може використовуватися як для конституювання державного простору (геоекономіка є тому передусім засобом внутрішньої геополітики), так і для його демонтажу.

Саме перше розуміння геоекономіки, до речі, обстоюють і її творці. Так, Е. Люттвак, якому належить сам термін „геоекономіка”, визначив її як втілення „логіки конфлікту в граматиці торгівлі” з метою забезпечення найкращої можливої зайнятості для якомога більшої частини свого населення, навіть, якщо це буде необхідно, на шкоду населенню чужих країн. Геоекономіка у Е. Люттвака покликана забезпечити внутрішню згуртованість держави перед лицем економічної загрози, допомогти державі освоїти невідоме їй досі поле світової економіки, гарантувати державі підтримку в цій справі з боку її громадян.

Італійські вчені К. Жан та П. Савона тлумачать геоекономіку як принцип поєднання всіх економічних настановлень і структур певної країни в єдину стратегію, що має враховувати загальносвітову ситуацію. На їх думку, геоекономіка є інструментом геополітики, для якої головними акторами на міжнародній арені є держави. Оскільки суперництво між ними перемістилося з воєнно-стратегічної сфери в економічну, то постало завдання оволодіти економічним простором, який на сьогодні є глобальним. Процеси глобалізації, зазначають К. Жан і П. Савона, спричинили феномен детериторизації та дематеріалізації багатства. Тобто, територіальні кордони держави втратили своє призначення бути перешкодою в економічному сенсі й не можуть використовуватися як інструмент протекціонізму чи меркантилізму, а багатство рухається глобальними мережами, які й перетворюються на справжнє багатство країни. Перед державою постає завдання вплинути на економічну глобалізацію у власних інтересах. Якщо це завдання виявиться нерозв’язаним, то багатство або залишить територію цієї держави, або ж держава втратить свою монолітність і легітимність. Головну загрозу державі становить, отже, „втеча капіталу” з її території; особливою формою цієї „втечі” може бути підлив національної згуртованості успішнішими регіонами і містами, які все менше спираються на підтримку держави і тому не бажають спонсорувати сусідні депресивні території, утворюючи такі собі архіпелаги „з островів багатства посеред океану бідності”.

Інструментом запобігання „втечі капіталу” і має стати геоекономіка, яка, використовуючи геополітичну логіку у вигляді „логіки потоків” (не лише фінансових) та геостратегію у вигляді „територіальної політичної логіки”, покликана зробити територію своєї держави найбільш

привабливою для багатства, потоки якого підпорядковані численним суб'єктам глобального економічного процесу. „В будь-якому випадку і Люттвак, і Жан з колегами мислять геоекономіку не інакше, як державний курс, що забезпечує живучість націленому в нове століття національному Левіафану” [5, с. 182].

Російські ж геоекономічні розвідки (Е. Кочетов, А. Неклеса) спрямовані переважно проти геополітики й фактично передбачають демонтаж держави як суб'єкта національних інтересів. Так, Е. Кочетов вказує на небезпеку надмірного захоплення геополітикою в світі, який зазнає глобальних зрушень. „Засліплення геополітикою”, вважає вчений, є новим видом загроз і викликів світовій спільноті, адже її адепти відстоюють пріоритет суто силових, ідеологічних способів мислення та вирішення міжнародних справ і проблем людства загалом та ігнорують економічну складову розвитку. „Ми засліплені геополітикою – на карті немає економічних кордонів, а тому ми їх не бачимо і не розуміємо, що національні утворення, вже давно розірвані економічною інтернаціоналізацією та господарською транснаціоналізацією, стали ланками окремих безперерійно працюючих глобальних відтворюючих інтернаціоналізованих циклів (ядер)” [3, с. 291]. Тоді як світ запрацював в геоекономічній системі координат, геополітика продовжує наполягати на грандіозних ідеологічних та інших міфологемах, культивувати прагнення влади на великих просторах, перетворюючи останні на однорідні „світові поля”. Новітня ж геоекономічна картина світу потребує не площинної, геополітичної панорами, а об'ємного геоекономічного атласу, де погляд на політику держав як таку, що наперед визначена географічними чинниками (геополітичний горизонт), має поступитися ідеї глобального підприємництва (геоекономічний горизонт), за якої стратегічною метою для кожної держави є участь у формуванні та перерозподілі світового прибутку. Геополітика, якщо цей термін зберігається, покликана „виправдовувати” цю мету і як така має бути переведена на рейки обґрунтування геоекономічних інтересів. „Не усвідомивши цього, ми ще довго будемо вправлятися в міфотворчості, малюючи на політичній карті світу різні цивілізаційні комбінації, конфігурації, полярності та центри сили і осі (лякаючи цим себе й інших) тощо” [3, с. 292], наближаючи тим самим світ до небезпечного роздоріжжя.

А. Неклеса констатує факт формування нового світу транснаціональних мереж – фінансових, інформаційних, неурядових організацій тощо. Статус і членство держави в такому світі визначаються не стільки її регіональною належністю, скільки відповідними соціально-економічними характеристиками, зокрема – домінуючим стилем господарської діяльності, що передбачає те чи інше джерело додаткового продукту. Сам А. Неклеса визначає чотири стилі господарювання в сучасному світі: 1) природовитратна, геосферна економіка, яка базується

на експлуатації природи як самостійного джерела додаткового продукту; 2) інноваційна економіка, де традиційна роль праці витіснена інтелектуально-творчою активністю; 3) фінансова постекономіка – управління „чужими”, залученими коштами та різними фінансовими кредитними операціями; 4) деструктивна параекономіка, яка включає звичні форми тіньової економіки, так звану трофейну економіку – процес інтенсивного розграбування створеного господарського потенціалу, а також кримінальну економіку.

Згідно з переліченими стилями господарювання, світова економіка розпадається на шість „економічних континентів”, а саме: 1) постіндустріальну Північ, яка контролює майже всю торгівельно-фінансову динаміку світу та живе за рахунок своєрідної цивілізаційної ренти; 2) високоіндустріальний Захід, національні господарства якого здатні створювати високотехнологічні вироби; 3) Новий Схід, що орієнтується на масове виробництво і поєднує торгівельний лібералізм з виробничим протекціонізмом; 4) сировинний Південь, який живе за рахунок експлуатації своїх природних ресурсів; 5) посткомуністичний світ, що перебуває в перехідному стані; 6) Глибокий Південь, який охоплює острови „транзитної державності” з її неоархаїчною та квазігосподарською активністю, транстериторіальні кримінальні консорціуми (Афганістан, Руанда, Ліберія, Сомалі), а також зони, які контролюються ззовні і в яких перебувають країни із „заниженою суверенністю”: на Балканах, на Близькому Сході (Ірак), в Африці (Сьєрра-Леоне) та в деяких частинах колишнього радянського простору (Таджикистан). Деякі країни тут, балансуючи на межі втрати своєї державності, поступово переключаються зі звичних форм соціальної і економічної діяльності на повсякденність конфлікту, збройних внутрішніх сутичок та масштабної деструктивної параекономіки. Такий світ існує за межами географічної системи координат, а тому традиційний геополітичний підхід виявляється безсилим для його пояснення.

Якщо у Е. Люттвача держава спрямовує в своїх геоекономічних цілях крупні компанії і навіть обирає серед них майбутні інструменти для своєї діяльності, то у Е. Кочетова інтереси національної геоекономіки визначають корпорації-анклави. Якщо К. Жан застерігає, що перспективні регіони слабких держав без їх підтримки є гранично вразливими в конкуренції з іноземними регіонами, які підтримуються політикою своїх сильних держав, то російська геоекономіка захищає автономне плавання конкурентно-рентабельних областей заради кон'юнктурного недовгострокового прибутку. Поєднання геоекономіки зі стратегією національної безпеки, яке обстоює Е. Кочетов, посиляючись на приклад США, зауважує В. Цимбурський, свідчить лише про те, що військова потуга останніх дозволяє їх геостратегії своєрідно „нависати” над регіонами, які в даний момент становлять інтерес для американського

уряду. В цьому випадку, зазначає В. Цимбурський, слід вести мову не про „приватизацію політики”, а скоріше про спільну роботу геостратегії, геоекономіки і бізнесу на американський імперіум, бо двоєдина геополітика (геостратегія + геоекономіка) не лише прокладає шлях „своєму” бізнесу, а й тримає його в полі свого домінування. Однак, в контексті світового порядку, який схиляється до однополярності, не можна бути впевненим, що приватна політика орієнтованих на зовнішню конкуренцію анклавів, котрі виникають на землях геостратегічно слабкої держави, обов’язково сприятиме як міжнародній вазі своєї країни, так і благополуччю та спокою її громадян.

Загалом же, аналізуючи зарубіжну і російську перспективи геоекономіки, В. Цимбурський робить висновок, що перша спирається на тезу про те, що в умовах сьогочасного світу держава і її громадяни є ідеальним цілим, і їм, як цілому, потрібна стратегія, аби в цьому світі встояти. Друга ж, фіксуючи несприятливість нинішнього світу для Росії, відмовляє їй в будь-яких стратегічних можливостях і проектах. Геоекономіка без пан-ідей геополітики виявляється небезпечнішою для держави, аніж пан-ідеї геополітики без геоекономіки. Та й то, зауважує В. Цимбурський, уже німецькі геополітики 1930-х років ототожнювали *Lebensraum* народу зі сферою економічного впливу й економічних запитів, а ідеологія життєвого простору, писав свого часу Р. Арон, засвідчила перетворення простору на економічну ставку у боротьбі людських спільнот. Відтак, „проблематика просторових точок зростання економіки, скажімо, у вигляді вільних економічних зон та інтернаціоналізованих економічних анклавів, є законним предметом геоекономіки як гілки геополітики” [5, с. 209], а геоекономіка покликана виробити єдину економічну стратегію втілення запропонованих останньою територіальних контурів для певних суспільних запитів, забезпечити участь національних економічних структур та „якомога більшу зайнятість населення” (Е. Люттвак) своєї держави в процесі такого втілення, а, відтак, і підтримку цього процесу (а, отже, й розроблених *suggestive maps*) з боку населення.

Слід зазначити, що свого часу М. Терентьев у працях „Росія і Англія в Середній Азії” (1875 р.) та „Росія і Англія в Середній Азії в боротьбі за ринки” (1876 р.) фактично поєднав геополітичний аналіз середньоазійського питання з його геоекономічним аналізом, продемонструвавши тим самим невиправданість і недоцільність їх протиставлення. Торгове переважання, писав М. Терентьев, є інструментом політичного впливу, а пряма залежність останнього від торгівлі ніде так не відчувається, як в ханствах Середньої Азії. Усвідомлення цього росіянами означатиме на практиці витіснення ними Англії з її середньоазійських ринків, що можливе шляхом засвоєння справжнього смислу тієї ідеї, яка становить одну з основ англійської могутності, – ідеї вільної торгівлі. Слід враховувати, зазначав М.

Терентьев, що сама Англія перейшла до сповідування вільної торгівлі у стосунках з іншими державами лише в 40-х роках XIX століття, тобто після того, як методами жорсткого протекціонізму забезпечила небувалий розвиток власної промисловості, розуміючи при цьому, що єдиним засобом утримати в своїх руках монополію є принцип вільної торгівлі, покликаний запобігти, внаслідок дешевизни англійських товарів, промислового піднесення решти країн, в такий спосіб перетворивши їх на постачальників дешевої сировини. Саме принцип вільної торгівлі у поєднанні з політикою позичок призвів до закриття мануфактур, якими славилася Індія до встановлення в ній англійського володарювання. „Хто не чув про купівлю англійцями за великі гроші однієї чудової фабрики, що готувалася випускати локомотиви ? Як тільки фабрика перейшла в розпорядження англійців – вона була відразу ж закрита!” [4, с. 198]. Тому, вважає М. Терентьев, не варто не довіряти англійцям, коли вони відверто зізнаються, що ідея вільної торгівлі та політичний її еквівалент у вигляді підтримки будь-яких народних заворушень, але з огляду на свої інтереси („бережіться, ірландські фенії, пам’ятайте 1859 рік, індійці, пам’ятайте свої „дні”, Ямаїко”) слугує їм лише засобом для безкровної боротьби з іншими націями з метою утримання за собою монополії. Зважаючи на це, держава, яка прагне досягти подібного до англійського благополуччя, не повинна ні в чому відступати від програми, що насправді передбачена ідеєю вільної торгівлі, а саме: захист і сприяння своїм фабрикам за допомогою високого тарифу; розвиток торгового флоту і лише потім – дотримання принципів вільної торгівлі. Відповідно, використання Росією ідеї вільної торгівлі в Середній Азії, на думку М. Терентьева, має включати поряд із заборонаю ввезення англійських товарів, пов’язування Росії з середньоазійськими ринками за допомогою телеграфу і залізниць, піклування про культуру бавовни та будівництва бавовняних фабрик.

Ряд російських вчених наполягає саме на такому розумінні ідеї вільної торгівлі. Так, М. Делягін зазначає, що російські ринки мають ставати більш відкритими лише по мірі зміцнення російської економіки та відновлення її конкурентоспроможності, та й то лише так, щоб сама інтенсивність конкуренції слугувала стимулом розвитку та посилення ефективності національної економіки. В іншому випадку Росія може й збереже політичну самостійність, але геополітичну вагу безсумнівно втратить. Саме погляд на геополітику як на техніку просторового проектування, на думку В. Цимбурського, дозволяє переосмислити геоekonomіку як інструмент національно-державного самоствердження передусім у спосіб актуалізації західних її смислів і конотацій як „інтегруючої стратегії для національних економічних структур”; як „геополітики” ресурсних (не лише фінансових) потоків; як „логіки конфлікту, що втілюється в граматиці торгівлі”; як „стратегії

забезпечення найкращої можливої зайнятості для свого населення”.

Крім цього, такий погляд на геополітику допомагає відкоригувати і її стосунки з хронополітикою, яка досліджує різні версії часових і стадіальних кон'юнктур, осмислюючи шанси, які з'являються у держав і суспільств через неоднорідність історичного і політичного часу та обмеження, пов'язані з такою неоднорідністю. Йдеться, передусім, про можливість зняття їх удаваної опозиційності. Адже спроектовані геополітикою *suggestive maps* мають не лише надавати культурно-історичним запитам суспільства відповідні територіальні обриси, а й забезпечувати своєчасну відповідь цього суспільства викликам історії, тобто оптимально вводити суспільство в „безпосередню очевидність” (М. Ільїн) динаміки глобального світу. „Якщо геополітика є проекцією політичної волі на географічні контури, то хронополітика шукає підстави політичної діяльності передусім у її своєчасності з точки зору історично-політичних обставин” [6, с. 58].

Хронополітика не стільки протистоїть геополітиці, скільки допомагає останній уникнути можливих волюнтаризму та прожектерства під час конструювання своїх *suggestive maps*. У напрямі синтезу геополітичних досліджень з хронополітичними рухаються дослідження М. Ільїна. Запропонована ним геохронополітична парадигма базується на розрізненні масштабів бачення політичної дійсності у просторі й часі. Темпоральним розрізненням такого бачення – Повсякденності, що емпірично фіксує поодинокі політичні зміни-миті в масштабі годин і діб, Історії, що знає історичні події та періоди в масштабі історичних зрушень-звершень, та Хроносу, що осягає переходи від одних якісних станів і характеристик політики до інших в масштабі узагальнених тенденцій-закономірностей політичного розвитку, – відповідають аналогічні просторові горизонти. А саме: місце розвитку як простір політики в її найближчому безпосередньому огляді; регіон як узагальнені простори типу „земля”, „край”, „країна”; світ в цілому як планетарний масштаб людської ойкумени. Рівень Хроносу є основою вироблення стратегії політичного розвитку, яка полягає у визначенні оптимальних шляхів проживання суспільством своїх Повсякденності і Історії шляхом з'ясування непрожитого та нездійсненого в них. Наприклад, стратегія приєднання до „загальноцивілізаційного розвитку” передбачає не стільки засвоєння якихось формальних його атрибутів, скільки притаманних йому хронополітичних елементів, пов'язаних не з учнівським, а критичним засвоєнням чужого (не лише західного) політичного спадку шляхом з'ясування способів його використання в певний час і в певному місці. Це дозволить увійти в Хронос не за рахунок чергового „доленосного рішення” чи „прориву”, а завдяки стратегії „диференційованого проникнення”, спрямованої не на фіксування небувалої політичної новачки, яку в масштабі Повсякденності видно неозброєним оком, а на

з'ясування того, як, чому і навіщо відтворюється (чи може відтворитися) через неї і завдяки їй минуле. „Інколи модифікація старого, наприклад, відтворення архаїчних принципів самодержавства – під виглядом диктатури пролетаріату, кріпацтва – під назвою колективізації, демократичного централізму – під ім'ям президентської вертикалі стають важливішими сутнісними характеристиками нового стану системи, аніж поверхові новації (прапори і лозунги)” [2, с. 57 – 58].

Так, зазначає М. Ільїн, досягнення хронополітики, зокрема, японської моделі „самодержавства” та уроків ранніх модернізацій XVI – XVIII століть в Європі, можуть бути підказкою для реформування російської конфігурації влади. Оскільки розрив з традицією завжди загрожує катастрофою і потрясіннями, а традиція в Росії пов'язана саме з самодержавством, – факт функціональної тотожності царя, генерального секретаря партії та президента в усіх трьох системах правління, – потрібно останнє перетворити на своєрідну рамку нової конфігурації влади, наповнивши її новими смислами. Так свого часу вчинили японці, використавши форму реставрації автократії для забезпечення модернізаційного розвитку своєї країни. Крім цього, ідея Б. Константа про перетворення монарха на особливу проміжну владу, покликану стримувати негативні дії решти гілок влади, могла б бути застосована в Росії так, щоби президентська влада перебрала на себе роль інтегруючого політичного авторитету, який „на кшталт мікадо або монарха Б. Константа не міг би перебирати на себе якихось конкретних функцій, окрім функцій інтегратора і посередника” [1, с. 218].

Для геополітики ж підказкою з боку Хроноса може стати західноєвропейський та японський досвід постімперського розвитку і модернізації на власній основі. Йдеться, передусім, про досвід „окублення”, що його здобули Західна Європа XII – XV століть і токугавівська Японія XVII – XIX століть. Зміст „окублення” полягає в тому, що певна цивілізація, підірвавшись, але повністю не розпавшись, створює „метелика-хризаліду” – закриту систему, всередині якої на власній основі за рахунок універсалізації, створення системи договірних відносин, зміцнення корпоративності і сакральної консолідації зріють передумови для утворення суверенної територіальної держави і майбутніх модернізацій. Держава, що виходить з такого „метелика-хризаліди”, має, по-перше, внутрішню стабільність, оскільки організовує свої інтереси шляхом одночасних їх піднесення до рівня національних і конкретизації на рівні приватних та навіть індивідуальних інтересів громадян. По-друге, має міжнародну вагу за рахунок можливості, з огляду на свою внутрішню потугу та згуртованість, брати активну участь в одночасному формуванні як міжнародної системи, так і сфери своїх інтересів. Росія, зважаючи на досвід „окублення”, має, передусім, вирішити проблему створення „відносно закритого замиреного простору,

в тому числі й за рахунок всезагального прийняття ролі консолідуючої вертикалі, покликаної забезпечити духовне (ідеократичне, сакральне) санкціонування політичного порядку” [2, с. 73].

Як бачимо, визначення геополітики в якості „техніки політичного проектування” виявляється цінним (та доцільним) і в методологічному, і в практичному смислах, а тому має бути враховане як на фундаментально-теоретичному, так і прикладному рівнях геополітичних розвідок.

Література:

1. **Ильин М. В.** Альтернативные облики российской политики // Политическая Россия: предмет и методы изучения. – М., 2001.
2. **Ильин М. В.** Хронополитическое измерение: за пределами повседневности и истории // Полис. – 1996. – № 1.
3. **Кочетов Э.** Ослепление геополитикой: глобализирующийся мир и евразийский континент у опасной развилки // Безопасность Евразии. – 2001. – №4.
4. **Терентьев М. А.** Россия и Англия в Средней Азии в борьбе за рынки. – СПб., 1876.
5. **Цимбурский В. Л.** Русские и геоекономика // Pro et contra. – 2003. – Т. 8. – №2.
6. **Чихарев И. А.** Хронополитические исследования: опыт синтеза // Полис. – 2003. – №6.

Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції

Василь Козьма,

аспірант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

В Україні за історично короткий проміжок часу – після 24 серпня 1991 року – сталися значні соціально-політичні й економічні трансформації: сформувались інститути конкурентної демократії та ринкової економіки, еволюціонувала багатопартійна система. Країна набуває рис відкритого суспільства. Однак ці позитивні зміни відбуваються на тлі гострих соціальних та політичних конфліктів.

Для сучасного українського соціуму характерна ситуація ідейного розколу та соціальної поляризації. Головне, що характеризує соціально-політичні процеси останніх років, – це явна дезінтеграція утворених раніше соціальних структур і зв'язків, пошук нової соціальної ідентифікації на різних рівнях – від індивіда до великих соціальних спільнот. З іншого боку, основним суб'єктом-лідером перетворень залишається адміністративно-політична еліта, здебільш старої партійної номенклатури, чи трохи молодшої номенклатури комсомольської когорти. Спроби включити представників бізнес-еліти в механізм управління процесом реформ показали не тільки їх потяг до зміщення в площину „дикого капіталізму”, але й неприховану компраторську спрямованість основних інтересів.

Ці обставини виявили значущість соціально-політичної підтримки курсу реформ з боку субелітних та середніх прошарків суспільства. Без повноцінного „середнього класу”, як з'ясовується, неможливо вирішити завдання консолідації та стабілізації суспільства. Наявність середнього класу, який включає в себе кілька різних верств населення, передбачає діалог замість конфронтації; тим самим середній клас скорочує соціальні дистанції та виконує стабілізуючу функцію. Його формування сприяє утворенню однієї з найважливіших передумов нормального функціонування економіки. Саме з середнім класом пов'язуються

**Концепції середнього класу
в західній історико-політичній традиції**

Василь Козьма

встановлення соціальної гармонії, стабільний розвиток, індивідуальні свободи, економічна незалежність та гідне існування в сучасному суспільстві. Саме середній клас за своїм становищем та соціальними функціями, з одного боку, може бути провідником і рушійною силою реформ, ініційованих правлячою елітою, а з іншого – стати опорою місцевої влади у вирішенні соціальних проблем. Проте на сьогоднішній результат перетворень в українському суспільстві стало розмивання сформованих за радянської влади середніх прошарків суспільства, його розшарування та поляризація. Формування середнього класу – процес тривалий, але поява хоча б ядра цієї суспільної складової є ознакою якісно нового рівня трансформаційних процесів.

Проблематика середнього класу, його впливу на соціально-політичні процеси має давню політологічну традицію дослідження. Першими про класову будову суспільства замислювалися ще античні філософи (Платон, Аристотель).

Платон пропонував встановити в державі чотири класи громадян. Клас у цьому випадку відповідає майновому стану людей. На думку філософа, в державі не повинно бути ні „тяжкої” бідності, ні багатства. Тому законодавцеві необхідно встановити межу бідності та багатства. Державний устрій повинен завжди дотримуватись середини; цим підкреслюється стабілізуюча функція середнього класу, яка не допускає зіткнень між інтересами бідних і багатих прошарків суспільства [1, с. 832].

Значну увагу середньому класу приділяв і Аристотель. Він диференціював вільних громадян, керуючись їх економічним станом з урахуванням моральних якостей кожного класу. Філософ вважав, що в кожній державі суспільство розділене на три частини: „дуже заможні, дуже бідні й ті, що перебувають посередині між першими і другими та володіють невеликою власністю” [2, с. 830].

Потрібно зазначити, що уявлення античних мислителів про поділ суспільства на класи в своїй основі ґрунтувалися на матеріалі життя афінського міста-держави. Отже, слід мати на увазі, що до стратифікаційного аналізу відносили лише „громадян”, тобто сукупність вільного чоловічого населення з певним майновим цензом. Раби та інші категорії – особи з обмеженою особистою свободою або без жодної власності – не посідали навіть найнижчого рівня соціальної структури.

На основі соціально-політичного досвіду античні мислителі робили висновок: джерелом неспокою в суспільстві та різних державних негараздів є саме крайні класи – „вищий” та „нижчий”, а гарантом стабільного соціального і державного розвитку є „середній клас”.

У більшості тлумачень ролі „середнього класу” пізніших часів використовувалося античне розуміння соціуму. Тріада, зафіксована в античних державах, зберігається і не втрачає своєї функціональної ролі

протягом багатьох століть.

Сучасний середній клас є продуктом капіталістичної формації. Феномен середнього класу, утворюючись на стадії індустріального суспільства, розквітає в суспільстві постіндустріальному. Середні прошарки населення на Заході своїм зміцненням зобов'язані індустріальному суспільству, де масове виробництво створило масове споживання, забезпечуючи тим самим підвищення рівня та якості життя широких верств населення. У праці „Естетика. Філософія культури” Х. Ортега-і-Гасет описує появу „середньої людини”, яка поступово посідає місце меншості і водночас переймає її психологію і світосприйняття. „У наш час в середньої людини є все, що колись визначало життя лише небагатьох. Середня людина – це та вісь, навколо якої обертається історія” [3, с. 503].

Поняття „середній клас” сформувалось в Західній Європі як теоретична та ідеологічна конструкція нової соціальної структури. З одного боку, ця конструкція стає альтернативою традиційним уявленням про станову структуру суспільства, з іншого – радикальним марксистським уявленням про неминучу поляризацію капіталістичного суспільства.

Незважаючи на те, що К. Маркс в своїх творах неодноразово згадує про середній клас, проте розгорнутої його теорії він не створив. К. Маркс писав про середній клас як про „чисельний клас селян та ремісників, які майже в однаковій мірі залежать від своєї власності та власної праці” [4, с. 124]. В IV томі „Капіталу” Маркс визнавав, що „з розвитком капіталізму та капіталістичного виробництва відбувається постійне збільшення середніх класів, які стоять між робітниками, з одного боку, та капіталістами і земельними власниками з іншого” [5, с. 636].

Утворення широкого спектру середніх класів, які включають в себе дрібних власників, а також тих, чия кваліфікація добре оплачується на ринку праці, відзначав М. Вебер. Він між привілейованим класом власників і пролетаріатом вміщує чисельний прошарок, який називає „середніми класами”. Саме завдяки працям М. Вебера поняття „середній клас” набуло широкого визнання.

До вищого класу М. Вебер відносив тих, хто живе на проценти з власності та має добру освіту; до нижчого – тих, у кого немає ні власності, ні доброї освіти. До середнього класу, на думку вченого, слід відносити тих, хто поєднує в собі ознаки перших двох класів та має невизначені позиції. Інакше кажучи, до середнього класу належать люди, що володіють невеликою власністю і мають невисокий рівень освіти („дрібна буржуазія” – роздрібні торговці, дрібні підприємці), а також тих, хто не має жодної власності, але володіє високою кваліфікацією, завдяки чому одержує добру зарплатню („інтелігенція та спеціалісти”) [6, с. 153].

На початковій стадії становлення суспільства індустріального типу

**Концепції середнього класу
в західній історико-політичній традиції**

Василь Козьма

до середнього класу відносили фахівців, перш за все – дипломованих інженерів, медиків, архітекторів тощо, а також успішних фермерів, кваліфікованих ремісників. Починаючи з другої половини XIX століття, дослідники почали зараховувати до середнього класу людей, які вели комерційну діяльність, а також тих, хто здійснював торгово-промислові операції. Іншими словами, до середнього класу увійшли соціальні групи, які були цілком орієнтовані на ринковий попит та змогли запропонувати найбільш кваліфіковані на той час послуги й готові товари. Пізніше такий склад середнього класу буде називатися „старим” або „традиційним”.

Внаслідок інформаційної революції наприкінці XX століття з’являється „новий” середній клас. Швидка комп’ютеризація в країнах передових технологій відіграла роль каталізатора для масовизації середніх прошарків населення. До „нового” середнього класу відносять тих, хто володіє інтелектуальною власністю, а також тих, хто має навички складної трудової діяльності: менеджерів, осіб вільних професій, інтелігенцію, а в деяких випадках і кваліфікованих робітників. Зазначимо, що в період переходу від індустріального до постіндустріального суспільства питома вага „старого” середнього класу зменшується, поступаючись професіоналам і менеджерам.

Однією з ознак нового середнього класу стає доступ до високих технологій, а не споживання, як це було в середині XX століття. Знання стають важливим фактором не лише технологічного прогресу, але й соціальної стратифікації та соціального самовизначення. Вступивши в „інформаційну епоху,” новий середній клас стає більш привілейованим, ніж середній клас середини минулого століття. Пов’язано це з тим, що плоди інформаційної революції, особливо на перших порах, розподіляються дуже нерівномірно. Не змінюється тільки функція середнього класу – гаранта стабільності і демократії, важливого показника суспільного добробуту.

Якщо говорити про якість життя середніх верств населення на Заході, то слід зазначити, що розрив між рівнем потреб та їх реалізацією у них значно менший, ніж у представників нижчого класу. Економічна політика на Заході проводиться, як правило, в інтересах середнього класу. Створюються умови для того, щоб кількість підприємців у сфері малого і середнього бізнесу зростала. Діяльність адвокатів, юристів, викладачів, медиків, інших професіоналів достатньо високо оплачується. Завдяки створенню сприятливих умов для середнього класу досягається економічний ефект, зміст якого, перш за все, в політичній стабільності, а також в потенційно високих темпах економічного зростання суспільства в цілому.

Тепер зробимо деякі узагальнення щодо теоретичних поглядів західної політологічної думки відносно середнього класу.

1. Перші згадки про склад та значення середнього класу зустрічаються вже у V - VI століттях до нашої ери у філософів античності (Евріпід, Платон, Аристотель). Розвиток середнього класу – це тривалий процес. Якщо говорити про середній клас як проміжний, то він існував і існує в тому чи іншому вигляді у всіх суспільствах, однак тільки в індустріальному суспільстві його значення стало визначальним.

2. У західній політологічній думці немає чіткого визначення середнього класу. Більшість дослідників під середнім класом розуміють ту частину суспільства, яка посідає „середні” між „верхами” і „низами” статусні позиції, складаючи найчисельнішу соціальну групу, та виконує низку функцій, найважливішою з яких є функція соціального „стабілізатора” суспільства і джерела поновлення кваліфікованої робочої сили.

3. Свої соціальні функції середній клас може виконувати лише в тому випадку, коли він матеріально забезпечений – володіє дрібною або середньою власністю, котра приносить прибуток, або має інтелектуальний чи професійний капітал.

4. Соціально-професійний склад середнього класу поділяється на два сегменти. Це „старий середній клас”, що включає в себе дрібних і середніх підприємців, і „новий середній клас”, до якого належать особи, які мають інтелектуальною власністю, а також навички складної трудової діяльності.

5. Середній клас на Заході в цілому задоволений своїм життям. Розрив між рівнем потреб та рівнем їх реалізації невеликий, оскільки економічна політика в цих країнах проводиться в інтересах середнього класу з метою забезпечення політичної і соціальної стабільності.

Разом з тим, хотілося б зробити ряд зауважень стосовно дещо зідеалізованого образу західного середнього класу. Свідомість і поведінка середнього класу обумовлена не тільки його серединним положенням як таким, скільки процесами, які відбуваються в економіці та в суспільстві в цілому. Якщо цей вплив негативний, стабілізуюча функція середнього класу і його прихильність до демократичних цінностей піддаються серйозним випробуванням. Нині соціальні зрушення, пов'язані з глобалізацією та інформатизацією, створюють нові загрози для цілого ряду середніх верств.

Проте, при всіх застереженнях, середній клас в сучасних демократіях справді є вирішальною силою, котра гарантує стабільність соціальних та політичних інститутів, оскільки вони, незважаючи на вплив тих чи інших деструктивних факторів, захищають його інтереси від загроз, які можуть представляти для них сильніші економічні групи або стихійні соціально-економічні процеси.

Думається, що проблеми становлення середнього класу ще довго не втратять наукового і практичного інтересу, оскільки процес формування цього соціального утворення ще далекий до завершення. Потрібні час і

**Концепції середнього класу
в західній історико-політичній традиції**

Василь Козьма

певні зусилля для того, щоб в країні сформувався клас, який стане опорою суспільства та буде спроможним утримати його від різних економічних і політичних потрясінь.

Література:

1. **Платон.** Законы / Пер. с древнегреч. под ред. А. Ф. Лосева. – М.: Мысль, 1999. – 832 с.
2. **Аристотель.** Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / М.: Мысль, 1984. – 830 с.
3. **Ортега-и-Гассет Х.** Эстетика. Философия культуры / Сост. В. Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 503 с.
4. **Маркс К., Энгельс Ф.** Сочинения. – 2-е изд. – Т. 10. – М.: Политиздат, 1958. – 124 с.
5. **Маркс К.** Капитал. Теории прибавочной стоимости // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 26. Ч. II. М.: Политиздат, 1963. – 636 с.
6. **Вебер М.** Основные понятия стратификации // СОЦИС. – 1994. – №5. – 153 с.

До питання про співвідношення громадянських, політичних і соціально- економічних прав у Республіці Казахстан

Гульнар Іскакова,

кандидат історичних наук,

завідуюча кафедрою основ права і економіки
Семипалатинського державного педагогічного інституту
(Казахстан)

За роки незалежності Республіка Казахстан, здійснюючи поетапний процес демократизації суспільства, від конституційного закріплення прав і свобод людини впритул підійшла до створення реальних механізмів їх забезпечення і захисту. Реформування виконавчих, судових і правоохоронних органів, перетворення в економічній і соціальній сферах здійснювалися з метою приведення інституціональних утворень у відповідність з конституційними пріоритетами. Казахстан взяв курс на поступову реалізацію міжнародних принципів прав людини.

У період з 1991 по 2005 рік Казахстан приєднався до провідних міжнародних організацій, ратифікував понад 50 міжнародних договорів, у тому числі й з прав людини. Зокрема, ратифікація Міжнародного пакту про громадянські і політичні права стала важливим кроком у процесі демократизації суспільства. Подальший демократичний розвиток Казахстан пов'язує з активізацією своєї діяльності в межах універсальної (ООН) і регіональних (ОБСЄ, СНД тощо) міжнародних організацій. Зрозуміло, що зі зміцненням економічного потенціалу країни розширяться її можливості для активнішої участі в міжнародних договорах з прав людини.

Політико-правова система Казахстану, в міру її формування в 1990-і роки, звільнювалась від принципів радянської системи. Ключовою в конституційному законодавстві республіки стала ідея прав і свобод людини. Конституція Казахстану закріпила норму, згідно з якою „міжнародні договори, ратифіковані Республікою, мають пріоритет перед її законами”.

Гульнар Іскакова

Спад темпів економічного розвитку, що спостерігався в 1990-х роках, криза соціальної сфери, безробіття тощо стали причиною істотного розриву між положеннями міжнародних правових актів, конституційними нормами та реальним станом справ з проголошеними ними правами й свободами людини. З огляду на складне фінансово-економічне становище країни, органи державної (насамперед, законодавчої і виконавчої) влади змушені були мінімізувати властиві для радянського часу соціальні гарантії.

Поряд з об'єктивними причинами, пов'язаними із суперечливим процесом переходу до ринкової економіки, на ситуацію з правами людини впливали і суб'єктивні фактори. Так, державні органи, посадові особи в перші роки незалежності розглядали конституційні принципи скоріш як політичні декларації й безоглядно порушували законність, у тому числі й у сфері прав людини. Як свідчать соціологічні опитування 1990-х років, довіра громадян до органів влади (особливо місцевих) постійно знижувалася, а державні службовці виявились неспроможними професійно реагувати на нові соціальні практики. Те, що конституційне визнання пріоритетності прав людини перед інтересами держави не забезпечувалося реальними механізмами реалізації цього принципу, стало причиною розриву між ціннісним, нормативно-правовим та функціональним аспектами прав людини.

Розглядаючи питання про співвідношення громадянських, політичних і соціально-економічних прав у Казахстані, важливо відзначити, що національне законодавство не розмежовує у формально-правовому аспекті пріоритетність тієї чи іншої групи прав і в цілому встановлює гарантії їх однакового правового захисту. Проте в соціальній практиці ставлення до них неоднакове.

Так, у процесі законотворення парламентарі віддають пріоритет соціально-економічним правам. А законопроекти, які мають врегульовувати суспільні відносини в політичній сфері, обговорюються довго і приймаються з великими потугами. Таке ставлення парламентаріїв до цих законодавчих актів відображає в цілому не тільки позицію державних діячів щодо прав людини, але й погляди, що утвердились в масовій політичній свідомості.

Водночас актуалізується проблема законотворення у сферах, де правове врегулювання може забезпечити реальні результати в процесі демократизації суспільних відносин. Наприклад, давно назріла необхідність у прийнятті Закону „Про місцеве самоврядування” – його проект дебатуються в парламенті вже кілька років. Вкрай потрібні якісно нові закони (про засоби масової інформації, некомерційні організації тощо), котрі можуть дати імпульс розвитку інститутів громадянського суспільства, підвищити відповідальність перед суспільством виконавчих і правоохоронних органів. Значною мірою на реалізацію конституційних

прав і свобод людини впливають підзаконні нормативні акти. Однак протягом минулого десятиліття було допущено чимало протиріч і в законах, і в нормативно-правових актах з цієї проблематики уряду та інших виконавчих органів влади, що тільки заплутувало справу. Як показала соціальна практика, органи державної влади вдосконалювали технології та методи розвитку економічної свободи, але не підтримували, а подекуди й гальмували реалізацію політичних прав і свобод громадян, що стало однією з причин незавершеної інституціоналізації демократичної політико-правової системи.

Значно стримували процес становлення громадянського суспільства й такі явища, як патерналізм, брак стійких традицій взаємовідносин особи і влади, суспільства і держави в режимі конституціоналізму, недооцінка механізмів самоврядування, подвійність суспільної свідомості, низький рівень правової та політичної культури як широких верств населення, так і політичної еліти.

Казахстанське суспільство в другій половині 1990-х років виявилось ідеологічно розколотим через різне ставлення до перших результатів ліберально-демократичних реформ. Якщо ліберальні цінності для деякого ставали пріоритетними, то інші члени суспільства аж ніяк не сприймали їх як інструмент соціальних перетворень. Казахстанське суспільство, якому притаманні традиції колективізму й солідарності, виявилось схильним до ідеї соціального лібералізму. Попри розходження в оцінці ліберальних цінностей, однаковим виявилось сприйняття соціально-економічних прав як базисних, а розширення індивідуальної свободи пов'язувалося переважно з соціально-економічною, а не політико-правовою сферою. Соціологічні дослідження показали, що в цей період масова свідомість у Казахстані, як, до речі, і в більшості пострадянських суспільств, сприймала конституційні права і свободи людини крізь призму патерналістських настановлень, віддавала пріоритет груповій справедливості, а не принципам індивідуальної свободи, визнавала провідну роль держави в регулюванні соціального життя. Згідно з результатами соціологічного опитування, здійсненого міністерством культури, інформації та громадської згоди у другій половині 1990-х років, на першому місці були методи прямого і судового впливу (мітинги - 25,2 %, оскарження в суді - 24,7 %, листи до органів влади - 22,7 %). Низьким лишалася кількість прихильників голодувань (8,9 %) і збройних виступів (6,1 %). Немало виявилось осіб (29,9 %), готових пожертвувати політичною свободою заради економічного благополуччя і безпеки [1].

Це свідчить, що політичні мотиви соціального життя для громадян не такі важливі, як охорона здоров'я, сімейне благополуччя, матеріальні статки, особиста безпека. Аналіз звернень, одержаних Уповноваженим з прав людини Б. Байкадамовим 2004 року, показує, що громадяни звертаються до омбудсмена переважно з питань захисту їх соціально-

економічних прав. За словами Б. Байкадамова, в його діяльності найскладнішою виявилася проблема подолати уявлення людей, що він не адвокат з питань захисту майнових інтересів, а стоїть на сторожі прав людини [2].

Незатребуваність громадянських і політичних прав і свобод пояснюється також низьким рівнем довіри населення до органів влади, зневірою у можливість реального захисту їх прав (основними порушниками прав людини є органи влади різних рівнів – такої думки дотримується 89 % респондентів). Подвійність сприйняття прав людини суспільством, ігнорування цих прав органами державної влади поряд з економічною нестабільністю, низькою правовою і політичною культурою людей помітно вплинули в 1990-і роки на сприйняття змісту концепції прав людини та на її реалізацію.

Реальна небезпека полягає в тому, що ідеї соціальної справедливості, котрі сприймаються як найвища цінність, можуть обернутися ідеологією тотального заперечення свободи. Як свідчать опитування, значна частина населення готова до можливих обмежень прав і свобод „в обмін” на підвищення рівня життя та „наведення порядку”.

Світова практика переконує, що неприпустима як абсолютизація свобод та інтересів окремої людини, так абсолютизація інтересів суспільних. Масова політична свідомість має поєднувати індивідуальні й громадські інтереси, що дозволяє віднайти їх оптимальний баланс, створити сприятливі умови для соціальної практики. Якщо на Заході йшли від громадянських і політичних прав до соціальних в міру визрівання економічних, правових та інших передумов і принцип конституціоналізму доповнювався принципом соціальності, то для казахстанського суспільства (як і для інших пострадянських суспільств) пріоритетною в 1990-і роки була реалізація соціально-економічних прав, хоча й усвідомлювалася необхідність політичних прав і свобод. У перспективі інституціоналізація громадянських і політичних прав і свобод підвищуватиметься із зростанням добробуту людей. Найбільш продуктивним, на нашу думку, буде одночасний розвиток громадсько-політичних і соціально-економічних прав людини.

З поліпшенням загальних макро- і мікроекономічних показників ситуація, хоча й повільно, змінюється. Якщо порушення соціально-економічних прав громадян у 1990-і роки були масовими, то в нинішньому десятилітті вони перестали носити такий характер, ці питання все частіше вирішуються в судах. Гуманізації карної політики сприяли поетапна передача кримінально-виконавчої системи до компетенції міністерства юстиції, декриміналізація карного законодавства, „демлітаризація” правоохоронних органів. Указ Президента Н. Назарбаєва про запровадження мораторію на смертну кару (2003 р.) став політично важливим кроком у справі гуманізації всієї системи суспільних відносин.

Однак у суспільстві, як показали соціологічні опитування, не склалося єдиної думки щодо смертної кари (понад 60 % опитаних висловилися проти її скасування). Причому, цієї думки дотримуються і представники політичної еліти, і керівники правоохоронних органів, і судді.

За роки державної незалежності громадяни Казахстану стали вимогливішими до дотримання своїх прав. Помітні з 2000 року соціально-економічні зрушення потребували інституціональних заходів у політико-правовій сфері. Вимоги громадян щодо дотримання їх основних прав можуть бути почуті владою у випадку, коли вони підтримуватимуться громадськими рухами, публічними діячами тощо. Принципи прав людини мають одержати підтримку з боку всіх інститутів громадянського суспільства й посісти важливе місце в публічній суспільній сфері. Громадянин повинен мати право захищати свої права, що передбачає участь громадян в суспільному житті в якості політичного суб'єкта, у тому числі й через членство в політичних партіях. Однак громадяни і досі мало вірять у реальні можливості свого впливу на політичні події через членство в тому чи іншому політичному об'єднанні.

Аналіз програм більшості політичних партій у контексті проблеми, що розглядається, показує, що, залежно від світоглядних уявлень, соціальної і політичної орієнтації, зв'язків з різними соціальними групами, існують різні підходи як до розуміння обсягу та змісту прав і свобод людини, так і до вироблення механізмів їх реалізації. Так, у програмах партій комуністичної і соціалістичної орієнтації, що базуються на гаслах рівності та соціальної справедливості, пріоритет віддається забезпеченню соціально-економічних прав людини. Хоча в останні роки комуністи стали приділяти більше уваги й розширенню політичних прав і свобод. Програмні документи політичних партій і громадсько-політичних рухів ліберально-демократичної спрямованості (наприклад, „Ак жол”) в цілому орієнтуються на максимальну емансипацію людини, громадський контроль над державними інститутами. Програмові положення партій і об'єднань центристського спрямування (наприклад, „Асар”) характеризуються взаємопроникненням принципів західної демократії, ринкової економіки і соціальної справедливості. Більшість політичних партій, визнаючи важливість інституту прав і свобод людини, вкладають у нього переважно соціально-економічний зміст і розглядають його в межах вдосконалення соціальної політики держави. Така позиція віддзеркалюється й у практичній діяльності партій. У 2002 - 2005 роках чітко виявилася тенденція ініціювання політичними партіями та інститутами громадянського суспільства внесення поправок до законів або й власних законопроектів, прийняття яких може істотно вплинути на ситуацію з дотриманням прав і свобод людини, а також на функціонування органів державної влади, їх взаємовідносини з суспільством та індивідом.

Важливим суспільним інститутом утвердження прав людини є некомерційні організації. До 2003 року в Казахстані із загальної їх кількості (4,5 тисячі) власне правозахисні становили лише 7,6 % [3]. Аналіз їх практичної діяльності, взаємовідносин з органами влади свідчить, що останні схильні до співробітництва переважно з організаціями соціального та екологічного спрямування, оскільки їх діяльність доповнює роботу соціальних структур держави. Інакше сприймає влада організації правозахисного характеру, основна діяльність яких пов'язана з виявленням порушень прав людини (як правило, громадянських і політичних) саме з боку державних органів. Внаслідок цього стосовно правозахисних організацій переважала політика невизнання (особливо в 1990-і роки) або ж політика „мирного співіснування”.

Інститути громадянського суспільства створюють принципово нові правові, економічні, політичні й культурні реалії, що поступово змінюють суспільні інститути та органи державної влади. Казахстану для того, аби стати конкурентоспроможним в сучасних умовах, необхідно стимулювати ініціативу й творчий потенціал громадян, вибудувати конструктивний діалог і рівноправне партнерство інститутів громадянського суспільства і державної влади на республіканському, регіональному та місцевому рівнях і в міру економічного, політичного та культурного розвитку підвищувати функціональні можливості та ефективність цих інститутів.

Сучасна ситуація у сфері правового регулювання діяльності політичних партій, громадських організацій, у тому числі й правозахисних, не сприяє активному залученню громадян до правозахисної діяльності. Необхідним є створення на законодавчому рівні умов і механізмів для проведення досліджень з питань демократичних цінностей і прав людини та їх пропаганди, а також реальної участі НПО в процесі підготовки та обговорення найважливіших питань державної політики, залучення вітчизняного бізнесу до участі й підтримки „третього сектора” тощо.

В останні роки політика держави щодо політичних партій, громадських об'єднань і неурядових організацій зазнала певних коректив. Влада, усвідомлюючи, що формування громадянського суспільства та громадянського сектора є об'єктивною реальністю, що НПО відіграють значну роль у правозахисній діяльності й соціальній стабілізації суспільства, стала більше уваги приділяти взаємодії з „третім сектором”. Ефективність державно-політичного управління багато в чому залежить від здатності функціонувати у форматі суспільної політики, що дозволяє одержувати досить об'єктивну й повну інформацію про ступінь впливу на суспільно-політичні процеси, про реальний стан суспільства, у тому числі й щодо дотримання прав і свобод людини. Проблеми, що

окреслилися у взаємодії інститутів громадянського суспільства і органів державної влади, певний конструктивізм останньої диктує необхідність інституціоналізації нових правил і принципів взаємовідносин.

Отже, державна політика у сфері прав і свобод людини на нинішньому етапі має спрямовуватися, по-перше, на вироблення і прийняття адекватних міжнародним стандартам нормативно-правових актів, що сприятиме демократизації політико-правової сфери й реалізації громадянських і політичних прав і свобод; по-друге, на створення політичних, соціально-економічних і культурних передумов реалізації всієї сукупності конституційних прав і свобод людини (як політичних, так і соціально-економічних); по-третє, на створення ефективної національної правозахисної системи.

Демократизація казахстанського суспільства й утвердження прав і свобод людини пов'язані з посиленням відповідальності держави в забезпеченні цих прав і свобод, моніторингом якості державних правозахисних послуг. Короткострокові й довгострокові політичні й соціальні наслідки політичних рішень, що нині ухвалюються, повинні аналізуватися з огляду на реалізацію прав людини. Утвердження у свідомості громадян принципів ліберальної свободи, підвищення їх громадянської активності здатні перебороти об'єктивні і суб'єктивні причини, що стоять на заваді реалізації прав і свобод людини. Ідеї прав і свобод людини можуть стати провідною соціокультурною тенденцією, якщо вони будуть представлені як цінності загальнолюдські, а також розглядатимуться крізь призму власної, перевіреної практикою системи національних цінностей. Тим самим Казахстан спроможеться зробити свій вклад в теорію і практику прав людини.

Республіка Казахстан, будучи основним носієм відповідальності перед народом і міжнародною спільнотою за забезпечення прав і свобод людини, за роки незалежності розробила державно-національну концепцію прав людини, спрямовану на поступову реалізацію громадянських, соціально-економічних і політичних прав та свобод (хоча Державну концепцію і програму розвитку прав людини і досі не прийнято). З 2000 року Казахстан розпочав якісно новий етап свого розвитку, який потребує політичної стабільності, громадянського миру, економічного зростання та соціальних змін. За визнанням світової спільноти, Казахстан за масштабами, темпами і якістю соціально-економічних перетворень лідирує серед країн СНД. Водночас чітко визначилася потреба демократизації політичної системи, що вимагає, по-перше, пошуку прийнятних для громадян способів управління, переходу від жорстких форм політичних технологій до гуманних; по-друге, підвищення життєздатності, стабільності й ефективності демократичних політичних інститутів. Особливо актуальною є проблема реального забезпечення свободи слова, об'єднань, участі громадян в управлінні державою (в

**До питання про співвідношення громадянських, політичних
і соціально-економічних прав у Республіці Казахстан**

Гульнар Іскакова

тому числі й через інститут місцевого самоврядування) тощо. Динамізму демократичним процесам можуть надати розширення (паралельне) як соціально-економічних, так і громадянських та політичних прав і свобод. Перетворення в політичній та ідеологічній сфері мають пов'язуватися за термінами й темпами їх проведення з аналогічними заходами в соціально-економічній сфері. Адже всі групи прав (громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні) перебувають в тісній взаємозалежності. Казахстанському суспільству необхідно усвідомити, що смислом і рушійною силою суспільного прогресу є самореалізація людини шляхом розширення її прав і свобод. Всі структури й інститути суспільства і держави - лише інструменти, що забезпечують права і свободи людини.

Література:

1. **Коновалов С.** Соотношение выборного механизма и института общественного мнения // Саясат. – 2001. – №1. – С. 57 – 61.
2. Омбудсмен Байкадамов: „Результативность жалобщиков казахстанскому омбудсмену вполне соотносится с обычной международной практикой” // Панорама. – 2004. – 16 июля.
3. По принципу равных возможностей // Казахстанская правда. – 2004. – 27 апреля.

Зовнішня міграція як фактор динаміки етнонаціональної структури

Віталій Гордузенко,

аспірант кафедри загальної соціології
факультету соціології та психології
Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються різні підходи до вивчення етнічних аспектів міграційних процесів. З'ясовуються особливості репатріації та її вплив на етнонаціональну структуру. Розглядаються можливості адаптації біженців в українському суспільстві. Визначається соціальна роль процесу еміграції з України.

В останні роки, внаслідок лібералізації режиму перетину кордонів, в Україні значно активізувалися міграційні процеси – вони стали більш відкритими як для припливу в Україну іммігрантів, так і навпаки, призвели до підвищення еміграції. Активно виявляються такі особливості міграційних процесів, як хаотичність, негативний вплив на демографічну ситуацію, тенденції до активізації еміграції інтелектуального потенціалу суспільства, розширення маргінальних явищ, що може бути однією з причин поглиблення кризи в усіх сферах суспільного буття та втрати престижу держави на міжнародному рівні. З іншого боку, процеси міграції виступають суттєвим фактором динаміки етнонаціональної структури українського суспільства.

Проблеми міграції в Україні з моменту їх появи почали вивчати українські вчені — соціологи, демографи, історики, правознавці та політологи. Питання правового регулювання міграційних процесів розглядаються, зокрема, в працях С. Чеховича, В. Євінтова, Г. Суботенка. Проблемі вироблення державної політики в сфері імміграції присвячена праця В. Новика „Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні”. Значний внесок в розробку цієї проблематики зробив авторський колектив енциклопедії „Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика)” (1998 р.). В ній міграційні процеси розглядаються в міжнародно-правовому, народонаселенському, політологічному, соціологічному, етнологічному, психологічному ракурсах.

**Зовнішня міграція як фактор динаміки
етнонаціональної структури**

Віталій Гордузенко

Інститут соціології НАНУ здійснює соціологічний моніторинг, вивчаючи еміграційні настрої та перспективи їх реалізації. Докладно аналізується міграційна ситуація в Україні в період після здобуття незалежності в праці О. Малиновської „Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями”. Етнічним аспектам міграційних процесів у соціологічному вимірі присвячені праці В. Євтуха, М. Шульги, В. Трощинського, О. Брайчевської, О. Кривицької, Н. Победи.

Наша розвідка має на меті проведення аналізу впливу міграційних процесів на динаміку етнонаціональної структури українського суспільства. Завдання дослідження передбачає: структурування міграційних процесів; визначення їх впливу на етнонаціональну структуру; виокремлення суб'єктів відповідних процесів та з'ясування їх соціально-культурних характеристик.

Методологія дослідження базується на застосуванні міждисциплінарного підходу, який дозволяє найбільш повно та чітко дослідити окремі аспекти міграції як фактора динаміки етнонаціональної структури, використовуючи пізнавальні засоби та результати суміжних наукових галузей. Цілісне знання про досліджувані явища потребує синтезу одержаних результатів, встановлення взаємозв'язків між дослідженими його сторонами. Слід звернути увагу на ту обставину, що в цьому дослідженні, поряд із застосуванням кількох взаємодоповнюючих методів, провідну роль виконує системно-структурний метод, який поєднує між собою всі інші методи, оскільки методологічний плюралізм не виключає виокремлення з-поміж інших якогось одного методу з інтегруючою функцією. Саме таку функцію виконує системний підхід, який „дає змогу об'єднати різноманітні аспекти пояснень міграції як на макро-, так і на мікрорівні, враховуючи економічний, демографічний, політичний, соціальний контекст міжнародного руху населення. Його основна перевага полягає в різнофакторному і різнорівневому аналізі” [1, с. 64].

В етнонаціональній структурі українського суспільства можна виокремити усталені та неусталені етнонаціональні групи. Усталені етнонаціональні групи проживають в Україні протягом двох чи більше поколінь. Усталеною етнонаціональною групою можна вважати групу, якщо її представники, другого (чи більше) покоління досягли працездатного віку. До таких груп належать: титульна або материнська етнонаціональна група – це українська етнонаціональна група; етнонаціональні групи, які мають статус національної меншини: росіяни – понад 8,3 млн., білоруси – понад 275 тис., молдовани – понад 258 тис., болгари – понад 204 тис., угорці – понад 156 тис., румуни – понад 150 тис., поляки – понад 144 тис., євреї – понад 100 тис., вірмени – близько 100 тис., греки – понад 91 тис., татари – понад 73 тис., рома – понад 47 тис., азербайджанці – приблизно 45 тис., грузини – близько 34 тис.,

німці – понад 33 тис., литовці – понад 7 тис., словаки – понад 6 тис., чехи – близько 6 тис.; естонці – понад 2,8 тис. осіб; етнонаціональні групи, які мають невизначений статус: гагаузи – близько 32 тис., караїми – близько 1,2 тис., кримські татари – близько 250 тис., кримчаки – 406 осіб.

Неусталені етнонаціональні групи представлені іммігрантами (репатріантами, біженцями), які не належать до усталених етнонаціональних груп. Тобто якщо жоден представник цієї групи, що народився в Україні, не досяг працездатного віку, то ця етнонаціональна група є неусталеною. В основному це вихідці з Афганістану, Анголи, В'єтнаму, Ірану, Іраку, Ємену, Нігерії, Пакистану, інших країн Південно-Східної Азії та Африки.

Міграційні процеси зазвичай поділяють на внутрішні (переміщення в межах однієї країни) та зовнішні (міждержавні переміщення). В нашому дослідженні, відповідно до обраної теми, увага приділяється лише зовнішнім міграційним процесам. Скористаємося, насамперед, класифікацією суб'єктів міграційних процесів, яку подає М. Шульга: а) вихідці з України, що повертаються на батьківщину з колишніх радянських республік (репатріанти); б) особи, незаконно депортовані з України за етнічною ознакою; в) жителі колишніх радянських республік (частина з них була в 1990-ті роки громадянами незалежних держав, частина не отримала нового громадянства та використовувала паспорт СРСР), що вимушено залишили країни проживання (не будучи при цьому вихідцями з України); г) іноземні громадяни та особи без громадянства, які на законних підставах транзитом перебувають в Україні; д) біженці; е) незаконні (нелегальні) мігранти; є) емігранти з України [2, с. 27].

Масштабні процеси репатріації зазначених вище суб'єктів міграційних процесів, які почалися після розпаду СРСР, мали суттєвий вплив на динаміку етнонаціональної структури. Позитивним наслідком було чисельне зростання населення, незважаючи на погіршення природного відтворення. Здебільшого в Україну прибували українці, росіяни, кримські татари. Слід вказати й на ту обставину, що, наприклад, умови існування кримських татар в місцях депортації – спочатку на межі виживання – спричинили смерть більшої частини фізично слабких та хворих людей. Відбулися значні втрати духовної генетичної пам'яті. Такою була ціна виживання. Вижили найбільш фізично здорові та активні представники народу. Вони забезпечили фізичне оновлення та оздоровлення генофонду етносу.

Починаючи з 1994 року, репатріація уповільнилася у зв'язку із загостренням економічної ситуації та необхідністю вирішення соціальних проблем, що супроводжували процеси міграції.

О. Брайчевська називає коло проблем, що виникали перед репатріантами в Україні і ставали причинами звернень до органів

виконавчої влади. Серед них — невизначеність правового і соціального статусу переселенців та біженців-українців до набуття ними громадянства України; процес набуття громадянства України; отримання житла (тимчасового чи постійного), прописки (тимчасова чи постійна), працевлаштування; матеріальна та фінансова скрута [3, с. 35]. Сюди також належать питання, пов'язані з відновленням різних документів; шахрайство з боку керівництва фондів, які опікувалися проблемами облаштування репатріантів (зокрема німців та кримських татар); переведення в Україну грошових заощаджень із країн попереднього проживання з врахуванням рівня інфляції; образи на національному та побутовому ґрунті; навчання дітей у вищих навчальних закладах.

Як слушно зазначає Н. Победа, сьогоденні мігранти відрізняються соціальною та комунікативною компетентністю. „У соціологічному вимірі вона означає інформованість про регіон вибуття, здатність до освоєння нового середовища, певного рівня професійної і мовної підготовки, узгоджених із знаннями про кон'юнктуру ринку праці і споживацьких орієнтацій населення. Для дослідника аналіз міграцій передбачає оцінку не лише традиційних параметрів — інтенсивності та спрямованості міграційних потоків, що постають із статистичних джерел, але, що більш важливо, — отримання знань щодо цінностей, норм, потреб, попереднього досвіду міграцій різних соціальних груп, які беруть участь у загальному міграційному потоці. При цьому здійснюється вихід на форми і засоби комунікації, на тип мобільності — вони допомагають зрозуміти ресурси та зміст переміщень” [4, с. 15].

Гострою залишається в Україні проблема нелегальної міграції, здебільш транзитної через її територію на Захід. У зв'язку із жорстким контролем, який діє в країнах Західної Європи, значна частина нелегальних мігрантів залишається на території України досить тривалий час, очікуючи нагоди перебратися на Захід, що серйозно порушує правопорядок, посилює криміногенну ситуацію. Нині країною з основними каналами нелегальної міграції в Україну є Росія. Основні напрямки міграційних потоків з Китаю, Індії і Центральної Азії пролягають саме через центральні області Росії. Географічна близькість цих областей до українсько-російського кордону призводить до того, що нелегальні мігранти концентруються в центральних регіонах України, прямуючи згодом до Львова, Мукачева й Ужгорода. Кількість нелегальних мігрантів постійно зростає. В останні роки збільшилася кількість нелегальних мігрантів з Афганістану та Пакистану, що значною мірою пов'язано з проведенням антитерористичної операції в Афганістані. Нині джерелом нелегальної міграції в Україну або транзиту її територією може стати й Ірак.

У зв'язку з тим, що Україна не має договору з Росією про реадмісію (повернення нелегальних мігрантів у ті країни, звідки вони прибули),

наша країна використовується як місце тимчасового нелегального перебування для значної кількості мігрантів. В Україні не існує законних підстав для повернення мігрантів у країни, звідки вони прибули. Для України це ще й економічна проблема, адже необхідно витратити кошти як на облаштування їх в приймальниках-розподільниках, так і в разі повернення їх на батьківщину.

Розглядаючи процеси нелегальної міграції, дослідники вважають за необхідне диференціювати санкції держави щодо нелегальних мігрантів. Якщо до відвертих порушників закону (кримінальних елементів) доцільно послідовно використовувати силові методи впливу, намагаючись позбавити від них українське суспільство, то люди, що опинилися в статусі нелегалів не за доброю волею, заслуговують на інше ставлення. Насамперед бажано створити умови для забезпечення їх статусу, допомогти легалізувати факт їх перебування на українській землі. Це відповідатиме як інтересам прибулих, так і самого українського суспільства [5, с. 84].

Наявність нелегальних мігрантів може суттєво впливати на динаміку етнонаціональної структури країни. Адже представники цієї спільноти не реєструються офіційною статистикою, і це ускладнює процес дослідження зміни реальної, а тим більше прогнозованої етнонаціональної структури. Як зазначає російський вчений А. Топілін „прогноз етнонаціональної структури є необхідним як і прогноз чисельності населення в країні в цілому та в її регіонах. Без такого прогнозу неможливо в сучасних умовах зростання етнічної самосвідомості не лише сформулювати політику у сфері народонаселення та міжнаціональних відносин, але й ефективніше розв'язувати соціально-економічні проблеми” [6, с. 42].

Вивчаючи особливості міграційних процесів, необхідно звернути увагу на таку міграційну спільноту, як біженці.

Певна частина суб'єктів імміграції набувають статусу біженців. Найбільший приплив їх був пов'язаний з розгортанням військових подій у Придністров'ї. Так, влітку 1992 року південноукраїнські регіони прийняли понад 60 тисяч осіб, з них понад 50 тисяч — Одеська область. У липні 1992 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову „Про затвердження Тимчасового положення про порядок визначення статусу біженців з Республіки Молдова і надання їм допомоги”. Це був перший документ, який вводив в українське законодавство норму статусу біженця.

Біженці прибували в Україну також у зв'язку з війною в Абхазії. На 1 жовтня 1998 року було зареєстровано 2926 вихідців з Абхазії.

Наприкінці 1994 року в Україну почали прибувати особи з Чеченської Республіки, які змушені були залишити місця постійного проживання внаслідок бойових дій. На середину 1995 року було зареєстровано понад тисячу осіб, які звернулися з проханням про надання їм статусу біженця.

У 1995 — 1997 роках було зареєстровано приблизно 3 тисячі звернень до органів виконавчої влади України від осіб, які вимушено залишили Чечню.

Оскільки спеціального механізму прийому біженців донедавна не існувало, дані про їх кількість у попередні роки мають оціночний характер. Так, деякі спеціалісти вважають, що серед прибулих в Україну на початку 1990-х років іммігрантів біженцями було не менше 10 %. Якщо погодитися з цим припущенням, то з 1991 року Україна прийняла близько 150 тисяч біженців з колишніх радянських республік. Однак внаслідок недосконалості українського законодавства більшість з них не була зареєстрована як біженці. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні, на середину 2001 року в нашій країні налічувалося 3 тисячі офіційно зареєстрованих біженців.

Деяке уявлення про структурний склад біженців та їх соціально-демографічні характеристики надають відомості про їх звернення до органів місцевої влади. Так, лише протягом 1994 року було зареєстровано близько 9 тисяч звернень, що стосувалися питань житла, працевлаштування, навчання дітей, матеріальної допомоги; 1995 року — понад 5 тисяч. Більшість звернень надходила від українців, значна кількість від росіян. Приблизно чверть серед біженців складали вірмени. Прибували біженці перш за все з Вірменії, Азербайджану, Грузії (Абхазії), Таджикистану. Це були переважно вихідці з України або члени змішаних родин так чи інакше пов'язаних з Україною [7, с. 128]. Відповідно до Закону України „Про біженців”, біженці користуються певними соціальними правами. Проте реалізація цих прав гальмується складним економічним становищем України. З цієї ж причини досі не відкрито жодного пункту розміщення біженців, де вони могли б отримати тимчасове житло. Проте, згідно з офіційною інформацією, розпочато обладнання першого такого пункту в селі Ободівці Вінницької області.

Те, що особи, позбавлені батьківщини, шукають притулку в Україні, є свідченням толерантності українського народу, демократичності його державного ладу. Толерантність проявляється насамперед у повазі до релігійних уподобань, коли мешканці міста чи села не лише спокійно ставляться до будівництва мечеті недалеко від православного храму, а й допомагають збудувати новий храм представникам іншої віри.

Поряд з процесом імміграції з 1994 року в Україні набули значних масштабів процеси еміграції. Наявність емігрантів, з одного боку, свідчить про демократичність державного устрою, коли будь-яка людина може виїхати з країни, обрати місце проживання за власним побажанням, все ж цей факт одночасно вказує на тривожні явища. За результатами соціологічних досліджень, значна кількість людей не може себе реалізувати на своїй батьківщині і тому вимушена її залишати. Це призводить до великих суспільних втрат, які позначаються на

етнонаціональній структурі не лише кількісно, а й якісно. Адже, у першу чергу, виїздять люди, конкурентоспроможні на ринку праці, тобто люди з високим соціальним статусом.

Вивчення соціально-культурних характеристик цих етнонаціональних груп доводить, що їх відзначають вищі за середні по Україні характеристики – освітні, професійні, вікові [8, с. 62]. Крім того, катастрофічно зменшуються окремі етнонаціональні групи, які були укорінені тут протягом століть. Ми ще не можемо повністю усвідомити всі негативні наслідки цього процесу. Негативним є те, що в процесі міграційного обміну Україна віддає переважно високоякісну робочу силу – працездатного віку, з високим рівнем освіти, з ґрунтовною професійною підготовкою, досить солідним стажем роботи на виробництві, жінок репродуктивного віку, а приймає з далекого зарубіжжя і частково з країн близького зарубіжжя малокваліфікованих працівників, разом з якими прибуває велика кількість дітей, малоосвічених жінок, що, як правило, не мають професійної підготовки.

Потребують осмислення культурні зміни, що супроводжують процеси міграції. Так, помітно звужується коло функціонування традиційної для України культури росіян, євреїв, німців, що назавжди залишають Україну. Вимивається потужний прошарок інтелігенції, яка заповнювала ключові ніші в управлінні, науці, художній культурі, медицині тощо.

Треба зазначити, що міграційні процеси мають хвилеподібний характер. Якщо на початку 1990-х років Україна була країною імміграції, то з 1994 вона стала країною еміграції. За даними Держкомстату, 2001 року було від'ємне сальдо міграції (різниця між кількістю прибулих і вибулих осіб) воно дорівнювало – (-33471), у 2002 – (- 33791), потім починає поступово зростати – 2003 р. – (-24210), 2004 р. – (-7615). Лише наприкінці 2005 року з'являється позитивне сальдо міграції (4583), й Україна знову починає набувати рис імміграційної країни. Однією з причин такого зростання може бути політична ситуація в країні, що склалася після „помаранчевої” революції.

Дослідивши вплив міграційних процесів на динаміку етнонаціональної структури українського суспільства, можна зробити деякі **висновки та узагальнення**.

1. Вплив міграції на етнонаціональну структуру має хвилеподібний характер. В 1990 - 1994 роках в українському суспільстві спостерігалось позитивне сальдо зовнішньої міграції. Починаючи з 1994 року, склалось від'ємне сальдо, а з 2005 стає знову позитивним.

2. За більшістю кількісних та якісних соціально-культурних показників значний вплив на динаміку етнонаціональної структури українського суспільства справляє рух етнонаціональних груп українців і росіян.

3. Дослідження соціально-демографічної структури мігрантів та їх

соціально-культурних характеристик дозволяє зробити висновок, що мігранти неусталених етнонаціональних груп, представлені вихідцями з країн Південно-Східної Азії та Африки, відзначаються дуже низьким рівнем освіти та економічної забезпеченості.

4. Представники етнонаціональних груп, які емігрують з України, мають вищий за середній по країні рівень освіти. До них належать члени російських та єврейської етнічних спільнот. Це спричиняє зниження інтелектуального рівня населення. Адже для відтворення статусу спеціалістів з середньою спеціальною та вищою освітою необхідно 12 - 15 років навчання.

5. Нелегальні мігранти, що використовують терени України в якості буфера, переміщуючись з Росії та Білорусі до економічно розвинутих країн Заходу, представлені неоднорідною, диференційованою соціальною спільністю („вимушені”, „кримінальні” мігранти тощо) в залежності від мети міграції.

6. Процес інтеграції біженців до українського соціуму гальмується браком правових засад, обмеженістю соціальних та економічних гарантій. Позитивні передумови розвитку міграційних процесів, що проявляються в толерантності до мігрантів місцевого населення, зафіксовані дослідниками на рівні побутових практик.

Література:

1. **Малиновська О. А.** Мігранти, міграція та українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
2. **Шульга Н. А.** Великое переселение: репатрианты, беженцы, мигранты. / НАН Украины. Институт социологии. – К., Стило, 2002. – 700 с.
3. **Брайчевська О.** Репатріанти в Україні: шляхи інтеграції. // Проблеми міграції. – 1999. – №3. – С. 34 - 39.
4. **Победа Н.** Міграція і пошуки нових взаємодій. // Проблеми міграції. – 1999. – №1. – С. 14 - 18.
5. **Евтух В.** Мигранты в Украине: Новые этничности – новые проблемы. / Этничность на постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы: Материалы конференции. – К.: Феникс, 1997. – С. 78 - 82.
6. **Топилин А.** Влияние миграции на этнонациональную структуру. / Социологические исследования. – 1992. – №7. – С. 31 - 43.
7. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність \ О. Б. Беренштейн, Н. А. Зінич, В. Т. Зінич та ін. За ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.
8. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991 - 1996 рр. на зміну етнічного складу населення України та її регіонів. – К., 1998. – 75 с.

Шумпетерівська теорія демократії і посткомунізм

Мирослав Беззуб'як,

кандидат політичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин
НАН України

Ніщо не є таким підступним, як очевидне.

Й. Шумпетер

Суспільна наука неможлива без Традиції. Блискучі діалектичні формули марксизму; великі та універсальні методологічні рецепти Е. Дюркгейма та його досконалі й вичерпні емпіричні розвідки; нарешті, надпотужний пізнавально-формалістичний потенціал веберіанства – все це становить неоціненний скарб сучасної соціальної науки і політології зокрема.

Нині ми переживаємо (вочевидь, обумовлений глобалізаційною уніфікацією) час зникнення інтелектуальних фігур і традицій світового масштабу, своєрідних „вчителів людства”. Причому, процес особистісного усереднення охопив усі сфери суспільного життя. Прогресуючий технологічно-інноваційний розвиток позбавляє людину індивідуальності, потреби в мисленнєвій діяльності, генія передбачення, волі до боротьби (економічної, фізичної, політичної). Втративши якості, що визначають її як особистість, інформаційно багата, але суспільно усереднена істота (середньостатистичний громадянин без будь-якої моралі і відповідальності) втрачає, зрештою, спроможність до саморозвитку. „Нація, в якій життєво найважливіші, найпомітніші, найвизначніші типи зникають з морального обрію людей” втрачає й підвалини основних громадянських свобод, громадянського суспільства [1]. Те, що колись було історичним привілеєм Традиції і Героя, нині стає однією з професій, руйнуючи верству, спроможну здійснювати соціальне управління. Така історична ситуація зумовлює потребу звернення до теоретичної спадщини соціальних мислителів рівня Й. Шумпетера – звернення особливо унагальнене глибоко і тверезо консервативними переконаннями великого

соціолога та економіста. Повернення „великих імен” є частиною процесу Регуманізації (Другого Ренесансу) і Консервативної революції.

Чотири основні характеристики шумпетерівського стилю мислення приваблюють найбільше: теоретизм, скептицизм, історизм та еволюціонізм. За умови оптимального поєднання, ці риси komponують образ європейського інтелектуала світового масштабу. Більше того, вони формують „дух Європи”, якому однаково притаманні і догматичний раціоналізм, і емпірицистський скепсис – метафізика і наука. Власне, цього духу потребує нинішній світ, захоплений і розірваний різними фундаменталізмами, міфи про самотність яких витворені самими ж європейцями, вірніше – їх саморуйнівною схильністю до всього екстравагантного. На цьому наголошував і колишній голова Комісії Європейського Союзу Р. Проді, на думку якого „пошуки спільноєвропейської „душі” постають дедалі виразніше як важлива проблема майбутнього нашого континенту” [2]. Й. Шумпетер є справді великим європейцем – філософом та іронічним скептиком, позбавленим будь-якої екстравагантної „цивілізаційної привабливості”, таким, що належить Європі, а отже й світу – світу поміркованому й тверезомислячому, а не тому, що готовий знищити всіх інших в ім'я власних релігійних ідеалів.

Шумпетерівська теорія демократії має два визначальні засновки – раціонально-теоретичний та політико-історичистський. Демократичний устрій Й. Шумпетер визначає як інституційну систему для прийняття політичних рішень з метою забезпечення стійкого розвитку шляхом обрання окремих індивідів – представників волі народу [3]. Таким чином, маємо реалістське визначення демократії, яке, на думку самого теоретика, є ефективним критерієм відрізнєння демократичних урядів від недемократичних, відображає специфіку функціонування владного механізму, враховує факт соціальної конкуренції за політичну владу, пояснює зв'язок між демократією та правами і свободою особи [4]. Водночас Й. Шумпетер наголошує на суто історико-конкретних обставинах запровадження демократії, відзначаючи, що вона не є універсальним суспільним ладом.

Синтез цих двох шумпетерівських засновків демократії дає можливість великому суспільствознавцеві сформулювати чотири висновки-передумови встановлення демократичного устрою. Першою умовою „успішного застосування демократичної форми правління” Й. Шумпетер вважає необхідність „людського матеріалу високої якості”, сукупності не просто високоморальних особистостей, але й таких, що здатні до політичної діяльності. Вирішальною характеристикою такого матеріалу є „наявність соціальної верстви, теж наслідку суворого відбору, з природним потягом до політики”.

Друга умова полягає в тому, „що сфера ефективної дії політичного

рішення не повинна бути надто широка". Ширина ж сфери визначається сукупністю факторів, а саме: кількістю та якістю питань, котрі уряд спроможний розв'язати, без шкоди для ефективності прийнятих рішень; здібностями і вміннями урядовців і типом політичного механізму; нарешті – характером громадської думки.

Третьою умовою є наявність добре вишколеної бюрократії з „репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку та не менш сильним **esprit de corp**". Йдеться про виховане в кращих традиціях соціального управління чиновництво – незалежне та вплиове. Слід зауважити, що виконання цієї умови залежить, або, принаймні, тісно взаємопов'язане з першою – людським матеріалом високої якості. „...бюрократія не є перепоною для демократії, а неминучим додатком до неї. Бюрократія є також неминучим додатком до сучасного економічного розвитку”, – відзначає Й. Шумпетер [5].

Погляди Й. Шумпетера на роль і функцію бюрократії в демократичному суспільстві корелюють з поглядами ще одного геніального європейського мислителя й соціолога – М. Вебера, котрий вирізняв статусні ознаки бюрократа: служба як перше і єдине заняття, високий соціальний статус та захищеність, зорієнтованість на просування бюрократичною ієрархією [6]. Прикладом такої добре вишколеної бюрократії може слугувати, передусім, європейська бюрократія – „продукт тривалого розвитку, починаючи від ministerials, що слугували середньовічним магнатам, аж поки сформувався потужний механізм, який ми бачимо сьогодні”. Ці твердження вченого аж ніяк не втратили актуальності й нині. Адже „Єдина Європа”, яка об'єднала колись ворогуючі держави, з різною ідеологією, політичними поглядами, соціальними структурами – це витвір переважно європейської бюрократії. Попри всі скептичні погляди та критику Євросоюзу (надто після його розширення) з позицій забюрократизованості та „дефіциту демократії”, європейська бюрократія знову підтвердила свою гнучкість, ефективність і готовність до інституційних змін. „Розширений Європейський Союз має подбати про свої інституції, здатні забезпечити його функціонування”, – стверджує Р. Проді [7].

Четвертою передумовою демократії є демократичний самоконтроль. Це, перш за все, стосується (знову ж таки на підставі високого інтелектуального і морального рівня людського матеріалу) традиції взаємних поступок та терпимості, мирного та конструктивного подолання розбіжностей у поглядах.

Тільки за дотримання цих умов і можливе належне функціонування демократичної системи. Демократія, однак, задля забезпечення належного рівня соціальної безпеки, добробуту й розвитку, здатна відмовитись від політичної конкуренції й перейти до форм правління, які межують з диктатурою. Майже всі конституції демократичних країн

містять положення про надзвичайні повноваження керівних органів, хоча обсяг таких повноважень, їх тривалість і процедури передачі влади чітко регламентовані. Адже необмежена в часі монополія на владу може привести до диктатури в сучасному розумінні цього слова [8].

Й. Шумпетер не лише чітко визначає демократію й конкретно-історичні умови її запровадження, але й робить попередній наголос: „Демократія є політичний метод, тобто певна система інституцій для прийняття політичних (правових та адміністративних) рішень, а **отже вона не може бути самоціллю** (підкресл. авт.). Демократія дає ті ж наслідки чи сприяє утвердженню тих же інтересів або ідеалів, – продовжує Й. Шумпетер, – не більшою мірою, ніж будь-який політичний метод” [9].

Інструментального погляду на демократію дотримується й інший визначний європейський мислитель – Б. Рассел, котрий з-поміж багатьох своїх визначень демократії особливо виокремлює одне: „Демократія – це засіб (причому, кращий з тих, що були винайдені до сьогодні) зменшення, наскільки це можливо, втручання влади у свободу людей” [10]. Ця настанова Б. Рассела нині актуальна, як ніколи. Адже за умов глобалізації та всепереможної ходи демократії остання сприймається як різновид релігії, втрачаючи свої присутні риси, а разом з ними й істинний смисл. Небезпека демократії як релігії полягає в тому, що „вірний завжди чує те, що прагне почути, байдуже, що насправді сказав пророк” [11].

На ґрунті шумпетерівських теоретичних побудов можна сформулювати концепцію „негативних залишків”. Сам великий соціолог і економіст розробив і обґрунтував концепцію „позитивних залишків”, або концепцію „підтримуючої” ролі структур і верств попередніх історичних формацій щодо наступних, які, власне, й забезпечують необхідні історичні й політичні умови становлення та еволюції нового типу суспільства. Важливою, на думку вченого, є роль інституційних структур попередньої по відношенню до буржуазно-ліберальної – феодальної формації, політичному мисленню вищих верств якої був властивий тверезий консервативний раціоналізм і сформоване впродовж тривалого періоду відчуття соціальної ієрархії. Політико-адміністративні структури капіталістичних суспільств ефективно поглинають „уми з інших верств”, адаптуючи їх до нових реалій та отримуючи забезпечення досвідом політичного управління. Й. Шумпетер доволі скептично ставиться до адміністративного потенціалу буржуазії, сумніваючись в її здатності приймати та виконувати ефективні політичні рішення. На його думку, „бухгалтерська книга та кошторис витрат поглинають і обмежують людину”. В естві буржуазної людини-економічної закладено виняткову здатність до різноманітних економіко-торговельних оборудок, проте коли йдеться про розв’язання зовнішньо- чи внутрішньополітичних

питань, то „конторський геній... часто нездатний скривдити навіть муху чи у вітальні, чи на трибуні”. Тому вчений вважає за політично необхідне існування верстви, вільної від економічної діяльності та постійної гонитви за прибутком чи технологічними новаціями, верстви, для якої економічні вигоди важать значно менше, ніж Престиж, Честь, Відповідальність, Вірність нації. Тільки в симбіозі чи під прикриттям такої захисної верстви здатна ефективно розвиватись і досягати успіху власне буржуазія.

Концепція „негативних залишків” полягає в тому, що радянський спадок (зокрема, посткомуністичної України) спрацьовує проти демократії. Тому навіть за умови запровадження формально-демократичного устрою (демократичної атрибутики), отримуємо квазідемократичний лад, в якому авторитарна демократія керуватиме (радіше маніпулюватиме) атомізованим і беззахисним населенням, а за владу змагатимуться політико-економічні клани. В цьому сенсі цікавим і таким, що змушує замислитись, є наступне зауваження Й. Шумпетера: „Сучасна демократія зародилась одночасно з капіталізмом, у причинному зв'язку з ним” [12].

Отже, зважаючи на попередньо викладені аргументи, постає питання: „Чи можлива взагалі на даному історичному етапі демократія у східно-європейських країнах?” Прикро, але стосовно більшості країн Східної Європи шумпетерівська теорія слугує поясненням, чому демократія на цих теренах неможлива (принаймні, в найближчій історичній перспективі).

Однак скептичні висновки, яких можна дійти на підставі теорії демократії Й. Шумпетера, не є остаточними. Адже залишається ще його еволюціонізм, віра в соціальну еволюцію. Цілком можливо, що еволюційна логіка суспільного буття сформує і політичний клас демократичного суспільства, і відповідне йому громадянство. Серед основних факторів такої продемократичної соціальної еволюції виокремлюються: зміна поколінь, поступова звичка до демократичних процедур та укорінення демократичних норм, нарешті, зовнішній (міжнародний) тиск. У випадку останнього пригадується шумпетерівський скептицизм в оцінці того чи іншого суспільного ладу (зокрема, капіталізму і соціалізму), якого так бракує західним урядам, котрі надають підтримку авторитарним та напівавторитарним (олігархічним) режимам посткомуністичного і третього світів. Й. Шумпетер чимало говорить про придатність того чи іншого суспільного устрою для різних країн або про протилежні результати прищеплення однієї й тієї ж доктрини на різних „соціальних ґрунтах”. Він, вчений з геніальною інтуїтивністю, даром передбачення та здатністю до наукового прогнозування, обрав найвідоміші, та, водночас, найразючіші приклади встановлення одного й того ж соціального устрою в країнах з різною соціальною структурою, історичними традиціями та людським матеріалом. Йдеться про порівняння шведського і радянського соціалізму.

У випадку Швеції, Й. Шумпетер виокремлює визначальні передумови, необхідні для нормального функціонування демократичного соціалізму. Це й належний людський матеріал, надзвичайно добре збалансована соціальна структура, вишколена (у кращих європейських традиціях) бюрократія, а також належний демократичний самоконтроль, обумовлений високим освітнім та культурним рівнем шведського громадянства. Не менш важливими є соціальне та національне, ціннісно-культурне середовище, стан та зорієнтованість суспільної свідомості, тобто все, що унеможливило піднесення „соціалізму” до рангу релігії. Незаперечним є те, що у Швеції існував і пролетаріат, і розвинений капіталізм, тобто одна з базових історичних передумов запровадження соціалізму, виокремлена і наголошена класичним марксизмом. Тут не спостерігалось класового антагонізму в тому трактуванні, як його визначав сам К. Маркс. „Шведський соціалізм” став продуктом еволюції, а не революції, слугуючи інструментом вирішення, а не створення соціальних „суперечок задля самих суперечок”.

Соціалізм в Росії був марксистсько-ленінським, тобто ідеологічно більш „просунутим”, ортодоксальним - побудованим за всіма „класичними канонами” доктрини К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна і решти більшовицьких теоретиків. Однак чи існували передумови, необхідні для запровадження соціалізму на теренах Росії? Відомо, що Росія на час соціалістичної революції була аграрною країною, тобто тут майже не існувало пролетаріату, а антагоністичній пролетаріатові клас буржуазії також перебував тільки на стадії формування і не мав ще власних буржуазно-капіталістичних традицій. Отже, на підставі тези К. Маркса про те, що „серйозний соціалізм може сформуватися тільки з цілком сформованого капіталізму”, можна висувати брак будь-якої можливості запровадження соціалізму в Росії. Власне, таких поглядів дотримувався один з провідних російських теоретиків соціалізму Г. Плеханов [13]. Вишколеної бюрократії, яка б змогла забезпечити належне функціонування адміністративних структур соціалістичної держави, тут також не було. Єдине, що сприяло запровадженню соціалізму „ленінського типу”, так це владний „параліч” царської монархії (а згодом і Тимчасового уряду) внаслідок низки поразок у Першій світовій війні, що поєдналося з ситуацією радикалізму невдоволеної інтелігенції, а також з революційним генієм В. Леніна та адміністративним Й. Сталіна, котрим вдалося піднести доктрину К. Маркса до рангу релігії. Подібно до того, як конкретно-історичні умови Швеції дали можливість створити на цих теренах гуманістичний і демократичний соціалізм, історія Росії призвела до появи тоталітаризму. Прикметною є думка Й. Шумпетера: „Клопіт з Росією не в тім, що вона соціалістична, а в тому, що це Росія” [14].

Показово, що подібної думки дотримується вже не суспільствознавець-теоретик, а практик – дипломат та історик Дж. Кеннан. Та його оцінка

Росії не така різка і зорієнтована на примирення та співіснування. Він стверджує, що у стосунках з Росією слід дотримуватись кількох базових правил, які довели свою ефективність впродовж багатосотлітнього спілкування Заходу з цим народом та його державою. Ось три кеннанівські настанови: слід визнати суто російський стиль залагодження політичних справ і бути до нього толерантним; ніколи не слід принижувати росіян в очах світової громадської думки; завжди слід пам'ятати, що цей народ фундаментально стурбований проблемами безпеки і у своїй політичній діяльності керується міркуваннями страху і престижу [15]. Толерантний і дипломатичний Дж. Кеннан також порушує питання вихідних історичних умов розвитку російської демократії і капіталізму, однак виявляє в цьому питанні ще більший скепсис, ніж будь-хто з провідних західних суспільствознавців. Він стверджує, що сучасна Росія набагато менше готова до демократії, ніж Росія 1917 року. На думку Дж. Кеннана, даються взнаки руйнівні історичні удари, завдані цій країні і народу роками комунізму і сталінізму та двома світовими війнами [16]. Отже, від часів творення класичних шумпетерівських текстів справи лише погіршилися.

Одна доктрина в різних національно-історичних умовах дає різні результати. Запровадження певної соціальної моделі на невідповідний соціальний ґрунт призводить не тільки до її неефективності, але й до протилежних від очікуваних наслідків – доволі часто руйнівних та антилюдських. Те ж саме й з демократією. У випадку багатьох суспільств, встановлення цього суспільного устрою завершується появою прихованих за демократичними інституціями і риторикою авторитаризмів, зокрема, олігархічного характеру.

Нині українське суспільство переживає специфічний історичний період, який, з одного боку, суперечить шумпетерівським теоретичним побудовам, а з іншого – підтверджує їх за принципом „від протилежного”. Українська „демократія” не відповідає жодному критерію Й. Шумпетера. Разом з тим, в його теоретичних побудовах знаходимо чимало історико-політичних „підказок”. Зокрема, привертає увагу шумпетерівське вчення про протестно-революційну роль інтелігенції. Адже відомо, що робітничий рух в Російській імперії радикалізували й революціонізували саме інтелігенти – „дали цьому рухові словесну оболонку, забезпечили його гаслами, дали йому самосвідомість і в такий спосіб змінили його суть” [17]. Оскільки демократія в Україні не має жодної реальної соціальної опори – класу, інституту, системи цінностей, то саме ця верства може стати вістрям і рушійною силою справжньої, а не інспірованої іззовні та здійсненої кланом олігархів, усунутих від влади іншим кланом, антиолігархічної революції, маючи на озброєнні, передусім, консервативну ідеологію, в якій є чимало шумпетерівських ідей. Недарма сам Й. Шумпетер наголошував, що від самого зародження інтелігенції

жоден європейський уряд не зміг прибрати її до рук. Зокрема, ще за режиму Луї-Філіпа військо могло дозволити собі стріляти в страйкарів, але поліція не мала змоги влаштовувати облави на інтелігентів [18]. Саме інтелігенції людство завдячує появі теорії гуманізму [19]. Інтелігенти рідко стають професійними політиками, але не тому, що не здатні на це чи їм бракує здібностей, а скоріш тому, що більшість з них просто зневажає політичну кар'єру [20]. Проте інтелігенція формує адміністративно-політичну структуру кожного суспільства, впливаючи на „моральний кодекс епохи”.

Окремо слід наголосити на критично-синтезуючій ролі інтелігенції в системі соціальних знань, яка за К. Мангеймом: „...об'єднує в собі всі імпульси, котрі наповнюють соціальну сферу. Чим більша кількість класів і соціальних прошарків, з яких рекрутуються різні групи інтелігенції, тим багатоманітнішою і суперечливішою, за своїми тенденціями, стає сфера освіти, котра їх об'єднує” [21]. На думку „батька-засновника” соціології знань, інтелігент має перед собою два можливі політико-історичні шляхи: перший – приєднатись до певного класового чи політичного табору; другий – спробувати зрозуміти власну „соціальну природу”, аби „відображати духовні інтереси цілого” [22].

Література:

1. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 182, 183, 184.
2. Проді Р. Задум об'єднаної Європи. – К.: К.І.С., 2002. – С. 11.
3. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 310, 334.
4. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 334 – 338;
5. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 258.
6. Weber M. Economy and Society. – University of California Press, 1978. – P. 959 – 963.
7. Проді Р. Задум об'єднаної Європи. – К.: К.І.С., 2002. – С. 29.
8. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 359 – 367.
9. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 301 – 302.
10. Рассел Б. Словарь разума, материи и морали. – К.: Port-Royal, 1996. – С. 70.
11. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995. – С. 301 – 405.
12. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія. – К.: Основи, 1995.

- С. 367.
- 13. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.
- С. 406;
- 14. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.
- С. 501.
- 15. **Kennan G.** American Policy Toward Russia on the Eve of the 1984 Presidential Elections. // At a Centuries Ending. Reflections 1982 - 1995. - N.Y, London: W.W. Norton and Company, 1996. - P. 101.
- 16. **Kennan G.** Communism in Russia History. // At a Centuries Ending. Reflections 1982-1995. - N.Y, London: W.W. Norton and Company, 1996. - P. 54;
- 17. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.
- С. 198.
- 18. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.
- С. 193.
- 19. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.
- С. 198.
- 20. **Шумпетер Й.** Капіталізм, соціалізм, демократія. - К.: Основи, 1995.
- С. 361.
- 21. **Мангейм К.** Диагноз нашего времени. - М: Юрист, 1994. - С. 134.
- 22. **Мангейм К.** Диагноз нашего времени. - М: Юрист, 1994. - С. 135.

Ольвійський форум 2006: пріоритети України в геополітичному просторі

У червні 2000 року в Ялті відбулася міжнародна науково-практична конференція „Ольвійський форум 2006: пріоритети України в геополітичному просторі”. Її організували і провели: Міністерство освіти і науки України, Національна академія наук України, Головне управління державної служби України, Національний університет „Києво-Могилянська академія”, Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили, Український центр політичного менеджменту.

До участі у роботі конференції було запрошено провідних фахівців у галузі політології, соціології, історії, права, державного управління, освітніх та інформаційних технологій тощо.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді: „Проблеми впровадження принципів Болонської декларації в Україні” (В’ячеслав Брюховецький, президент НаУКМА, доктор філологічних наук, Київ), „Пріоритети вищої освіти в сучасному світі” (Марта Богачевська-Хом’як, доктор наук, США), „Перспективні напрями розвитку технологій комбінованого виробництва теплової та електричної енергії” (Леонід Клименко, ректор МДГУ ім. П. Могили, доктор технічних наук, Миколаїв), „Тенденції розвитку університетської педагогічної освіти в Україні” (Олександр Глузман, ректор Кримського державного гуманітарного університету, доктор педагогічних наук, Ялта) та ін.

Проблеми геополітичного розвитку України окреслювалися та обговорювалися на секціях: „Проблеми державотворення: світовий досвід і Україна”, „Геополітичні виклики України: ресурси забезпечення соціально-економічного розвитку”, „Екологічний вимір впливу України на геополітичний простір”, „Інформаційні технології в контексті розвитку суспільства”, „Пріоритетні завдання мовно-культурної політики України”.

Матеріали конференції опубліковані у збірнику: „Наукові праці: Науково-методичний журнал”. – Т. 54. – Вип. 41. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 188 с.

Панорамне бачення перспектив розвитку

Володимир Смолянук,

доктор політичних наук, професор

Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.

Рецензована монографія є першою науковою працею в Україні, у якій розглядаються прогностичні проблеми розвитку політичної сфери. А відтак ця ґрунтовна праця конче потрібна широкому колу фахівців, причетних до вивчення політичних процесів в Україні (і не тільки). Більшість країн сьогодні у щоденній практиці потерпають від проблем, обумовлених низькою якістю суспільно-політичного прогнозування. Не виняток і Україна. Її політичні сили, на жаль, апелюють переважно до історичного минулого, не дуже переймаючись історичними перспективами своєї країни. Наслідком низькоякісної прогностичної продукції, продукованої вітчизняними науковими колами, стала неефективність державного програмування (планування) та декларативне проголошення стратегічних орієнтирів розвитку України, яке не забезпечується державними механізмами їх практичної реалізації.

Монографія професора В. Горбатенка має солідну методологічну базу. В ній, зокрема, розглядається еволюція прогностичних підходів щодо аналізу суспільних процесів в історії політичної думки. Автор відводить значне місце принципам, методам та основним етапам політичного прогнозування, а також визначає його роль в управлінні соціально-політичними процесами.

Особливу увагу автор зосереджує на стратегічному (макро-) і тактичному (мезо- та мікро-) рівнях внутрішньополітичного прогнозування. Наголошується, що прогнозування є ефективним способом оптимізації основних напрямів розвитку суспільства. Важливим моментом монографії є застосування теорії прогнозування щодо державного управління як комплексного багаторівневого явища, у структурі якого обов'язково мають бути присутні прогностичні моменти. Виходячи з цього, автор визначає критерії та механізми забезпечення ефективності державного менеджменту в процесі здійснення стратегічного прогнозування.

Так само продуктивним є звернення автора до цивілізаційних

(глобальних) аспектів прогностики. Відштовхуючись від футурологічних проєктів подальшого розвитку людства, В. Горбатенко акцентує увагу на новітніх суспільно-політичних тенденціях цивілізаційного поступу. В цьому контексті цілком виправданим є звернення до теоретичних праць Е. Тоффлера, Дж. Нейсбіта, П. Абурден, Ф. Фукуяма, Г. Кіссінджера, С. Хантінгтона, П. Дракера, Ч. Хенді, Р. Райха, О. Панаріна, І. Бестужева-Лади, М. Амосова та інших мислителів. Використання напрацювань представників різних (іноді протилежних) геополітичних та філософських шкіл Заходу і Росії дозволяє авторові вибудувати „панорамне” бачення поліваріантності перспектив світового розвитку. Для України це має особливе значення з огляду на її включеність як у західні, так і східні геополітичні та гео економічні процеси без чіткого домінування тих чи інших.

Для вітчизняного читача особливого значення набуває розділ монографії „Україна у цивілізаційному просторі ХХІ століття: перспективи гуманізації держави і гармонізації суспільства”. Узагальнюючи праці вітчизняних науковців, а також діячів культури, автор вибудовує чітку ієрархію завдань еволюційної трансформації українського суспільства як не суперечливої складової еволюційного розвитку європейської та світової спільнот. Це дає змогу визначити місце України у світі як демократичної, правової держави, спроможної поєднати довколишні субкультури, а не доповнювати їх новими вимірами нетерпимості та ворожнечі.

Важливим моментом монографії є те, що автор вдало розмежовує категорії прогнозування та утопічного моделювання майбутнього, яке, про що свідчить історичний досвід, неминуче виконує певні ідеологічні замовлення, а відтак не дозволяє забезпечити соціально-політичну мобілізацію країни для вирішення далекосяжних проблем її розвитку.

Праця професора В. Горбатенка, без сумніву, дасть новий імпульс розвитку політології як науки і навчальної дисципліни, викличе у зацікавленого читача інтерес до складних проблем політичного життя суспільства.

Польський погляд на нову Україну

Федір Медвідь,

кандидат філософських наук

*Нова Україна. Журнал історії і політології. – Краків. - 2006.
- №1. - 204 с.*

Нещодавно в Будинку вчених Національної академії наук України відбулася презентація першого числа українсько-польського історико-політологічного часопису „Нова Україна”, що вийшов у Кракові в Інституті історії Ягеллонського університету польською мовою. Засідання вели директор Інституту східноєвропейських досліджень НАН України, член-кореспондент НАН України Ярослав Пеленський і старший науковий співробітник цього інституту Олександр Шморгун.

В обговоренні першого числа нового видання та стратегії журналу взяли участь члени редколегії часопису: Ярослав Мокляк (Краків), Оля Кіх-Маслей (Краків), Торстен Лоренц (Берлін), Дмитро Кобринський (Київ), Оля Гнатюк – аташе з науки і культури Посольства Республіки Польща в Україні, представники наукових установ Києва.

Проект часопису виник як рефлексія на „помаранчеві” події 2004 – 2005 років в Україні. Власне матеріали, підготовлені учасниками круглого столу „Від Кучми до Ющенка”, що відбувся в лютому 2005 року в Києві, і склали основу для першого номера часопису, що прагне взяти на себе місію – допомогти сучасній Польщі відкрити для себе нову Україну.

Наступне число журналу має вийти у світ у вересні – жовтні 2006 року. Воно буде присвячене парламентаризму як формі організації державної влади, механізму взаємодії парламенту з інститутами виконавчої і судової гілок влади в умовах трансформації політичної системи України.

Книжкова полиця

Білодід Ю. М. Філософія: Український світоглядний акцент: Навч. посіб. для студ. вузів. - К.: Кондор, 2006. - 356 с.

Верховна Рада України V скликання в обличчях. Довідник - К., 2006. - 68 с. 449 іл.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів: Офіційне видання / Верховна Рада України. - К.: Парламентське видавництво, 2006. - 44 с.

Государственная Дума России: Энциклопедия в 2-х томах. Т. 1. Государственная Дума Российской империи (1906 - 1917 гг.) / Ред. кол.: В. В. Шелохаев, А. Н. Аринин, В. В. Журавлев и др. - М.: „Российская политическая энциклопедия”, 2006. - 768 с.

Государственная Дума России: Энциклопедия в 2-х томах. Т. 2. Государственная Дума Российской Федерации (1993 - 2006 гг.) / Ред. кол.: А. Н. Аринин, А. С. Косопкин, С. А. Авакьян, А. С. Автономов и др. - М.: „Российская политическая энциклопедия”, 2006. - 1016 с.

Гош А. П. Советский социализм. Становление, кризис и реформирование. / А. П. Гош, С. И. Дорогунцов. - К.: ДП „Видавництво „Оріяни”, 2006. - 288 с.

Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Отв. ред. А. С. Довгерт. - Пер. В. Захватаева. - К.: Истина, 2006. - 1008 с.

Державний нейтралітет: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. - Х., 2006. - 31 с.

Коненко С. Я. Профілактика та боротьба з корупцією в поліції Німеччини (із досвіду роботи поліції землі Нижня Саксонія). - К.: Знання України, 2006. - 16 с.

Литвин В. М. Про стан законодавчої роботи за результатами діяльності Верховної Ради України четвертого скликання (2002 - 2006 роки): Доповідь / Верховна Рада України. - К.: Парламентське видавництво, 2006. - 123 с.

Мамонова В. В. Методологія управління територіальним розвитком: Монографія. - Х.: ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2006. - 196 с.

Міжнародне право: Навчальний посібник / За ред. М. В.

Буроменського. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - 336 с.

Механізми прийняття управлінських рішень органами державної влади щодо соціально-економічного розвитку регіонів: Монографія / А. О. Дегтяр, О. Ю. Амосов, В. М. Мартиненко та ін.; За заг. ред. А. О. Дегтяря. - Х.: Видавництво ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2006. - 300 с.

Назаров І. В. Правовий статус Вищої ради юстиції: Монографія. - Х.: „Право”, 2006. - 208 с.

Паньонко І. М. Органи влади Запорізької Січі: Монографія. - Л.: Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2006. - 144 с.

Парламентська більшість і парламентська опозиція: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / Кол. авторів: Ю. М. Капіца, С. К. Ступак, В. П. Воробйов та ін.; За ред. Ю. М. Капіци; Центр інтелектуальної власності та передачі технологій НАНУ. - К.: Видавничий Дім „Слово”, 2006. - 1104 с.

Раханський А. Десять років в Парламентській асамблеї Ради Європи / За заг. ред. С. К. Козачука, А. С. Корнійчука. - К.: Видавництво „Фенікс”, 2006. - 272 с.

Регламент Верховної Ради України : Верховна Рада України : Офіц. вид. - К.: Парламентське вид. - во, 2006. - 240 с.

Сиренко В. Ф. Інтереси, власть, корупція. - К.: ДП „Видавництво „Оріяни”, 2006. - 70 с.

Тлумачний словник з теорії держави і права / Авт.-упоряд. К. Г. Волинка. - К.: Магістр - ХХІ сторіччя, 2006. - 112 с.

Тур Т. Правда про Бабин Яр: Докум. дослідж. - К.: МАУП, 2006. - 24 с.

Український парламентаризм: минуле і сучасне: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2006.

Цивільний кодекс України: Станом на 29 берез. 2006 року / Верховна Рада України. - К.: Парламентське видавництво, 2006. - 400 с.

Шишко В. Культурологічні аспекти правотворчості: Монографія. - Л.: Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2006. - 188 с.

Якісні управлінські послуги - головна умова підвищення довіри населення до органів влади: Монографія / Ю. О. Куц, С. В. Краснопорова, О. К. Чаплигін та ін.; За заг. ред. Ю. О. Куца, С. В. Краснопорової. - Х.: Видавництво ХарПІ НАДУ, 2006. - 192 с.

Вийшов у світ №4 (18) журналу „Соціальна психологія”

Доктор психологічних наук, член-кореспондент АПН України Г. Балл виступає в цьому номері часопису з есе „Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті”. Редакція сподівається, що автор найближчим часом продовжить ділитися з читачами своїми міркуваннями з цієї актуальної проблематики.

З означеною публікацією своєрідно перегукується стаття доктора філологічних наук Г. Золотухіна „Гуманістами не народжуються?”. В ній автор порушує важливі питання, що стосуються ролі освіти в соціалізації особистості.

В розділі „Політична психологія” надруковано статтю кандидата філософських наук С. Грабовської „Ідеальний політичний лідер в уяві студентів”.

Значне місце в цьому номері журналу відводиться соціологічним дослідженням. Із статтею „Психокультура України: „помаранчевий перехід” виступають доктор соціологічних наук Е. Афонін, доктор соціологічних наук О. Донченко і магістрант Національної академії державного управління при Президентові України В. Антоненко. Соціальна ідентичність як чинник соціальної стратифікації – тема статті кандидата соціологічних наук Н. Коваліско. Кандидат соціологічних наук Ю. Калагін друкує розвідку „Трансформація соціальної структури збройних сил на пострадянському просторі”.

В часописі представлено також традиційні рубрики „Етнопсихологія”, „Психологія особистості”, „Педагогічна психологія”, „Професійна компетентність”, „Гендерні дослідження”.

Увагу дослідників може привернути стаття кандидата психологічних наук В. Климчука „Життєвий шлях особистості. Математичне моделювання за допомогою багатомірного шкалювання”.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у вересні 2006 року.